ग्रंथसूची ।

नियमावली ।

१ । इस ग्रंथमालामें गूढ संस्कृत प्राकृत तथा सरलार्थ सहित दिगंबरजैनाचार्यकृत दर्शन, सिद्धांत, न्याय, अध्यात्म, व्याकरण, काव्य, साहित्य, पुराण, गणित, ज्योतिष वैद्यक प्रभृति सर्वप्रकार के प्राचीन ग्रंथ छपते हैं ।

२ । इस ग्रंथमालाका प्रत्येक खंड (अंक) दश फारमसे (८० पृष्ठ से) कम नहीं होगा और प्रत्येक खंडमें एक दो या तीन से अधिक ग्रंथ नहीं रहेंगे ।

३ । इस ग्रंथमाला का मूल्य १२ खंडों का सर्वसाधारण से ८) रु प्रथम ही ले लिया जायगा और नैयायिक, वैदांतिक और संस्कृत पुस्तकालयोंको सेवार्थ यह ग्रंथमाला विना मूल्य भी भेजी जायगी । परंतु पोस्टेज खर्च प्रत्येक अंक का ≡) या ≡-) वी पी से सबको देना होगा ।

४ । जो महाशय एक साथ १००) रु भेजेंगे वे यावज्जीव स्थायीग्राहक समझे जावेंगे । परंतु मार्ग व्यय उनको भी जुदा देना होगा ।

५ । जो महाशय पुस्तकालयों मंदिरों, विद्यार्थियों वा विद्वानोंको वितरण करनेकेलिये ग्राहक बनैं उनको १००) रु पेशगी भेजनेसे १२ खंड तक पंद्रह २ प्रति प्रत्येक खंडकी भेजी जायगी। मार्गव्यय पृथक् देना होगा ।

मूल्य वा पत्र भेजनेका पता—पन्नालाल जैन

मंत्री—श्रीजैनधर्मप्रचारिणीसभा काशी

पोष्ट—बनारस सिटी ।

जैनी भाइयोंसे प्रार्थना ।

यह ग्रंथमाला प्राचीन जैनग्रंथोंके जीर्णोद्धारार्थ व जैनधर्मके प्रचारार्थ प्रकाशित की जाती है । इसमें जो कुछ द्रव्य लाभ होगा वह भी धर्मप्रचार व परोपकारमें ही लगाया जायगा । इसकारण प्रत्येक धर्मात्मा उदार महाशयोंको चाहिये कि प्रथम तो एक २ या दो दो ग्रंथोंको छपाकर जीर्णोद्धार करनेकेलिये द्रव्य प्रदान करें । दूसरे प्रत्येक मंदिरजीके शास्त्रभंडारोंमें ग्राहक बनकर इन सब ग्रंथोंका संग्रह करके रक्षा करें अथवा स्वयं ग्राहक बनकर अपने यहांके संस्कृत पढनेवाले विद्यार्थियोंको अथवा स्वकुलमें अन्यमती विद्वानोंको दान देकर सत्यार्थ पदार्थों का प्रचार करें । शास्त्रदानी महाशयोंकेलिये पांचवां नियम बताया है ।

प्रार्थी—पन्नालाल बाकलीवाल ।

श्रीपरमात्मने नम ।

सनातनजैनग्रंथमालाया:

प्रथम खड।

स्याद्वादविद्यापतिश्रीमद्विद्यानदस्वामिविरचिता

— १

आप्तपरीक्षा

२

पत्रपरीक्षा च

श्रीयुत पडितगजाधरलालजैनशास्त्रिणा॰ सपादिते

ते च

उस्मानाबादनिवासिस्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यकस्तूरचद्रस्यात्मजबालचद्रस्य स्मरणार्थं

श्रीजैनधर्मप्रचारिणीसभाया मन्त्रिणा

श्रीपन्नालालजैनेन

काशीस्थचद्रप्रभाख्ये मुद्रणयत्रालये
प्रकाशित ।

श्रीवीरनिर्वाणसवत्सर २४३९ । ख्रिष्टाब्द १९१३ ।

प्रथम सस्करण] ❁ [अस्य खडस्य मूल्यमेको रूप्यक ।

ग्रंथसूची।

नियमावली।

१। इस ग्रंथमालामें मूल संस्कृत प्राकृत तथा भाषाटीकासहित दिगंबरजैनाचार्यकृत दर्शन, सिद्धांत, न्याय, अध्यात्म, व्याकरण, काव्य, साहित्य, पुराण गणित, ज्योतिष वैद्यक प्रभृति सर्वप्रकारके प्राचीन ग्रंथ छपते हैं।

२। इस ग्रंथमालाका प्रत्येक खंड (अंक) दश फारमसे (८० पृष्ठ से) कम नहीं होगा और प्रत्येक खंडमें एक दो या तीन से अधिक ग्रंथ नहीं रहेंगे।

३। इस ग्रंथमाला का मूल्य १२ खंडों का सर्वसाधारण से ८) रु प्रथम ही ले लिया जायगा और नैयायिक, वैदांतिक और संस्कृत पुस्तकालयोंकी सेवामें यह ग्रंथमाला बिना मूल्य भी भेजी जायगी। परंतु पोष्टेज खर्च प्रत्येक अंक का =) या ≡) वी पी में सबको देना होगा।

४। जो महाशय एक साथ १००) रु भेजेंगे वे यावज्जीव स्थायीग्राहक समझे जावेंगे। परंतु मार्गव्यय उनको भी जुदा देना होगा।

५। जो महाशय पुस्तकालयों मंदिरों, विद्यार्थियों वा विद्वानोंको वितरण करनेकेलिये ग्राहक बनेंगे उनको १००) रु पेशगी भेजनेसे १२ खंड तक पंद्रह २ प्रति प्रत्येक खंडकी भेजी जायगी मार्गव्यय पृथक् देना होगा।

मूल्य वा पत्र भेजनेका पता—पन्नालाल जैन

मंत्री—श्रीजैनधर्मप्रचारिणीसभा काशी

पोष्ट—बनारस सिटी।

जैनी भाइयोंसे प्रार्थना।

यह ग्रंथमाला प्राचीन जैनग्रंथोंके जीर्णोद्धारार्थ व जैनधर्मके प्रचारार्थ प्रकाशित की जाती है। इसमें जो कुछ द्रव्य लाभ होगा वह भी धर्मप्रचार व परोपकारमें ही लगाया जायगा। इसकारण प्रत्येक धर्मात्मा उदार महाशयोंको चाहिये कि प्रथम तो एक २ या दो दो ग्रंथोंको छपाकर जीर्णोद्धार करनेकेलिये द्रव्य प्रदान करें। दूसरे प्रत्येक मंदिरजीके शास्त्रभंडारमेंसे ग्राहक बनकर इन सब ग्रंथोंको संग्रह करके रक्षा करें अथवा स्वयं ग्राहक बनकर अपने यहांके संस्कृत पढनेवाले विद्यार्थियोंको अथवा स्वमतस्थ अन्यमती विद्वानोंको दान देकर सत्यार्थ पदार्थों का प्रचार करें। शास्त्रदानी महाशयोंकेलिये ही हमने पांचवां नियम बनाया है।

प्रार्थी—पन्नालाल बाकलीवाल।

श्रीपरमात्मने नम ।

सनातनजैनग्रंथमालायाः

प्रथम खड।

स्याद्वादविद्यापतिश्रीमद्विद्यानदस्वामिविरचिता

१

आप्तपरीक्षा

२

पत्रपरीक्षा च

श्रीयुत पडितगजाधरलालजैनशास्त्रिणा• सपादिते

ते च

उस्मानाबादनिवासिस्वर्गीयश्रेष्ठिवर्यकस्तूरचद्रस्यात्मजबालचंद्रस्य स्मरणार्थं

श्रीजैनधर्मप्रचारिणीसभाया मन्त्रिणा

श्रीपन्नालालजैनेन

काशीस्थचद्रप्रभानाम्नि मुद्रणयत्रालये

प्रकाशित ।

श्रीवीरनिर्वाणसवत्सर २४३९ । खिष्टाब्द १९१३ ।

प्रथम सस्करण] ❀ [अस्य खडस्य मूल्यमेको रूप्यक ।

Printed by Gauri Shanker Lal Manager,
at the Chandraprabha Press Benares City
Published by Panna lall Jain Benares

प्रस्तावना ।

विद्वन्निकर !

प्रावर्तिष्ट किल्वार्हतदुरवबोधानवद्यसिद्धांताकृतबहिष्कृतामभिरूपपर्णयद्विश्वामलकैवल्फलाकलितकेवलिप्रभुवनविलसितानवद्यतत्त्वनिकर तत्त्वाभासतया, हृदयनेलुनकारणनास्तिकाद्यनल्पविगर्हण कैश्चित् । तत्र नोपागच्छतीमेऽस्मत्पुर सर्वथा कलकभाजनता । किल्वार्हतमताचलावस्थानभूतामलतत्त्वोपदर्शनप्रत्यूहव्यूहस्वरूपजिनसत्पथगामिनामेनाय महान् दोष । नियत चैतत्, यातप्रमयनवद्यपरीक्षादक्षमानमोऽपि न हि सदभिमुखानयनमतरा समजसतया परीक्षितु क्षमते। वस्तुतस्तु निखिलमलविरहितात्तमुखविनिर्गताभिप्रायसाकल्य समजसतयानवगच्छमाना अप्यकारणाक्षेपकरणप्रवणा विद्वासोऽपीमे न तत्त्वबुभुत्सुजनसत्करणसरणौ समक्षाभाजनतामुपढौकते तेषामनालोचितपथगामितया रागद्वेषप्रखरमलमलिनात्मत्वेन च परहितप्रतिपादकवचनबहिष्कृतत्वात् उन्मत्तविलसिताक्षेपोपेक्षयोरिव तत्कृताक्षेपोपेक्षयोर्निर्धारितत्वात्, लोकेपि निर्हेतुकमपरमाक्षिपन्नुपेक्षमाणश्च न हि विदुषा पुरस्तादंशमात्रमपि सन्मतिभाजनतां बिभर्ति । अभिमतिरियं किल बलवत्यस्माक यदीमे विद्वांसोनुपेक्षमाणा अनाक्षिपतश्चार्हतमत व्यलोकयिष्यतादर्शयिष्यत चार्हतपथगामिनस्तेभ्यो विचित्रकीटकस्थानभूतकरडकेभ्यो बहिर्निधाय निर्मलहितप्रतिपादनप्रवणानि नैकविधशास्त्राणि तर्हि व्यपलप्स्यत जैनधर्मो जैनेतरप्राज्ञनिकरोपेक्षाक्षेपकभाया, किं च जैनतत्त्वोपदर्शनसामिग्र्यभावे आक्षेपोपेक्षादिकरणहेतुना कुत्रापि प्राक् सूक्तिमत्पथप्रस्थायिपरपूर्वाचार्यदुर्वचनादिस्खलितविलोकनमात्रत एव सर्वथा वेपितमानसा अप्यार्हतसरणिशरणा वय नाद्यापि तद्दुर्वचनकलक प्रमार्ष्टुं समुत्सहते । सहते च साम्प्रतिकजैनेतरविद्वन्निकरमुखजनि सूतनास्तिकनाममार्गीत्यादिदुर्वचनतोमिलपरिहरणप्रवणादित्यायमानशास्त्रराशिं बिभ्राणा अपि तेभ्योऽवज्ञामिति बलवद्वाल्लिशाधिक्यमाक्षिपति जैनानामस्मानतलस्पर्शपारावारे । यावन्नार्हतानवद्यतत्त्वस्वरूपमनभोत्स्यते आर्हतमतबहिर्भूतप्राज्ञमनोदोहो न सप्रतिपत्स्यते तावन्नास्तिकादिजैनेतरविद्वन्निकरमुखजनि"सूतदुर्वचनानां परिमार्जन। अतो दुर्वचनपरिमार्जनाबाधितकारण, जैनतत्त्वमदर्शनमेव जैनेतरविदुषा पुरस्तादस्मद्बुद्धिं परामृशति। तत एव दुर्वचनाहतचित्तस्य निम्नलिखितश्रेष्ठिवर्यसाहाय्यत प्रादुर्भूत किलेद **सनातनजैनग्रथमालाभिधं** कठिनतम कार्य । अत्र च तद्ग्रथसाकल्य प्रकाशपदतामुपलप्स्यते यस्मात् प्रधानतयार्हततत्त्वस्वरूपावबोधक। आशासे शुभेच्छुविद्वत्परिकरो नियतमेतद्ग्रथमालासमुद्घाटितग्रथपारावारविलसिततत्त्वस्वरूपामलाभूतस्वात्महिताबाप्तिसमीहया लेक्ष्यते। नोपेक्ष्यते च नास्तिकाद्यविनीतजनप्रलपितदुर्वचनकक्षां समाश्रित्य पावनमिदमार्हतमत, आत्माहितसपादनप्रवणरागद्वेषौ च क्रक्ष्यते । आर्हतमतपथगमनशालिनामपि पुरस्तादास्माकाभ्यर्थनेय यत्तेऽपि दुर्वचनपरिमार्जनकारणार्हततत्त्वोपदर्शनप्रयासाकुला स्यु । साम्प्रत प्रथमाके, **आप्तपरीक्षापत्रपरीक्षेति**ग्रथरत्नद्वयमुपस्थाप्यते, एतद्ग्रथमालातो विदुषां पुरस्तात्। प्रणेता किलैतद्रत्नद्वयस्य स्याद्वादपतिर्विभु **श्रीविद्यानद**स्वामी । महात्माय कदा कुत्र कतम पत्तनमात्मीयवैदुष्येण विभूषयामासेत्यवगमिष्यति पाठकपरिकरो महोदयस्यैतज्जीवनविषयकोल्लेखनविलोकनत ।कीदृशमेतद्वैदुष्य जैनतत्त्वस्वरूप च कीदृशमिति प्रकटीकरणाय न व्यतीमो वय विफल स्वीय समय, विज्ञास्यते स्वयमेव विद्वत्सदोह , एत महोदयकरविलसितग्रथद्वयभरिततत्त्वस्वरूपामृतपानतएव । महात्मैतत्करविलसितभाष्यभूताष्टसहस्रीश्लोकवार्तिकादिनिधिग्रथसदोहदिवाकरोऽपि विद्योतते जैनधर्ममेव । सदोहेऽस्मिन् केचन ग्रथा मुद्रणपथमानीता आनेष्यते च केचनाविलबितकालएवेति नात्र सशीति । सतुष्यति ग्रथानिमान् विलोक्य प्राज्ञपरिकर इति दृढीयसी विश्वस्तिश्च ।

न हि वारणपर्याण वोढु शक्तो वनायुजः ।

इति नीतिविद्वचनानुसरणसरणिप्रवेशे प्रखरवैदुष्यमार्तंडमयूखनिकरसकलभुवनविद्योतकविभु श्रीविद्यानदी क्व, क्वाह ज्ञानलवानतभागेनापि विरहितात्मा मूढधी इति दुरवबोधग्रथरत्नद्वयसपादनाय न वरी-

वर्ति सामर्थ्यलेशोऽपि मयि । तथापि प्रखरधार्ष्ट्यवशंवदात्मतया श्रीमत्प्रकाशकमहोदयैर्मद्वाह्समारोपि तभारतया चारोपीदं कार्यं मया । सौकर्ये मामकीं रमनवगणय्यमानोऽनगच्छमानश्च प्राथमिकं कार्यमिदं नियतं क्षमिष्यते विद्वत्परिकरो बहुत्रात्र मत्स्खलितविलोकनात्, इति विराजते प्राशप्रवरसन्निष्टे निनतिततिर्महती

पूज्यपादश्रीमन्मत्सहोदरादिचक्षुरादिरुग्निकरकारणकलापे समुपस्थिते मदनुपस्थितावनुष्ठितं भूरि-साहाय्यमेतद्ग्रंथसंशोधनानेहसि महनीयविद्वद्वरपंडितलालारामैस्ततोऽस्म्यहमनुग्रहभाजनं चिरमुक्तपावनात्मनां ।

उस्मानाबादमण्डनायमानश्रेष्ठिवर्यश्रीमद्धालचन्द्रकस्तूरचन्द्रात्मजश्रीमन्नेमिचन्द्रप्रभृतिभिरार्हतमतसमुद्धरणाय चाविर्भावाय तदनवद्यतत्त्वस्वरूपं भुवि, प्रथरत्नत्रयप्रकाशाय साकल्येन स्वकरसंपादितपवित्रद्रव्यव्ययम कृतं तेषामयं महाननुग्रहः । प्रार्थ्यंते चेमे पुरस्तादापीत्थमेवोपकृतये सकलजनहितकराये ।

उपाध्यायमहनीयपदविभूषितमित्रवरश्रीमत्पण्डितवासुदेवनेमिनाथप्रेषितैकाप्तपरीक्षाप्रतिमूर्तिर्मे पार्श्वे । सा च प्रायोऽतीवशुद्धासीत्ततएव मुद्रितं किलाप्तपरीक्षाभिधं महद्रत्नमित्येतदनुष्ठितसाहाय्याय चिरमनुगृहीतोऽस्मि श्रीमदुपाध्यायानां ।

ईडरपत्तनभारतीभवनादप्येतद्ग्रंथमुद्रणसाहाय्याय पुस्तकमेकं समुपलब्धं तच्च शुद्धतममासीत् । पुरातनकरनिर्लिखितग्रथानेकानुस्वारप्रणपरिपाटीविलोकनतो प्रथमावैतद्विलसितग्रंथसाकल्ये पंचमाक्षरमुपेक्षमाणैरस्माभिरनुस्वारसत्कृतिरेवाकृत भूरितया ।

प्रस्तावनोल्लेखे समुत्तरनिबंधसंकलने संपादने चैतद् प्रथरत्नत्रयस्य यत्र भूत्कुत्रापि मात्राक्षरादिस्खलितं मामकीनं तन्नियतं क्षमार्हमेवेति मुहुर्विदुषां पुरस्ताद्विनतशिरसाभ्यर्थना ।

काशी भाद्रपदकृष्णा प्रतिपत् वीरनिर्वाण संवत् २४३९ ।	विदुषामनुचरो— गजाधरलालजैन ।

ॐ

ग्रंथकर्तुः

स्याद्वादविद्यापतिश्रीविद्यानदस्वामिनः

परिचयः ।

(जैनहितैषितः समुद्धृत)

नैकविधप्रखरपाटवनिकरकोविदसाक्षरसदोह !

विदितमेवैतन्निखिलकलाधुरीणाना श्रीमता विदुषा यद्दर्शनन्यायाद्यनेकविषयपारगामीनि भूयांसि विद्वद्रत्नानि परिभूषयाचक्रिरे रत्नगर्भेत्यन्वर्थसज्ञा बिभ्रतीमिमा वसुधरा । तत्र समुपालेभे दिगबरजैनसप्रदाये दार्शनिकनैयायिकादिविद्वत्परिपाट्यां दार्शनिको नैयायिकश्च श्रीमद्विद्यानदी विद्यानदस्वामी वा प्राकर्ष्येण विश्रुतिं। वैदुष्य खल्वेतस्य महोदयस्यानन्यजनसमन्वयेन समजनिष्ट । अद्याप्येतत्करसरोरुहलालितविविधविषयसुगधभरितानेकग्रथसमुदयमारुतो व्याप्नोति तत्कीर्तिगध सर्वासु दिक्षु । भविष्यति च यावद्दर्शनन्यायादिविषयसत्कृति. सस्तुतौ व्याप्स्यत्येव तत्कीर्तिगधमभित स हि—

पात्रकेसरीति ।

महात्मन किलैतस्य विद्यानदिस्वामिन पात्रकेसरिसंज्ञयापि भुवि विश्रुति पराघर्तिष्ट अभिमतिरिय किल विषयेऽस्मिन् भूयसा विदुषा यत्पात्रकेसरीत्यनन्यसज्ञा दधानोऽपर एव कश्चित्समजनि विद्वान्, किंतु निम्नलिखितप्रमाणपरिपाट्यानसीयते यत् पात्रकेसरीत्यपरनामभाग विभुर्विद्यानंद एव सवृत्तो नान्य ।

सम्यक्त्वप्रकाशग्रथे समुद्दोषितमेकन—

"तथा श्लोकवार्तिके विद्यानद्यपरनामपात्रकेसरिणा यदुक्त तच्च लिख्यते तत्त्वार्थश्रद्धान सम्यग्दर्शन, ननु सम्यग्दर्शनशब्दनिर्वचनसामर्थ्यादेव सम्यग्दर्शनस्वरूपनिर्णयादशेषतद्विप्रतिपत्तिनिवृत्तेः सिद्धत्वात्तदर्थं तल्लक्षणवचन न युक्तिमदेवेति कस्यचिदारेकामपाकरोति ।

अत्र सदर्भे श्लोकवार्तिकप्रणेता विद्यानद एव सूचित ।

किं च श्रवणबेलगुलपत्तनमडनायमानश्रीदौर्बलिजिनदासशास्त्रिनिहितग्रथसग्रहे यो हि ताडपत्रोपरिखचितादिपुराणग्रथस्तट्टिप्पण्यामपि पात्रकेसरिसज्ञा दधानो विभुर्विद्यानद एवेत्युद्घोषित ।

अपरच श्रीब्रह्मनेमिदत्तकरकमलकलितकथाकोषविलसितपात्रकेसरिकथातोपीत्थमेवानुमीयते परापरविचारपरिपाट्या, यदुल्लेख स हि विद्यानदस्यैव नापरस्येति ।

अन्यच श्रीमद्वादिचद्रसूरिणापि स्वकरकलितज्ञानसूर्योदयनाटकतुरीयांके पात्रीभूतयाष्टशत्याख्यया स्त्रिया पुरुष प्रति ख्यापित, यत्—

"देव ततोऽहमुत्तालितहृदया श्रीमत्पात्रकेसरिमुखकमल गता तेन साक्षात्कृतसकलस्याद्वादाभिप्रायेण लालिता पालिताष्टसहस्रीतया पुष्टिं नीता । देव ! स यदि नापालयिष्यत् तदा कथ त्वामद्राक्षम्" ।

अयमाकूत किलैतस्य सदर्भस्य यदस्ति श्रीमद्भट्टाकलककरनिर्मिताष्टशतीसज्ञको दुरवबोधोग्रथ, तदनयचतात्पर्यमनवगच्छमाना कियतो विद्वान्स मानपित्तज्वरवशवदात्मतयानवधमपि तत्तात्पर्यक्षीर विप-

रीतमेतामीकुर्वाणाश्च सुपिता सत्रभूवु आचत्रमुख सद्भूपरि । विज्ञेश्य सद्विनीतवृत्तिमिमां श्रीमद्विद्यानन्दि प्रभु विरचयामास तदाशय समजसतया विशदीकुर्वाणाष्टसहस्रीसंज्ञक भाष्यग्रन्थ । अतोनुमीयते श्रीमदष्टसहस्रीरचयिता पात्रकेसर्यपराभिधानो विद्यानन्दस्वाम्येवेति ।

अन्यच्च हुमचानगरशिलालेखादद्भुतचरमनामतोऽपि विद्यानन्देन पात्रकेसरीति विनिर्धार्यते ।

इति प्रमाणपञ्चकेनावगम्यते निस्संशय निश्चितविद्यानन्देन पात्रकेसर्यपराभिधानो नापर इति ।

विज्ञायते किञ्चिदस्माभिर्यन्मगधदेशान्तर्गतीय महात्मार्हत्सदीक्षादीक्षितानामभूत्तावदेव पात्रकेसरीत्यभिहितिमधत्त । आर्हतपथानुगामिसमये तु निर्ग्रन्थजनवन्द्यानन्दो विद्यानन्दसंज्ञामभार्षीत् अतएव श्रीब्रह्मनेमिदत्तमहोदयेनैतदार्हतपथानुगामित्वोद्दिष्टेव यावज्जीव यय महात्मा जैनमार्गानुगामी तावत्पात्रकेसरीत्यभिधया विज्ञापित । जैनधर्मदीक्षादीक्षितत्व तु विद्यानन्दिनामेति तत एव महात्माय पुरातनम्नीयनामोद्दिष्टनानानवद्यकलामनगच्छमानो नाविर्भावयाञ्चक्रे पात्रकेसरीत्यात्मीय प्राचीन नाम कुत्रापि स्वकरकलितग्रन्थसंदोह ।

निगुरुय विद्यानन्दी समजनि खलु नन्दिसघस्याचार्य इत्यनुमीयते । न खलु निश्चयेन प्रतिपादयितु शक्यते । विदुषस्तस्य किन्तु तस्य दीक्षाचार्य क कश्चोपाध्यायपदाधिरूढोऽभूदिति न समजसतयावसीयतेऽस्माभि । कतमेऽपि स्वकररचितग्रन्थे समुल्लेखोऽपि न कृतोनेन स्वामिना स्वगुरुपरपराया ।

पात्रकेसरिकथा ।

भट्टारक श्रीमत्प्रभाचन्द्रब्रह्मनेमिदत्ताभ्यां या स्वरचितकथाकोशग्रन्थे पात्रकेसरिण कथा विलिखिता सतएव किञ्चिद् विधीयते न ततोऽधिक किमप्यनवद्यप्रतिभस्यैतस्य विदुषो जीवनेतिहासे समीचीनतयाऽवगम्यते वेदयति किलाऽस्मदेशीयेतिहाससामिग्र्यभावोयमस्म मन ।

श्रीमतो पात्रकेसरिण किलेत्थ कथा—

आसीत्स्म कश्चिन्मगधदेशान्तःऽहिच्छत्रपुरेऽवनीपसनो विभ्राणोऽवनिपालोनामावनिपाल तस्य च परिषदि वेदवेदांगादिविविधविषयपारावारपारदर्शिन शतपञ्चकब्राह्मणविद्वत्तानि समभूवन् । राजधान्यां च तस्यावनिपालस्य राजतेस्म कश्चिन्नानाविधमणितोरणादिविभूषित श्रीपार्श्वजिनेन्द्रमन्दिर —अथ कदाचित्ससजनि कुतूहलस्तेषां विदुषां पार्श्वजिनाख्य विलोकयितु । यदा च सर्वे त त विलोकयितुमगमन् तदा तत्र पार्श्वजिनाभिमुखीभूय जिनभक्तिवशगतश्चारित्रभूषणाभिधान कश्चित्परमर्षि देवागमस्तोत्र पठन् दृष्टिगोचरतां समापतत् । समाकर्ण्य च त मुनिलपननि सूतस्तोत्रमनोच्चवद यतमानविद्वदग्रणी श्रीमत्पात्रकेसरी विदांवर । मुने ! समजसतयाभाति किल भवल्लपननि सूत स्तोत्रमिद अनुगृह्य मुहु श्रावयतु पापन्वेदमिति श्रुत्वा भक्तिवशावदतद्विज्ञवचन, यतिभगादिदोष परिहरमाण स मुनि पुनरपि तत्स्तोत्र पठितुमारेभे विद्वान् पात्रकेसरीति तत्तात्पर्य हृदयस्थ सर्माहमाना भक्त्या शुश्राव च । यदा च तत्स्तोत्र परिपूर्णतामगमत् तत्तात्पर्य च श्रीमत्पात्रकेसरिबुद्धिस्थमभूत्, तदात्व एव तस्य विदुष प्रबलदर्शनमोहकर्मण क्षयोपशम सम्प्रत्यपादि । विचचार च स्वचेतसि स यज्जीवाजीवादितत्त्वस्वरूपोपवर्णनमार्हतमार्गानुसार्यागमवच्च नान्यस्येति, स्थित सत्यत्र प्रत्यहमेत महोदयस्य, आर्हतमततत्त्वबुभुत्साऽतां वृद्धि समुपागच्छत् । स्वसहचारिभि सह परावृत्य च निजालयमहामायमेनमेवविषय परामृशन् परन्तु रजन्यां स्वशयनावासे शयानस्य तस्य विदुष साहसिकोय विचारोद्बुद्धो समारगेत् यत् यद्यप्यार्हतमते प्रमाणपद्धति समीचीना किन्त्वनुमानप्रमाणलक्षण किमभिमतमिति नावगत, चिन्तापारावारे निमग्ने सत्येव तस्मिन् विदुषि अवगतिवितस्तत्तात्पर्य जानती भगवती पद्मावती पुरस्तात्समुपस्थायाऽवोचत् प्राज्ञप्रवर ! नैवचिन्ताभाजनमसि । भगवत्पार्श्वदर्शनसमयएवते उल्लासातिपरावृत्तिर्भविष्यति भवता । विनाश्यते चानवद्यानुमानस्वरूपमित्युक्त्वानन्तरखात् गत्वा च जिनालये पार्श्वजिनफणमण्डपोपरि लिलिलेख च ।

१ ब्रह्मचारी नेमिदत्तार्य समजनि किल भट्टारकमल्लिभूषणशिष्यो । अभूदय १६ तमायां शताब्दौ । भट्टारकप्रभा ब्रह्मचारिणा पद्यानुवादाविहित ।

"अन्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं । नान्यथानुपपन्नत्वं यत्र तत्र त्रयेण किं" ॥

इत्यनवद्यपद्यम् ।

अपरस्मिन्नहनि विद्वान् स हि पात्रकेसरी प्रत्यूषसि सप्रत्ययमागत्य पार्श्वजिनमंदिरे । परायत्ते च तस्य महात्मनोऽगम्यमहातिशयभगवत्फणोपरि दृष्टिसंपाते श्रीमद्देवागमपद्युगेशायत्तचितानवद्यपद्यं पठित्वा । निर्धारितं चैतत्तेन यदन्यथानुपपन्नत्वस्य व्याप्तिज्ञानमेवानवद्यानुमानं, रीत्या किलानया सप्रत्ययभूततद्हृदीयं महती विश्वासिर्यत्, भगवदर्हन्त्राप्तस्तद्रूपनानिर्भूतधर्मएव लोकद्वयसुखानहो महान् धर्मः, तदनु श्रीपात्रकेसरिविदुषा स्वसहचारिणा पुरस्तादप्याहतत्वमप्रशंसा कृता उपदिष्टाश्च ते । तदुपदेशमश्रोतुकामा द्विपतश्च शास्त्रार्थमार्गेण पराभूता तथा च पश्चात्ते श्रीमत्पात्रकेसरिविदुष्यग्निाकरस्य पुरस्तादात्मीयवदुष्य दीपकल्पं विज्ञाय सहावनिपालभूपतिना सर्वे ते अनवद्यार्हतधर्मसेविनः संप्रतिपेदिरे । कथयानया परमिदमेवानुगम्यते विभु श्रीविद्यानन्दी मगधराज्यान्तर्गताहिच्छत्रपुरनिवासी ब्राह्मणकुलोत्पन्नश्चासीत् जैनधर्मधारणात्प्रागयं महात्मा नैयायिकमीमांसकादिवैदिकान्यतमधर्मानुयायीचाभूत् । सम्प्रत्यपि अहिच्छत्रस्थानं अहिक्षितिपार्श्वनाथाभिधया भुवि वर्तते रामनगरोऽप्यस्यैवापराभिधा । स्थानमिदमुत्तरप्राते बरेलीपत्तनासन्नेऽस्ति । श्रीपार्श्वजिनद्यायामत्केवलबोधानातिशयैव समजनि । अकृत च कमठासुरोऽत्रैवानल्पोपसर्गं पार्श्वजिनोपरि । निवृत्ते च उर्वीभूयवरणेन्द्रेण तत् अतोऽस्त्यद जैनानां पावनं क्षेत्रं । आमनति च भक्तिनिरतास्ते तत् । एतत्क्षेत्रस्य पार्श्वजिनाख्यतो समस्ति भुवि महती विश्रुतिः क्षेत्रस्यास्य । अभूदत्र कश्चिदवनिपालो भूपाल (?) प्रसंगात्तस्य राजधान्यामतो क्षेत्रमिदमितिनिर्णयाय न वरीवर्ति पार्श्वेऽस्माकं किमपि बलवत्तरं गमकं ।

विद्यानंदिनिवासस्थितिः ।

विभुर्विद्यानन्दी उत्तरप्रातमलंचकारेति दिग्वेनोद्बोध्यते कथयानया किं तु दाक्षिणात्यकार्णाटिकप्रथकर्त्तृभिरेव तज्जीवननिषयकोल्लेखविशेषकरणात् दक्षिणकर्णाटकशिलालेखेष्वेव तदुल्लेखविशेषदर्शनाच्च निष्प्रत्यूहं निश्चीयतेऽस्माभिर्यदयं विद्वान् दाक्षिणात्यः कार्णाटिक एव नासीत् । किं च यस्मिन् समये श्रीमानयं परजनहितप्रतिपादनतया दाक्षिणं कार्णाटिकं वा भारतवर्षभागमलंचकार तदाते एव स हि भारतवर्षभागः शंकरभट्टमंडनमिश्रप्रभृतिवैदिकविदुषां जैनविदुषां चासीद्विवादास्पदं, श्रीमद्भट्टाकलंकप्रभाचन्द्रजिनसेनमाणिक्यनंद्यादिजैनाचार्या अपि तत्समकालीना एव समभूवन् स हि समयः प्रदेशश्च तथाविध एवासीत् यदत्र विद्यानंदिसदृशप्रखरविद्वद्भिरेव भवितव्यं ।

कर्णाटकदेशस्थशिमोगाप्रांतान्तर्गतहुमचाग्रामप्राप्तशिलालेखे येषां येषां भूपतीनां सभासु विभुर्विद्यानंदी प्रखरविद्वद्भिः शास्त्रार्थेण विजयमवापेत्युल्लेखो वर्तते ते सर्वे भूपतयो दाक्षिणात्याः कार्णाटिकाश्चासन्निति प्रमाणेनापि दाक्षिणात्येन कार्णाटिकेनैव वा भाव्यं श्रीमद्विद्यानंदिनोत्यनवद्यं निश्चीयते ।

हुमचानगरप्राप्तशिलालेखाभिप्रायमिदं ।

१ । नंजराजपट्टणमहीपतिनंजपरिषदि श्रीमद्विद्यानन्दिस्वामिना नंदनमल्लिभट्टाभिधो विदग्धो विहितानल्पविवादमर्यादया विजिग्ये ।

२ । ह्यानवद्यपर्यंकप्रभावेण श्रीशतवेंद्रनरपतिसभायां श्रीविद्यानंदिविभुना निखिलश्रोतारो विस्मयपदमानीताः ।

३ । शल्वमल्लिभूपतिसंसदि स्वीयामलवचनपाटवपरास्तवादिविदुषः क्षमतेस्म विद्यानंदिप्रभुः ।

४ । सल्वदेवपृथ्वीपतिपरिषदि नैकविधपरवादिमंडलजल्पनविनिर्गतसिद्धांतसंदोहः सिद्धांतामासतयाऽवर्ताहन्यार्हतमतं प्रभावितं ।

५ । विलगीपत्तनमंडननरपतिनरसिंहसंसदि समुद्बोधितः किल प्रभावो जैनमतस्य श्रीमद्विद्यानंदिप्रभुणा ।

आदिपुराणे प्रथमपर्वणि ।

७६० तमशकसंवत्सरात् ७७० तमशकसंवत्सरमध्ये विरचिते किलादिपुराणे श्रीमद्भगवज्जिनसेनाचार्यैरित्यस्यकृतिधया लिखिते अतोनुमीयते यत् ७६० तमशकसंवत्सरस्य अर्थात् ८३८ तमखीष्टाब्दस्य सान्निध्ये व्यस्तारीत् कीर्तिसरणिः श्रीमद्विद्यानन्दिप्रभोः ।

श्रीमदकलङ्कनिवृता समन्तभद्रोक्तिमत्र संक्षेपात् । परमागमार्थविषयामष्टसहस्री प्रकाशयति ॥ १ ॥

इत्यष्टसहस्र्या दशमाध्यायस्यान्तपद्येन श्रीमद्विद्यानन्दिनाष्टशतीकर्तुः श्रीमदकलङ्कदेवस्योल्लेखः कृतः ।

परीक्षामुखप्रणेता **श्रीमन्माणिक्यनन्दिविभुः**, निम्नलिखितपद्येन श्रीमदकलङ्कदेवविद्यानन्दिनौ सस्मार ।

सिद्धं सर्वजनप्रबोधजननं सद्योऽकलङ्काश्रयं विद्यानन्दसमन्तभद्रगुणतो नित्यं मनोनन्दनम् ।
निर्दोषं परमागमार्थविषयं प्रोक्तं प्रमालक्षणं युक्त्या चेतसि चिन्तयन्तु सुधियः श्रीवर्द्धमानं जिनम् ॥१॥

प्रथमाध्याय ।

एवं **श्रीमत्प्रभाचन्द्रैरपि** श्रीमन्माणिक्यनन्दिकरविरचितपरीक्षामुखभाष्यभूतप्रमेयकमलमार्तण्डेऽनेकत्र श्रीविद्यानन्दिना समुल्लेखः कृतः तैरेव च स्वरचितश्रीन्यायकुमुदचन्द्रोदये श्रीमद्भट्टाकलङ्कदेवस्याप्यनेनपद्येन समुल्लेखो विहितः ।

बोधः कोप्यसमः समस्तविषयं प्राप्याकलङ्कं पदं जातस्तेन समस्तवस्तुविषयं व्याख्यायते तत्पदं ।
किं न श्रीगणभृज्जिनेन्द्रपदतः प्राप्तप्रभावः स्वयं व्याख्यात्यप्रतिमं वचो जिनपतेः सर्वात्मभाषात्मकं ॥

एवं **श्रीमज्जिनसेनाचार्यैरपि** अकलङ्कप्रभाचन्द्रपात्रकेसरीतित्रयाणां विदुषामादिपुराणप्रारम्भे संस्तुतिर्विहिता । इमे सर्वे विद्वच्छिरोमणयः समकालीना एवेति निर्णीयतेऽस्माभिः प्रतिपादितोल्लेखसमष्ट्या । क्रमश्चैवं अकलङ्कः, **विद्यानन्दी, माणिक्यनन्दी, प्रभाचन्द्र जिनसेन** इत्येवं पर्यवस्यते । आदिपुराणनिर्माणानेहसि सर्वेषामस्तमायां विदुषां कीर्तिलता, भूमण्डले नितान्तं विस्तृतास्यभिमतिः । श्रीमदकलङ्कदेवैः क्वापि विद्यानन्दाचार्योल्लेखस्याप्यनङ्करणात् सर्वतः प्राक्तनाः अकलङ्क एव सम्प्रत्यपादि अभूवंस्तस्यायेव महनीयत्वसौभाग्यमासीदिति निर्णीतमस्मिन्निति प्रतीयते । समयश्चैतस्य महनीयस्य, राष्ट्रकूटवंशीयसाहसतुङ्ग (शुभतुङ्ग) नरपतिपरिषदि निम्नलिखितपद्यस्य प्रतिपादनात् अष्टमशताब्दावासीदिति । श्रवणबेल्गुलमल्लिषेणप्रशस्तौ निर्लिखितं चैतत्पद्यं ।

राजन् साहसतुङ्ग सन्ति बहवः श्वेतातपत्रा नृपाः किन्तु त्वत्सदृशो रणे विजयिनस्त्यागोन्नता दुर्लभाः ।
तद्वत्सन्ति बुधा न सन्ति कवयो वागीश्वरा वाग्मिनो । नानाशास्त्रविचारचातुरधियः काले कलौ मद्विधाः ॥

— भूपतिश्रीसाहसतुङ्गमहोदयः कृष्णराजाभिधेयमपि प्रापेति समुपालभ्यते विश्रुतिः । नरपतिरयं ७५२–७७५ तमे खीष्टाब्दे समजनिष्टेति दाक्षिणेतिहासे **श्रीदामोदरभांडारकरमहोदयैः** पर्यन्तमितमित्यतोऽपि निर्णीयते श्रीमदकलङ्कदेवा ख्रिस्तस्याष्टमशताब्दी तदुत्तरार्धे वा प्रतिपद्यमानमलङ्कुर्वाणादिह भारतवर्षे निःसंशयं ।
तथा बोधः कोप्यसमः इत्युपरिसमुद्धृतपद्यतोऽप्येवं प्रतीयते यद्भट्टारकप्रभाचन्द्रः श्रीमद्भट्टाकलङ्कान्तेवासी

१ विलोकयन्तु जैनग्रन्थरत्नाकरकार्यालयद्वाराप्रकाशितविद्वद्रत्नमालायां जिनसेनगुणभद्राचार्यशीर्षकं निबन्धं ।
२ ताडपत्रापरिलिखितोऽयं प्रतिमूर्तेरस्य प्रयासः श्रवणबेल्गुलमठे विद्यते ।
३ चन्द्रांशुशुभ्रयशसं प्रभाचन्द्रकविं स्तुवे । कृत्वा चन्द्रोदयं येन शश्वदाह्लादितं जगत् ॥४७॥
४ स्वकृतनिरूपितप्रमेयकमलमार्तण्डप्रान्ते निम्नलिखितपद्याभ्यां श्रीमत्प्रभाचन्द्राचार्यैः श्रीमत्पद्मनन्दिरत्ननन्दिनौ स्वगुरू स्थापितौ अतोनुमीयते यदयं महात्मा प्रभाचन्द्रः प्राक् श्रीमदकलङ्कदेवचरणसान्निध्यमुपेत्य चाधीत्य विद्यां जग्राह श्रीमत्पद्मनन्दिरत्ननन्दिनोः सकाशे, आर्हतीं दीक्षां । ततः समजनिष्टातीव महामना दीक्षागुरू श्रीपद्मरत्ननन्दिनौ अथवा पूर्वमकलङ्कदेवचरणसान्निध्ये विद्यामधीत्य पश्चादनयोः पार्श्वेऽध्ययनतोऽपि तयोरेव महामनाः गुरुत्वमगमत् ॥

समुपादाच्च श्रीमदकलंकचरणपंकेरुहपरागप्रभावत एव जगत्प्रख्यातिमुपेयुष्य ॥ प्रभाचन्द्रैश्चास्कृत स्वकरविलसितग्रंथे श्रीमद्विद्यानंदिसमुल्लेखस्ततोनिर्धार्यते श्रीमद्भट्टाकलंकप्रभाचन्द्रयोरवातर एव समय श्रीमद्विद्यानंदस्तित्वस्य । एवं ७१३ तमस्रीष्टाब्दात् (नरपतिकृष्णराजराज्यप्रारंभत), ८३८ तमादिपुराणनिर्णीतसमयावांतरे, श्रीभट्टाकलंकविद्यानंदिप्रभृतिविदुषामवसीयते काल ।

यदा निश्चित श्रीमत्प्रथमजिनसेनैर्हरिवंशपुराणे न तावदुपालेभिरे श्रीमदकलंकविद्यानंदिप्रभृतिसूरिणो मुनि विश्रुतिं । अथवा न व्यरचयिषतेमे तावदष्टशत्यष्टसहस्र्यादिप्रसिद्धग्रंथान् । यतो हि हरिवंशपुराणप्रारंभे स्वपूर्वकालीनसिद्धसेनसमंतभद्रदेवनन्द्याचार्यान् स्तुवंत ,कुतस्तत्स्तवन तदात्वे यत्किंचिद्ग्रंथरचनानिर्माणकृताभ्यासस्य श्रीमद्द्वितीयजिनसेनस्य, नाकलंकविद्यानंदिप्रभृतयो विद्वान्स स्तुतिपथमगु श्रीमत्प्रथमजिनसेनस्येत्यतोऽप्यनुमीयते यद्यदीमो श्रीमद्भट्टाकलंकविद्यानंदिनौ श्रीमत्प्रथमजिनसेनसमये ग्रंथकर्तारौ प्राभूता तदा हरिवंशपुराणप्रारंभे नियत स्तुतिभाजनतामुपालेभाते । हरिवंशपुराणनिर्माणसमयश्च ७८४ तमे ख्रीष्टाब्दे । ततोकलंकविद्यानंदिनो विशेषविश्रुतिसमयो ग्रंथप्रणेतृत्वसमयश्च ७८४ तमस्रीष्टाब्दानन्तरमेव निर्धारणीय ।

भर्तृहरिकुमारिलेतिस्वकरविलसिते निबन्धद्वये प्रोफेसरश्रीमत्पाठकै ।इंडियनमेडिकलअंजि-

---

गुरु श्रीनंदमाणिक्यो नंदिताशेषसज्जन । नंदताद्दुरितैकांतरजो जैनमतार्णव ॥ ३ ॥

श्रीपद्मनंदिसैद्धांतशिष्योऽनेकगुणालय । प्रभाचन्द्रश्चिर जीयाद्रत्ननंदिपदे रत ॥ ४ ॥

२ इति श्रीभोजदेवराज्ये श्रीमद्धारानिवासिना परमपरमेष्ठिप्रणामार्जितामलपुण्यनिराकृतकर्ममलकलंकेन श्रीमत्प्रभाचन्द्रपंडितेन निखिलप्रमाणप्रमेयस्वरूपोद्योतपरीक्षामुखपद विवृतमिति प्रमेयकमलमार्तंडप्रशस्तौ विलिखितमित्यतो निर्धार्यते यदमुष्य प्रमेयकमलमार्तंडकर्ता श्रीमत्प्रभाचन्द्रो धाराधीशश्रीमद्भोजराजास्तित्वसमये । कालश्चैतन्नरपते १०२१ तमस्रीष्टाब्दात् १०५९ तमस्रीष्टाब्दात निर्धारित कालेऽमुमिन्नेव शशसाय नृपतिर्भुवि । अतएव न्यायकुमुदचन्द्रोदयप्रणेतृत पृथगय प्रभाचन्द्रः समजनीत्यनुमीयते ॥ यत —

चन्द्रांशुशुभ्रयशस प्रभाचन्द्रकविं स्तुवे । कृत्वा चन्द्रोदय येन शश्वदाल्हादित जगत् ॥

श्रीमज्जिनसेनाचार्यैरमुना पद्येन चन्द्रोदयप्रणेतु , आदिपुराणे स्तुतिरकृत निर्माणसमयश्चादिपुराणस्य ८३८ तमस्रीष्टाब्दसान्निध्ये परंतु नाचन्यनुमानमिद प्रमाणपद प्रमेयकमलमार्तंडन्यायकुमुदचन्द्रोदययोरेकस्यैव कर्तुर्निर्धारणात् मार्तंडचन्द्रोदययोरेकएव कर्तेति चन्द्रोदयप्रारंभलिखितपद्येनानेन सर्वथा स्पष्टीभवति ।

माणिक्यनंदिपदमप्रतिमप्रबोध व्याख्याय बोधनिधिरेष पुन प्रबन्ध ।
प्रारभ्यते सकलसिद्धिविधौ समर्थे मूले प्रकाशितजगत्त्रयवस्तुसार्थे ॥

इत्यतो विज्ञायते यदष्टमस्रीष्टाब्दो वृद्धभोजेत्यपराभिधा दधानोऽपरभोज एवाजनिष्ट धारापुर्यां ।

द्वितीयभोजकालीनोभवत्कश्चित्प्रभाचन्द्र प्राग्वर इत्यत्र प्रमेयकमलमार्तंडभमिकोल्लेखनसमये प्रादर्शि प्रमाणमिद विद्वद्वरश्रीमत्पंडितवंशीधरशास्त्रिभि यत् प्रमेयकमलमार्तंडे श्रीमन्नेमिचन्द्रसैद्धांतिकचक्रवर्तिविरचिता समुद्धृता कियत्यो गाथा । नेमिचन्द्रसिद्धांतचक्रवर्ती च १००० तमे श्रीमन्नरपतिचामुंडरायास्तित्वसमये तत्समयसान्निध्ये वा समुदपादि । कन्नडचामुंडरायपुराणे श्रीमच्चामुंडरायनरपतिना (८९९ तमे स्रीष्टाब्दसमये, उत्तरपुराणप्रणेता) श्रीमद्गुणभद्रस्वामी प्रास्तुत । उत्पत्तिश्च श्रीमच्चामुंडरायभूपते ९७८ तमे स्रीष्टाब्दे समजनिष्टेत्यत , १००० तमे स्रीष्टाब्दे श्रीमच्चामुंडरायास्तित्वमभूदित्यत्र न कापि संशीति । परंतु प्रमेयकमलमार्तंडसमुद्धृतगाथा न श्रीमन्नेमिचन्द्रस्वामिस्वकरविलसिता किंतु परंपरागताएव प्रमेयकमलमार्तंडवन्नेमिचन्द्रैरपि स्वकरविलसितग्रंथसंदोहे ता समुद्धृता , अत प्रमेयकमलमार्तंडचन्द्रोदयरचयिता प्रभाचन्द्र एक एव भुवि समुदपादि व्यरचि च मार्तंडानंतर चन्द्रोदय स इति दृढीयान् प्रत्यय ।

काभिधे ग्रंथे। एम ए इत्यादिविविधपदविभूषितकालिकताकालेजाधिष्ठातृमहोमहापाध्यायश्रीशतीशचन्द्र विद्याभूषणैश्च स्याद्वादपतिश्रीमद्विद्यानन्दास्तित्वसमय ८०० समसाष्टाब्दसान्निध्य एव विनिर्धारित ।

अत प्रमाणपरिपाट्यानयाऽष्टमशताब्दस्य शेषार्द्ध प्रारम्भश्च नवमशताब्दस्येति यथाविध समयोऽस्माभि पूर्वं विज्ञापित सएव श्रीविद्यानन्दस्वाम्यस्तित्वसमय प्रमाणपदमधिरोहति न तत्र कापि सर्शाति । समजनि खल्वय समयो दाक्षिणे कार्णाटिके वैतिहासेऽतीवमहत्वस्य धर्मक्रातिश्चाभूत् महती किल मुनि समयेऽस्मिन्[१]।

जैनवैदिकबौद्धधर्मधुरधरविद्वास समुपालेभिरेऽस्तित्वमेतस्मिन्नेवावसरे, आसीन्न्यायशास्त्रमेतर्हीन्नत्युन्नतिपराकाष्ठामापन्न व्यथस्त किलैतत्कालीननिद्वत्परिकरेण न्यायशास्त्रपथा स्वमतसत्यताविर्भावाय भूयान् प्रयास समजनिषत च तदात्वे वादविवादशास्त्रार्था अवसाने किमजनि धार्मिकविवादफल, विजय च केष्वेषु समुपादात्, विजयश्च सहि वैदुष्येण कारणांतरेण वामुद्दिश्यवाशिष्ट वरीवर्तीतिहासज्ञानां परीक्षणाय । परन्तु नात्र सन्दीतिर्येद्विवादास्तित्वकाले दिगम्बरजैनसम्प्रदायनिकेतनस्तम्भायमानश्रीमदकलङ्कविद्यानन्दादि दिग्विजयिविदुषा दर्शनसौभाग्य नाभूत्प्राङ्गन्येन सर्वेषा[२]।

ग्रंथरचना ।

दार्शनिको नैयायिकश्च समजनि श्रीमद्विद्यानन्दिप्रभुरिति पूर्वं प्रतिपादितमतएवैष महात्मा विषयद्वयएवास्मिन् प्रधान् व्यरचि एत महोदयवैदुष्यमार्तंडप्रखरमयूखायमान , **आप्तमीमांसालंकारदेवागमालंकृतीत्य** परनामभाक् विश्रुतग्रंथोऽष्टसहस्र्याभिध । श्रीमदुमास्वामिविरचिततत्त्वार्थसूत्रस्योपरि विद्यते गन्धहस्तिमहाभाष्य। तत्प्रारम्भे पंचदशश्लोकशतपद्यविनिर्मिता**आप्तमीमांसाख्य देवागमस्तोत्राभिध** या मंगलाचरण। तदुपरि श्रीमदकलंकदेवरचिताष्टशत्यभिधो ग्रंथस्तद्भाष्यभूतएवायमष्टसहस्र्याभिधो महान् ग्रंथ । अपरश्चैतस्य महात्मनो जैनदर्शनप्रथततत्त्वार्थसूत्रोपरि **श्लोकवार्तिकाभिध** भाष्य तृतीयश्च सामंतभद्रयुक्त्यनुशासनटीकाग्रंथ । **आप्तपरीक्षा**पि विश्रुतग्रंथोस्य महोदयस्य। सतीष्वपि भूयसीषु तद्ग्रंथटीकासु, एत महोदयकरविलसिताप्तपरीक्षालंकृतीत्यपराभिधा टीकास्तिपरीक्षाया । ग्रंथचतुष्टयादस्मात् **पत्रपरीक्षाप्रमाणपरीक्षाप्रमाणमीमांसाप्रमाणनिर्णयविद्यानन्दमहोदययुक्त्यनुशासनव्याख्यान**प्रभृतयोनेक ग्रंथा महात्मैतद्वैदुष्यविलसिता सन्ति भुवि इति समाप्यतेऽथ निबन्धोविधायपत्रपरीक्षा मंगलाचरण ।

जीयान्निरस्तनिःशेषसर्वथैकान्तशासन । सदा श्रीवर्द्धमानस्य शासनं जिनशासन ॥४॥*

विदुषामनुचरो

गजाधरलालोजैन ।

---

१ श्लोकवार्तिक लक्ष्यीकृत्य विलिखित श्रीमद्वादिराजसूरिणा पार्श्वनाथचरिते ।

ऋजुसूत्रं स्फुरद्रत्न विद्यानन्दस्य विस्मय । शृण्वतामप्यलकार दीप्तिरङ्गेषु रङ्गति ॥

२ मैसूरकुर्गेनिवासनदूरशिलालेखाभिधे ग्रंथेऽपि मि स्युई राइसमहोदयैरेतद्ग्रंथनामोल्लिखित ।

३ यनाथचरितकाव्यप्रस्तावनाशयमालिखणप्रशस्तिनिर्मात्रोल्लिखितपद्य समुद्धृत्य श्रीपात्रकेसरिणो त्रिलक्षणकदर्थनाभिधाग्रंथ कल्पित परन्तु त्रिलक्षणकदर्थनाभिधानो नापर कश्चिदपि ग्रंथ किंतु पार्श्वजिनप्रकरणोपरि श्रीमत्पात्रकेसद्नुमानविषयकभ्रमनिराकरणाय यत् पद्य न्यलीखि श्रीमत्या पद्मावत्या तस्यैवात्र तात्पर्यं ।

महिमा स पात्रकेसरिगुरो पर भवति यस्य भक्त्यासीत् पद्मावती सहाया त्रिलक्षणकदर्थन कर्तुं ॥ १ ॥

* धारोशभूताय निबन्ध किल श्रीयुततात्यानेमिनाथपांगलविलिखितमहाराष्ट्रीयलखस्य तत्र मूललेखकानेकविचारास्वमतत्वात् परिवर्तितोय बहुभागोस्माभि सद्भाव्यतिहासिकपुस्तकान्तराद् स्वतश्च विचारवाहुल्य समुद्घाटित चात्रेति ।

नमः सिद्धेभ्यः ।

सनातनजैनग्रंथमाला

१.

आचार्यप्रवरश्रीविद्यानंदिस्वामिविरचिता

आप्तपरीक्षा ।

प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थबोधदीधितिमालिने ।
नमः श्रीजिनचंद्राय मोहध्वांतप्रभेदिने ॥ १ ॥

किमर्थं पुनः परमेष्ठिनः स्तोत्रं शास्त्रादौ शास्त्रकाराः प्राहुरित्यभिधीयते—

श्रेयोमार्गस्य संसिद्धिः प्रसादात्परमेष्ठिनः ।
इत्याहुस्तद्गुणस्तोत्रं शास्त्रादौ मुनिपुंगवाः ॥ २ ॥

श्रेयो निःश्रेयसं परमपरं च । तत्र परं सकलकर्मविप्रमोक्षलक्षणं बंधहेत्वभावनिर्जराभ्यां कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षो मोक्ष इति वचनात् । ततोऽपरमार्हन्त्यलक्षणं घातिकर्मक्षयादनंतचतुष्टयस्वरूपलाभस्यापरनिःश्रेयसत्वात् । न चाऽत्रकस्य चिदात्मविशेषस्य कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षोऽसिद्धः साधकप्रमाणसद्भावात् । तथाहि । कश्चिदात्मविशेषः कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते कृत्स्नबंधहेत्वभावनिर्जरावत्त्वात् । यस्तु न कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते स न कृत्स्नबंधहेत्वभावनिर्जरावान् यथा संसारी कृत्स्नबंधहेत्वभावनिर्जरावांश्च कश्चिदात्मविशेषस्तस्मात्कृत्स्नकर्मभिर्विप्रमुच्यते । ननु बंध एवात्मनोऽसिद्धस्तद्धेतुश्चेति कुतो बंधहेत्वभाववत्त्वं, प्रतिषेधस्य विधिपूर्वकत्वात् । बंधाभावे च कस्य निर्जरा, बंधफलानुभवनं हि निर्जरा बंधाभावे तु कुतस्तत्फलानुभवनमतः कृत्स्नकर्मनिर्जरावत्त्वमप्यसिद्धं । न चासिद्धं साधनं साध्यसाधनायालमिति कश्चित्, सोऽप्यनालोचिततत्त्वः प्रमाणतो बंधस्य प्रसिद्धेः । तथा हि । विवादाध्यासितः संसारी बंधवान् परतंत्रत्वादालानस्तंभागतहस्तिवत् । परतंत्रोऽसौ हीनस्थानपरिग्रहवत्त्वात् कामोद्रेकपरतंत्रवेश्यागृहपरिग्रहवच्छ्रोत्रियब्राह्मणवत् । हीनस्थानं हि शरीरं तत्परिग्रहवांश्च संसारी प्रसिद्ध एव । कथं पुनः शरीरं हीनस्थानमात्मन इत्युच्यते । हीनस्थानं शरीरमात्मनो दुःखहेतुत्वात् कस्यचित्कारागृहवत् । ननु देवशरीरस्य तु दुःखहेतुत्वाभावात् पक्षाव्यापको हेतुरिति चेन् न । तस्यापि मरणे दुःखहेतुत्वसिद्धेः पक्षव्यापकत्वव्यवस्थानात् । तदेवं संक्षेपतो बंधस्य प्रसिद्धौ तद्धेतुरपि सिद्धस्तस्याहेतुकत्वे नित्यत्वप्रसंगात् । सतो हेतुरहितस्य नित्यत्वव्यवस्थितेः 'सदकारणवन्नित्यमिति' परैरभिधानात् । तद्धेतुश्च मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगविकल्पात्पंचविधः स्यात् । बंधो हि संक्षेपतो द्वेधा भावबंधो द्रव्यबंधश्चेति । तत्र भावबंधः क्रोधाद्यात्मकस्तस्य हेतुर्मिथ्यादर्शनं, तद्भावे भावाद्भावे चाभावात् । क्वचिदक्रोधादिविषये हि क्रोधादिविषयत्वश्रद्धानं मिथ्यादर्शनं तस्य विपरीताभिनिवेश-

लक्षणस्य सकलास्तिकप्रसिद्धत्वात् तस्य च सद्भावे बहिरंगस्य सत्यवरंगे द्रव्यक्रोधादिबंधे भावबंधस्य सद्भाव तदभावे चासद्भाव सिद्ध एवेति मिथ्यादर्शनहेतुको भावबंध । तद्वदविरतिहेतुकश्च समुत्पन्न सम्यग्दर्शनस्यापि कस्यचित्प्रकृष्टो भावबंध सत्यामविरतौ प्रतीयते एव ततोऽप्यप्रकृष्टो भावबंध । प्रमादहेतुक स्यादविरत्यभावेऽपि, कस्यचिद्विरतस्य सति प्रमादे तदुपलब्धे ततोऽप्यप्रकृष्ट । कषायहेतुक सम्यग्दृष्टेर्विरतस्याऽप्रमत्तस्यापि कषायसद्भाव भावात् । ततोऽप्यप्रकृष्टवपुरज्ञानलक्षणो भावबंधो योगहेतुक क्षीणकषायस्यापि योगसद्भावे तत्सद्भावात् । केवलिनस्तु योगसद्भावेऽपि न भावबंध, तस्य जीवन्मुक्तत्वान्मोक्षप्रसिद्धे । न चैवमेकैकहेतुक एव बंध पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्नुत्तरस्योत्तरस्य बंधहेतो सद्भावात् । कषायहेतुको हि बंधो योगहेतुकोऽपि प्रमादहेतुकश्च योगकषायहेतुकोऽपि । अविरतिहेतुकश्च योगकषायप्रमादहेतुक प्रतीयते । मिथ्यादर्शनहेतुकश्च योगकषायप्रमादाविरतिहेतुक सिद्ध इति मिथ्यादर्शनादिपंचविधप्रत्ययसामर्थ्यान्मिथ्याज्ञानस्य बंधहेतो प्रसिद्धे पद्मनंदयोऽपि बंधोऽभिधीयते । न चायं भावबंधो द्रव्यबंधमंतरेण भवति, मुक्तस्यापि तत्प्रसंगादिति द्रव्यबंध सिद्ध । सोऽपि मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषाययोगहेतुक एव बंधत्वाद्भावबंधवदिति मिथ्यादर्शनादि-बंधहेतु सिद्ध । तदभाव कुत सिद्धादिति चेत् तत्प्रतिपक्षभूतसम्यग्दर्शनादिसात्मीभावात् । सति हि सम्यग्दर्शने मिथ्यादर्शनं निवर्तते तद्विरुद्धत्वात् । यथोष्णस्पर्शे सति शीतस्पर्श इति प्रतीत । तथैवा-ऽविरतिर्विरत्या सत्यामपैति । प्रमादश्चाप्रमादपरिणतौ कषायोऽकषायतया योगश्चायोगतयामिति बंधहेत्वभाव सिद्धोऽपूर्वकर्मणा आस्रवनिरोध संवर, इति वचनात् । ननु च स गुप्तिसमितिधर्मा-नुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रेभ्यो भवतीति सूत्रकारमतं न पुन सम्यग्दर्शनादिभ्य इति न मंतव्य । गुप्त्यादीनां सम्यग्दर्शनाद्यात्मकत्वात् । न हि सम्यग्दर्शनरहिता गुप्त्यादय सति सम्यग्ज्ञानरहिता वा तेषामपि विरत्यादिरूपत्वात् । चारित्रभेदा ह्येते प्रमादरहिता कषायरहिताश्चायोगतामपि लभते । ततो न कश्चिद्दोष । कथमात्मन पूर्वोपात्तकर्मणा निर्जरा सिद्ध्येदित्यभिधीयते । कस्यचिदात्मनि कात्स्न्र्येन पूर्वोपात्तानि कर्माणि निर्जीर्यंते तेषां विपाकांतत्वात् । यानि तु न निर्जीर्यंते तानि न विपाकांतानि यथा कालादीनि, विपाकांतानि च कर्माणि तस्मान्निर्जीर्यंते । विपाकांतत्वं नासिद्ध कर्मणा । तथा हि विपाकांतानि कर्माणि फलावसानत्वाद्व्रीह्यादिवत् । तेषामन्यथा नित्यत्वानुषंगात् । न च नित्यानि कर्माणि नित्यं तत्फलानुभवनप्रसंगात् । यत्र चात्मविशेषे अनागतकर्मबंधहेत्वभावादपूर्वकर्मानुत्पत्तिस्तत्र पूर्वोपात्तकर्मणां यथाकालमुपक्रमाच्च फलदानात्कात्स्न्र्येन निर्जरा प्रसिद्धैव । तत कृत्स्नबंधहेत्वभाव-निर्जरावत्त्व साधनं प्रसिद्धं कृत्स्नकर्मविप्रमोक्षं साधयत्येव । ततस्तल्लक्षण परं निःश्रेयसं व्यवतिष्ठते । तथाऽर्हत्त्वलक्षणमपरं सुनिश्चितासंभवद्बाधकप्रमाणत्वात् सुखादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धौ निर्णेष्यते । श्रेयसो मार्ग श्रेयोमार्गो निःश्रेयसोपायो वक्ष्यमाणलक्षणस्तस्य संसिद्धि संप्राप्ति सम्यग्ज्ञप्तिर्वा सा हि परमेष्ठिन प्रसादाद्भवति मुनिपुंगवाना यस्मात्तस्मात्ते मुनिपुंगवा सूत्रकारादय शास्त्रस्यादौ तस्य परमेष्ठिनो गुणस्तोत्रमाहुरिति संबंध । परमेष्ठी हि भगवान् परमोऽर्हन् तत्प्रसादात्परमागमार्थनिर्णया परस्य परमेष्ठिनो गणधरदेवादे संपद्यते तस्माच्चापरपरमेष्ठिन परमागमशब्दसंदर्भो द्वादशांग इति । परापरपरमेष्ठिभ्यां परमागमार्थशब्दशरीरसंसिद्धिस्तद्विनेयमुख्याना तेभ्यश्च स्वशिष्याणामिति गुरुपूर्व-क्रमात्सूत्रकाराणां परमेष्ठिन प्रसादात्प्रधानभूतपरमार्थस्य श्रेयोमार्गस्य संसिद्धिरभिधीयते । प्रसाद पुन परमेष्ठिनस्तद्विनेयानां प्रसन्नमनोविषयत्वमेव वीतरागाणां तुष्टिलक्षणप्रसादासंभवात्कोपासंभववत् । तदाराधकजनैस्तु प्रसन्नेन मनसोपास्यमानो भगवान् प्रसन्न इत्यभिधीयते रसायनवत् । यथैव हि प्रसन्नेन मनसा रसायनमासेव्य तत्फलमवाप्नुवंत सतो रसायनप्रसादादिदमस्माकमारोग्यादिफलं समुत्पन्नमिति प्रतिपद्यते तथा प्रसन्नेन मनसा भगवंतं परमेष्ठिनमुपास्य तदुपासनफलं श्रेयोमार्गाधि-

गमलक्षणं प्रतिपद्यमानास्तद्विनेयजना भगवत्परमेष्ठिन प्रसादादस्याः श्रेयोमार्गाधिगम सम्पन्न इति समनुमन्यते। तत परमेष्ठिन प्रसादात्सूत्रकाराणा श्रेयोमार्गस्य ससिद्धेर्युक्त शास्त्रादौ परमेष्ठिगुणस्तोत्र। मगलार्थं तदित्येके। तेऽप्येव प्रष्टव्या। किं साक्षान्मगलार्थ परमेष्ठिगुणस्तोत्र परपरया वा। न तावत्साक्षात्तदनतरमेव मगलप्रसगात्। कस्यचिदपि मगलानवाप्त्ययोगात्। परपरया चेत् न किंचिदनिष्ट। परमेष्ठिगुणस्तोत्रादात्मविशुद्धिविशेष- प्रादुर्भवन् धर्मविशेष स्तोतु साधयत्येवाऽधर्मप्रध्वस च। ततो मग सुख समुत्पद्यत इति तद्गुणस्तोत्र मगल मग लातीति मगलमिति व्युत्पत्ते। मल गालयतीति मगलमिति वा। मलस्याधर्मलक्षणस्य परपरया तेन प्रध्वसनात्। केवल सत्पात्रदानजिनेंद्रार्चनादिकमप्येव मगलमिति न तद्गुणस्तोत्रमेव मगलमिति नियम सिद्ध्यति। स्यान्मत मग श्रेयोमार्गसप्राप्तिजनित प्रशमसुख तल्लातत्वात्परमेष्ठिगुणस्तोत्रात्तत्साधक इति मगल परमेष्ठिगुणस्तोत्र। मल वा श्रेयोमार्गससिद्धौ विघ्ननिमित्त पाप गालयतीति मगल तदिति। तदेतदनुकूल न परमेष्ठिगुणस्तोत्रस्य परममगलत्वप्रतिज्ञानात्। तदुक्त—

"आदौ मध्येऽवसाने च मगल भाषित बुधै। तज्जिनेंद्रगुणस्तोत्र तदविघ्नप्रसिद्धये"॥

ननु चैव भगवद्गुणस्तोत्र स्वय मगल न तु मगलार्थमिति न मतव्य। स्वय मगलस्यापि मगलार्थत्वोपपत्ते। यदा हि मलगालनलक्षण मगल तदा सुखादानलक्षणमगलाय तद्भवतीति सिद्ध मगलार्थ। यदापि सुखादानलक्षण तन्मगल तदा पापगालनलक्षणमगलाय प्रभवतीति कथ न मगलार्थ। यदाप्येतदुभयलक्षण मगल तदा तु मगलातरापेक्षया मगलार्थ तदुपपद्यत एव आनि श्रेयसप्राप्ते परापरमगलसततिप्रसिद्धेरित्यल विस्तरेण। शिष्टाचारपरिपालनार्थं नास्तिकतापरिहारार्थं निर्विघ्नत शास्त्रपरिसमाप्त्यर्थं च परमेष्ठिगुणस्तोत्रमित्यन्ये। तेऽपि तदेव तथेति नियमयितुमसमर्था एव। तपश्चरणादेरपि तथात्वप्रसिद्धे। न हि तपश्चरणादि शिष्टाचारपरिपालनाद्यर्थं न भवतीति शक्य वक्तु। यदि पुनरनियमेन भगवद्गुणसस्तवन शिष्टाचारपरिपालनाद्यर्थमभिधीयते तदा तदेव शास्त्रादौ शास्त्रकारै कर्तव्यमिति नियमो न सिद्ध्यति। न च कश्चित्तन्न क्रियते इति वाच्य। तस्य शास्त्रे निबद्धस्यानिबद्धस्य वा वाचिकस्य मानसस्य वा विस्तरत सक्षेपतो वा शास्त्रकारैरवश्य करणात्। तदकरणे तेषा तत्कृतोपकारविस्मरणादसाधुत्वप्रसगात्। साधूना कृतस्योपकारस्याविस्मरणप्रसिद्धे। 'न हि कृतमुपकार साधवो विस्मरति' इति वचनात्। यदि पुन स्वगुरो सस्मरणपूर्वक शास्त्रकरणमेवोपकारस्तद्विनेयानामिति मत। तदा सिद्ध परमेष्ठिगुणस्तोत्र स्वगुरोरेव परमेष्ठित्वात्। तस्य गुरुत्वेन सस्मरणस्यैव तद्गुणस्तोत्रत्वसिद्धेरित्यल विवादेन। किं पुनस्तत्परमेष्ठिनो गुणस्तोत्र शास्त्रादौ सूत्रकारा प्राहुरिति निगद्यते—

मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृतां। ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां वंदे तद्गुणलब्धये ॥१॥

अत्र मोक्षमार्गादिपदानामर्थ पुरस्ताद्वक्ष्यते। वाक्यार्थस्तूच्यते। मोक्षमार्गस्य नेतार कर्मभूभृता भेत्तार विश्वतत्त्वाना ज्ञातारमह वदे तद्गुणलब्ध्यर्थित्वात्। यो यद्गुणलब्ध्यर्थी स त वंदमानो दृष्ट। यथा शास्त्रविद्यादिगुणलब्ध्यर्थी शास्त्रविद्यादिविद तत्प्रणेतार च। तथा चाह मोक्षमार्गप्रणेतृत्वकर्मभूभृद्भेतृत्वविश्वतत्त्वज्ञातृत्वगुणलब्ध्यर्थी। तस्मान्मोक्षमार्गस्य नेतार कर्मभूभृता भेत्तार विश्वतत्त्वाना ज्ञातार वदे इति शास्त्रकार शास्त्रप्रारभे श्रोता तस्य व्याख्याता वा भगवत परमेष्ठिन परमपर च मोक्षमार्गप्रणेतृत्वादिभिर्गुणै सस्तौति। तत्प्रसादाच्छ्रेयोमार्गस्य ससिद्धे समर्थनात्। किमर्थं पुनरिद भगवतोऽसाधारण विशेषण मोक्षमार्गप्रणेतृत्व कर्मभूभृद्भेतृत्व विश्वतत्त्वज्ञातृत्व चात्र प्रोक्त भगवद्भिरित्याह—

इत्यसाधारणं प्रोक्तं विशेषणमशेषतः ।
परसंकल्पिताप्तानां व्यवच्छेदप्रसिद्धये ॥ ३ ॥

परैर्वैशेषिकादिभिः संकल्पिताः परसंकल्पितास्ते च ते आप्ताश्च परसंकल्पिताप्ता महेश्वरादयः तेषामशेषतो व्यवच्छेदप्रसिद्ध्यर्थं यथोक्तमसाधारणं विशेषणमाचार्यैः प्रोक्तमिति वाक्यार्थः । न हीदमीश्वरकपिलसुगतादिषु संभवति बाधकप्रमाणसद्भावात् । भगवत्यर्हत्येव तत्सद्भावसाधनाच्चा-साधारणविशेषणमिति वक्ष्यामः । ननु चेश्वरादीनामप्याप्तत्वे किं दूषणं येन तद्व्यवच्छेदार्थमसाधारणं विशेषणं प्रोच्यते किं वान्ययोगव्यवच्छेदान्महात्मनि परमेष्ठिनि निश्चिते प्रतिष्ठितं स्यादित्यारे-कायामिदमाह—

अन्ययोगव्यवच्छेदान्निश्चिते हि महात्मनि ।
तस्योपदेशसामर्थ्यादनुष्ठानं प्रतिष्ठितं ॥ ४ ॥

भवेदिति क्रियाध्याहारः । ननु चाप्तान्यपामन्ययोगव्यवच्छेदाभावेऽपि भगवतः परमेष्ठिन-स्तत्त्वोपदेशादनुष्ठानप्रतिष्ठामियर्त्येव तेषामविरुद्धभाषित्वादिति चेन्न । परस्परविरुद्धसमयप्रणयनात् तत्त्वनिश्चयायोगात् तदन्यतमस्याप्युपदेशप्रामाण्यानिश्चयादनुष्ठानप्रतिष्ठानुपपत्तेः । ननु मोक्षो-पायानुष्ठानोपदेशमात्रे नेश्वरादयो विप्रपद्यन्ते ततोऽर्हदुपदेशादिवेश्वराद्युपदेशादपि नानुष्ठानप्रतिष्ठानु-पपत्तिर्यतस्तद्व्यवच्छेदेन परमेष्ठी निश्चीयत इति कश्चित् । सोऽपि न विशेषज्ञः सम्यग्मिथ्योपदेश-विशेषाभावप्रसंगात् । स्यान्मतं । वैशेषिकैरभिमतस्याप्तस्य निःश्रेयसोपायानुष्ठानोपदेशस्तावत्समीचीन एव बाधकप्रमाणाभावात् । श्रद्धाविशेषोपगृहीतं हि सम्यग्ज्ञानं वैराग्यनिमित्तं परां काष्ठामापन्नमत्य-निःश्रेयसहेतुरित्युपदेशः । तत्र श्रद्धाविशेषस्तावदुपादेयमुपादेयतया हेयेषु हेयतयैव श्रद्धानं । सम्य-ग्ज्ञानं पुनर्यथावस्थितार्थाधिगमलक्षणं, सद्धेतुकं च वैराग्यं रागद्वेषप्रक्षयः एतदनुष्ठानं च तद्भावना-भ्यासस्तस्यैतस्य निःश्रेयसोपायानुष्ठानस्योपदेशो न प्रत्यक्षेण बाध्यते । जीवन्मुक्तेस्तत एव प्रत्यक्षतः कैश्चित् (केषाचित्) स्वयं संवेदनात् । परैः सद्पायासविमुक्तेरनुमीयमानत्वात् । जीवन्नेव हि विद्वान् संहर्षायासाभ्यां विमुच्यत इत्युपदेशाच्च नानुमानागमाभ्यां बाध्यते जीवन्मुक्तिवत् । परममुक्तेरप्यत एवानुष्ठानात् संभावनोपपत्तेः । नचान्यत्प्रमाणं बाधकं तदुपदेशस्य तद्विपरीतार्थव्यवस्थापकत्वाभावा-दिति । तदपि न विचारक्षमं । श्रद्धादिविशेषविषयाणां पदार्थानां यथावस्थितार्थत्वासंभवात् । द्रव्यादयो हि षट्पदार्थास्तावदुपादेया सदात्मानः प्रागभावादयश्चासदात्मानस्ते च यथा वैशेषिकैर्वर्ण्यंते तथा न यथार्थतया व्यवतिष्ठंते तद्ग्राहकप्रमाणाभावात् । द्रव्यं हि गुणादिभ्यो भिन्नमेकं, गुणश्चेतरेभ्यो भिन्न एकः, कर्म चैकमितरेभ्यो भिन्नं सामान्यं चैकं, विशेषश्चैकः पदार्थः समवायवत् यद्यभ्युपग-म्यते तदा द्रव्यादयः षट्पदार्थाः सिद्ध्येयुः । न च द्रव्यपदस्यैकोऽर्थः परैरिष्यते गुणपदस्य कर्मपदस्य सामान्यपदस्य विशेषपदस्य च, यथा समवायपदस्यैकः समवायोऽर्थ इति कथं षट्पदार्थव्यवस्थितिः । स्यान्मतं । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनांसि नव द्रव्याणि द्रव्यपदस्यार्थ इति कथमेको द्रव्य पदार्थः ? सामान्यसंज्ञाभिधानादिति चेत् न । सामान्यसंज्ञाया सामान्यवद्विषयत्वात् । तदर्थस्य सामा-न्यपदार्थत्वे ततो विशेषेष्वप्रवृत्तिप्रसंगात् । * द्रव्यपदार्थस्यैकस्यासिद्धेश्च । पृथिव्यादिषु हि द्रव्यमिति संज्ञा द्रव्यत्वसामान्यसंबंधनिमित्ता । तत्र द्रव्यत्वमेकं न द्रव्यं किंचिदेकमस्ति । द्रव्यलक्षणमेकमिति चेन् तत्किमिदानीं द्रव्यपदार्थोऽस्तु न चैतद्युक्तं लक्ष्यस्य द्रव्यस्याभावे तल्लक्षणानुपपत्तेः । पृथिव्यादीनि

* सामान्यरूप = द्रव्यपदार्थ—

लक्ष्याणि क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणं यदि प्रतिज्ञायते । तदानेकत्र लक्ष्ये लक्षणं कथमेकमेव प्रयुज्यते तस्य प्रतिव्यक्तिभेदात् । न हि यदेव पृथिव्या द्रव्यलक्षणं तदेवोदकादिष्वस्ति तस्यासाधारणरूपत्वात् । यदि पुनर्द्रव्यलक्षणं पृथिव्यादीनां गुणादिभ्यो व्यवच्छेदकतया तावत्साधारणो धर्मः पृथिव्यादिषु नवस्वपि सद्भावात्साधारणं कथमन्यथातिव्याप्त्यव्याप्ती लक्षणस्य निराक्रियेते सकललक्ष्यवस्तुषु हि व्यापकस्य लक्षणस्याव्याप्तिपरिहारस्तदलक्ष्येभ्यश्च व्यावृत्तस्यातिव्याप्तिपरिहारः । सकलैर्लक्ष्यलक्षणज्ञैरभिधीयते नान्यथेति मतिः । तदापि नैको द्रव्यपदार्थः सिद्ध्यति । द्रव्यलक्षणादन्यस्य लक्ष्यस्य द्रव्यस्यैकस्यासंभवात् । नवापि पृथिव्यादीनि द्रव्याण्येकलक्षणयोगादेको द्रव्यपदार्थ इति चेत् न । तथोपचारमात्रप्रसंगात् । पुरुषो यष्टिरिति यथा यष्टिसाहचर्याद्धि पुरुषो यष्टिरिति कथ्यते न पुनः स्वयं यष्टिरित्युपचारः प्रसिद्ध एव तथा पृथिव्यादिरनेकोऽपि स्वयमेकलक्षणयोगादेक उपचर्यते न तु स्वयमेक इत्यायातं । न च लक्षणमप्येकं पृथिव्यादिषु पंचसु क्रियावत्त्वस्यैव क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणस्य भावात् निःक्रियेष्वाकाशकालदिगात्मसु क्रियावत्त्वस्याभावात् । गुणवत्समवायिकारणमित्येतावन्मात्रस्य ततोऽन्यस्य द्रव्यलक्षणस्य सद्भावात् लक्षणद्वयस्य प्रसिद्धेः । तथा च द्रव्यलक्षणद्वययोगात् द्वावेव द्रव्यपदार्थौ स्यातां । यदि पुनर्द्वयोरपि द्रव्यलक्षणयोर्द्रव्यलक्षणत्वाविशेषादेकं द्रव्यलक्षणमित्युच्यते तदापि किं तद्द्रव्यलक्षणयोर्द्रव्यलक्षणत्वमेकं न तावत्सामान्यं तस्य द्रव्यगुणकर्माश्रयत्वात् । न चैते द्रव्यलक्षणे । द्रव्ये स्तोऽष्टविधानात् । नापि गुणौ । द्रव्याश्रयी अगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणाभावात् । प्रत्ययात्मकत्वात्तयोर्गुणत्वमिति चेत् न । प्रत्ययात्मनोर्लक्षणयोः पृथिव्यादिष्वसंभवात् । तयोस्तदसाधारणधर्मत्वासंभवादेतेनाभिधानात्मनोर्द्रव्यलक्षणयोर्गुणत्वं प्रत्याख्यातं । नापि ते कर्मणी । परिस्पंदात्मकत्वासंभवादेकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्मलक्षणस्याभावाच्च । तयोरेकद्रव्यत्वे नवविधत्वप्रसंगाद्द्रव्यलक्षणस्य कुतो द्वित्वमेकत्वं वा व्यवतिष्ठते । यतो द्रव्यलक्षणत्वमेकं तत्र प्रवर्तमानमेकत्वं व्यवस्थापयेत्तथोपचरितोपचारप्रसंगश्च द्रव्यलक्षणत्वेनैकेन योगाद्द्रव्यलक्षणयोरेकत्वादेकं द्रव्यलक्षणं तेन चोपचरितेन द्रव्यलक्षणेनैकेन योगात्पृथिव्यादीन्येको द्रव्यपदार्थ इति कुतः पारमार्थिको द्रव्यपदार्थः कश्चिदेकः सिद्ध्येत् । यदप्यभ्यधायि वैशेषिकैः पृथिव्यादीनां नवानां द्रव्यत्वेनैकेनाभिसंबंधादेकत्वमिति द्रव्यं नामैकं पदार्थ इति तदपि न युक्तं । परमार्थतो द्रव्यपदार्थस्यैकस्यासिद्धेः तस्योपचारादेव प्रसिद्धेः । एतेन चतुर्विंशतिगुणानां गुणत्वेनैकेनाभिसंबंधादेको गुणपदार्थः, पंचानां च कर्मणां कर्मत्वेनैकेनाभिसंबंधादेकं कर्मपदार्थ इत्येतत्प्रत्याख्यातं । तथा वास्तवगुणकर्मपदार्थाव्यवस्थिते कथं चैव सामान्यपदार्थ एकः सिद्ध्येद्विशेषपदार्थो वा समवायपदार्थो वा । परापरसामान्ययोः सामान्यांतरेणैकेनाभिसंबंधायोगाद्विशेषाणां चेति समवाय एवैकः पदार्थः स्यात् । यदि पुनरिहेदमिति प्रत्ययाविशेषाद्विशेषप्रत्ययाभावादेकः समवायः तथा द्रव्यमिति प्रत्ययाविशेषादेको द्रव्यपदार्थः स्यात् गुण इति प्रत्ययाविशेषाद्गुणपदार्थः कर्मेति प्रत्ययाविशेषात्कर्मपदार्थः सामान्यमिति प्रत्ययाविशेषात्सामान्यपदार्थः विशेष इति प्रत्ययाविशेषाद्विशेषपदार्थ इत्यभिधीयते, तथापि वैशेषिकतंत्रव्याघातो दुःशक्यः परिहर्तुं स्याद्वादिमतस्यैव प्रसिद्धेः । स्याद्वादिना हि शुद्धसंग्रहनयात्सत्प्रत्ययाविशेषाद्विशेषलिंगाभावादेकं सन्मात्रं तत्त्वं शुद्धं द्रव्यमिति मतं । तथैवाशुद्धसंग्रहनयादेकं द्रव्यमेको गुणादिरिति, व्यवहारनयात्तु यत्सत्तद् द्रव्यं पर्यायो वेति भेदः । यद्द्रव्यं तज्जीवद्रव्यमजीवद्रव्यं च यश्च पर्यायः सोऽपि परिस्पंदात्मकोऽपरिस्पंदात्मकश्चेति सोऽपि सामान्यात्मको विशेषात्मकश्चेति । स च द्रव्यादविष्वग्भूतो विष्वग्भूतो वेति यथा प्रतीतिर्निश्चीयते सर्वथा बाधकाभावात् । वैशेषिकाणां तु तथाऽभ्युपगमो व्याहत एव तत्रविरोधात् । न हि तत्तंत्रे सन्मात्रमेव तत्त्वं सकलपदार्थानां तत्रैवांतर्भावादिति नयोऽस्ति । स्यान्मतं । द्रव्यपदेन सकलद्रव्य-

व्यक्तिभेदप्रभेदानां संग्रहादेको द्रव्यपदार्थः गुण इत्यादिपदेन चैकेन गुणादिभेदप्रभेदानां संग्रहाद्गुणादिरप्येकैकपदार्थो व्यवतिष्ठते "विस्तरेणोपदिष्टानामर्थानां तत्त्वसिद्धये । समासेनाभिधानं यत्संग्रहं तं विदुर्बुधाः " इति ॥ पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यत इत्यत्र पदार्थसंग्रहस्य धर्मसंग्रहस्य चैव व्याख्यानादस्त्येव तथाऽभिप्रायो वैशेषिकाणामिति । तदप्यविचारितरम्यं । परमार्थतस्त्वेकैकस्य द्रव्यादिपदार्थस्य प्रतिष्ठानुपपत्तेः । तस्यैकपदविषयत्वेनैकत्वोपचारात् । न चोपचरितपदार्थसंख्याव्यवस्थाया पारमार्थिकी पदार्थसंख्या समवतिष्ठतेऽतिप्रसंगात् । न चैकपदवाच्यत्वेन तात्त्विकमेकत्वं सिद्ध्यति व्यभिचारात्सेनावनादिपदेन हस्त्यादिधवादिपदार्थस्यानेकस्य वाच्यस्य प्रतीतेः । ननु सेनापदवाच्य एक एवार्थः प्रत्यासत्तिविशेषः संयुक्तसंयोगाल्पीयस्त्वलक्षणो हस्त्यादीनां प्रतीयते, वनशब्देन च धवादीनां तादृशप्रत्यासत्तिविशेष इत्येकपदवाच्यत्वं न तात्त्विकीमेकतां व्यभिचरति । तथा चैकमुच्यते द्रव्यमित्येकः पदार्थः एकपदवाच्यत्वात् यद्यदेकपदवाच्यं तत्तदेकपदार्थो यथा सेना वनादिस्तथा च द्रव्यमेकपदवाच्यं तस्मादेकः पदार्थः । एतेन गुणादिरप्येकः पदार्थः प्रसिद्धोदाहरणसाधर्म्यात्साधितो वेदितव्य इति कश्चित् सोऽपि न विपश्चित् । सेनाशब्दादनेकत्र हस्त्याद्यर्थे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तिसिद्धेः । वनशब्दाच्च धवखदिरपलाशादावनेकत्रार्थे । यत्र हि शब्दात्प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयः समधिगम्यन्ते स शब्दस्यार्थः प्रसिद्धस्तथा वृद्धव्यवहारात् । न च सेनावनादिशब्दात्प्रत्यासत्तिविशेषे प्रतीतिप्रवृत्तिप्राप्तयोऽनुभूयन्ते येन स तस्यार्थः स्यात् । प्रत्यासत्तिविशिष्टा हस्त्यादयो धवादयो वा सेनावनादिशब्दानामर्थ इति चेत्सिद्धस्तर्ह्येकपदवाच्योऽनेकोऽर्थः । तेन च कथमेकपदवाच्यत्वं न व्यभिचरेत् । तथा गौरिति पदेनैकेन पश्वादेर्दशप्रकारस्यैकादशप्रकारस्य वा वाच्यस्य दर्शनाच्च व्यभिचारी हेतुः । कश्चिदाह न गौरित्येकमेव पदं पश्वादेरनेकस्यार्थस्य वाचकं तस्य प्रतिवाच्यभेदादन्य एव हि गौरिति शब्दः पशोर्वाचकोऽन्यश्च दिगादेः अर्थभेदाच्छब्दभेदव्यवस्थितेः । अन्यथा सकलपदार्थस्यैकपदवाच्यत्वप्रसंगादिति । तस्याप्यनिष्टानुषंगः स्यात् । द्रव्यमिति पदस्याप्यनेकत्वप्रसंगात् । पृथिव्याद्यनेकार्थवाचकत्वात् अन्यदेव हि पृथिव्यां द्रव्यमिति पदं प्रवर्तते । अन्यदेवाप्सु तेजसि वाय्वाकाशे काले दिश्यात्मनि मनसि चेत्येकपदवाच्यत्वं द्रव्यपदार्थस्यासिद्धं स्यात् । ननु द्रव्यत्वाभिसंबंध एको द्रव्यपदस्यार्थो नानेकः पृथिव्यादि तस्य पृथिव्यादिशब्दवाच्यत्वात् । तत एकमेव द्रव्यपदं नानेकमिति चेत् । किमिदानीं द्रव्यत्वाभिसंबंधो द्रव्यपदार्थः स्यात् ? न चासौ द्रव्यपदार्थस्तस्य द्रव्यत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वात् । एतेन गुणत्वाभिसंबंधो गुणपदस्यार्थः कर्मत्वाभिसंबंधः कर्मपदस्येत्यतत्प्रतिव्यूढं गुणत्वाभिसंबंधस्य गुणत्वोपलक्षितसमवायपदार्थत्वात् कर्मत्वाभिसंबंधस्य च कर्मत्वोपलक्षितसमवायपदार्थस्य कथनात् । न चैवं सामान्यादिपदार्थः सिद्ध्यति । सामान्यादिषु सामान्यान्तराभिसंबंधस्यासंभवादित्युक्तप्रायं । एतेन पृथिवीत्वाद्यभिसंबंधात्पृथिव्यादिशब्दार्थस्य व्याख्यानं प्रत्याख्यातं । न हि पृथिवीत्वाभिसंबंधः पृथिवीशब्दवाच्यः । पृथिवीत्वोपलक्षितस्य समवायस्य पृथिवीत्वाभिसंबंधस्य पृथिवीशब्देनावचनात् । द्रव्यविशेषस्य पृथिवीशब्देनाभिधानाददोष इति चेत् । कः पुनरसौ वृक्षगुल्मादिपृथिवीभेदव्यतिरिक्तः पृथिवीद्रव्यविशेषः । पृथिवीति पदेन संगृह्यमाण इति चेत् । कथं पुनः पृथिवीपदेनैकेनानेकार्थः संगृह्यते ? द्रव्यादिपदेनैवेति दुरवबोधः । कश्चायं संग्रहो नाम ? शब्दात्मकः प्रत्ययात्मकोऽर्थात्मको वा । न तावच्छब्दात्मकः शब्देनानन्तानां द्रव्यादिभेदप्रभेदानां वा संग्रहीतुमशक्यत्वात् । तत्र संकेतस्य कर्तुमशक्यत्वादस्मदादेस्तदप्रत्यक्षत्वात् । क्रमेण युगपद्वा अननुमेयत्वाच्च । न चाप्रत्यक्षेऽननुमेये वा सर्वथाप्यप्रतिपन्नेऽर्थे संकेतः शक्यक्रियोऽस्ति । सर्वज्ञस्तत्र संकेतयितु समर्थोऽपि नाऽसर्वज्ञान् संकेतं ग्राहयितुमलमिति कुतः संकेतः । न चासंकेतितेऽर्थे शब्दः प्रवर्तते यतः

संगृह्यन्तेऽनन्ताः पदार्था येन शब्देन स शब्दात्मा संग्रहः सिद्ध्यत्येव । माभूच्छब्दात्मकः संग्रहः प्रत्ययात्मकस्त्वस्तु । संगृह्यन्ते अर्था येन प्रत्ययेन स संग्रह इति व्याख्यानात्तेन तेषां संग्रहीतुं शक्यत्वा-दिति चेत् । कुतः पुनरसौ प्रत्ययः प्रत्यक्षादनुमानादागमाद्वा ? न तावदस्मदादिप्रत्यक्षात् । तस्यानन्तद्रव्यादिभेदप्रभेदागोचरत्वात् । नापि योगिप्रत्यक्षात् । योगिन एव तत्संग्रहप्रसंगादस्मदादीनां तदयो-गात् । न हि योगिप्रत्यक्षमस्मदादयः संप्रतियन्ति योगित्वप्रसंगात् । नाप्यनुमानादनन्तद्रव्यादिभेद-प्रभेदप्रतिबद्धानामेकशोऽनन्तलिंगानामप्रतिपत्तेरस्मदाद्यप्रत्यक्षादनुमानान्तराच्चल्लिंगप्रतिपत्तावनवस्थानुष-ङ्गात् प्रकृतानुमानोदयायोगात् । यदि पुनरागमात्संग्रहात्मकः प्रत्ययः स्यात्तदा युक्त्यानुगृहीतात्तस्या-ऽननुगृहीताद्वा । न तावदाद्यः पक्षस्तत्र युक्तेरेवासंभवात् । नापि द्वितीयो युक्त्याऽननुगृहीतस्यागमस्य प्रामाण्यानिष्टेस्तदिष्टौ वाऽतिप्रसंगात् । न चाप्रमाणकः प्रत्ययः संग्रहस्तेन संगृहीतानामसंगृहीतकल्प-नात् । यदि पुनरर्थात्मकः संग्रहोऽभिधीयते सदा संगृह्यत इति संग्रहः संगृह्यमाणः सकलोऽर्थः स्यात् । स चासिद्ध एव तद्व्यवस्थापकप्रमाणाभावादिति कथं तस्य व्याख्यानं युज्यते यतः पदार्थधर्मसंग्रहः प्रवक्ष्यत इति प्रतिज्ञा साधीयसीष्यते । संग्रहाभावे च कस्य महोदयत्वं साध्यतेऽसिद्धस्य स्वयमन्यसा-धनत्वोपपत्तेः । एतेन पदार्थधर्मसंग्रहः सम्यग्ज्ञानमिति व्याख्यानं प्रतिव्यूढं । तदभावस्य समर्थनान्म-हतो निःश्रेयसस्याभ्युदयस्य चोदयोऽस्मादिति महोदय इत्येतद्व्याख्यानं वन्ध्यासुतसौभाग्यादिव्यावर्णन-मिव प्रेक्षावतामुपहासास्पदमाभासते । तदेवं द्रव्यादिपदार्थानां यथावस्थितार्थत्वाभावान्न तद्विषयं सम्यग्ज्ञानं नापि हेयोपादेयव्यवस्था । येनोपादेयेषूपादेयत्वेन हेयेषु च हेयत्वेन श्रद्धानं श्रद्धाविशेष-स्तत्पूर्वकं च वैराग्यं तदभ्यासभावनानुष्ठानं निःश्रेयसकारणं सिध्येत् । तदसिद्धौ च कथमर्हदुप-देशादिवेश्वरोपदेशादप्यनुष्ठानं प्रतिष्ठितं स्यात् । ततस्तद्व्यवच्छेदादेव महात्मा निश्चेतव्यः । कपि-लसुगतव्यवच्छेदादिवेति सूक्तमिदमन्ययोगव्यवच्छेदान्महात्मनि निश्चिते तदुपदेशसामर्थ्यादनुष्ठान-प्रतिष्ठितं स्यादिति । एतेन 'प्रणम्यहेतुमीश्वरं मुनिं कणादमन्वतः' इति परापरगुरुनमस्कारकरण-मपास्तमीश्वरकणादयोराप्तत्वव्यवच्छेदात् । तयोर्यथाव्यवस्थितार्थज्ञानाभावात्तदुपदेशाप्रामाण्यादित्यल-मितिविस्तरेण । विश्वतत्त्वानां ज्ञातुः कर्मभूभृतां भेत्तुरेव मोक्षमार्गप्रणयनोपपत्तेराप्तत्वनिश्चयात् ॥४॥

तत्रासिद्धं मुनींद्रस्य भेत्तृत्वं कर्मभूभृतां ।
ये वदंति विपर्यासात्तान्प्रत्येवं प्रचक्ष्महे ॥ ५ ॥

तत्र तेषु मोक्षमार्गप्रणेतृत्वकर्मभूभृद्भेत्तृत्वविश्वतत्त्वज्ञातृत्वेषु कर्मभूभृतां भेत्तृत्वमसिद्धं । मुनीं-द्रस्य विपर्यासात्तदभेत्तृत्वात् कर्मभूभृदसंभवात्सदाशिवस्य ये वदंति योगास्तान्प्रत्येव वक्ष्यमाणप्रका-रेण प्रचक्ष्महे प्रवदाम इत्यर्थः ॥५॥

प्रसिद्धः सर्वतत्त्वज्ञस्तेषां तावत्प्रमाणतः ।
सदाविध्वस्तनिःशेषबाधकात्स्वसुखादिवत् ॥ ६ ॥

यदि नाम विश्वतत्त्वज्ञः प्रमाणात्सर्वदा विध्वस्तबाधकादात्मसुखादिवत्प्रसिद्धो योगानां तथापि किमिष्टं भवतां सिद्धं भवेदित्याह—

ज्ञाता यो विश्वतत्त्वानां स भेत्ता कर्मभूभृतां ।
भवत्येवान्यथा तस्य विश्वतत्त्वज्ञता कुतः ॥ ७ ॥ इति ।

महेश्वरस्य सद्भावादिति मतं तदा तन्वादिषु बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्यं तन्वादिस्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशिष्टं साध्यत इति नेष्टविरुद्धसाधनो हेतुः । नापि साध्यविकलो दृष्टान्तः स्वकार्यविनिर्माणशक्तिविशिष्टस्य बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्यस्य साध्यस्य तत्र सद्भावात् । सिद्धे च बुद्धिमन्निमित्तत्वसामान्ये किमयं बुद्धिमान् हेतुः सशरीरोऽशरीरो वेति विप्रतिपत्तौ तस्याशरीरत्वं साध्यते सशरीरत्वे बाधकसद्भावात् । तच्छरीरं हि न तावन्नित्यमनादि सावयवत्वादस्मदादिशरीरवत् । नाप्यनित्यं सादि तदुत्पत्तेः पूर्वमीश्वरस्याशरीरत्वसिद्धेः शरीरान्तरेण सशरीरत्वेऽनवस्थाप्रसंगात् । तथा किमसौ सर्वज्ञोऽसर्वज्ञो वेति विवादे सर्वज्ञत्वं साध्यते तस्यासर्वज्ञत्वे समस्तकारकप्रयोक्तृत्वानुपपत्तेः तन्वादिकारणत्वाभावप्रसंगात् । न चादि सकलकारकाणां परिज्ञानाभावेऽपि प्रयोक्तृत्वे तन्वादिकार्यव्याघातप्रसंगात् । कुविन्दादिवत् स्वाधिकारकस्यापरिज्ञाने सव्याघातवत् । न चेश्वरकार्यस्य तनुकरणभुवनादेः कदाचिद्व्याघातः संभवति महेश्वरसमीहितकार्यस्य यथाकारकसंपातं विचित्रस्य दृष्टादेरव्याघातदर्शनात् । यदप्यभ्यधायि तनुकरणभुवनादिकं नैकस्वभावेश्वरकारणकृतं विचित्रकार्यत्वात् । यद्विचित्रं कार्यं तन्नैकस्वभावकारणकृतं दृष्टं यथा घटपटमुकुटशकटादि, विचित्रकार्यं च प्रकृतं तस्मान्नैकस्वभावेश्वराख्यकारणकृतमिति तदप्यसम्यक् सिद्धसाध्यतापत्तेः । न ह्येकस्वभावमीश्वराख्यं तन्वादेर्निमित्तकारणमिष्यते तस्य ज्ञानशक्तीच्छाशक्तिक्रियाशक्तित्रयस्वभावत्वात् । तनुकरणभुवनाद्युपभोक्तृप्राणिगणादृष्टविशेषवैचित्र्यसहकारित्वाच्च विचित्रस्वभावोपपत्तेः घटपटमुकुटादिकार्यस्यापि तन्निदर्शनस्य तदुत्पादनविज्ञानेच्छाक्रियाशक्तिविचित्रतदुपकरणसचिवेनैकेन पुरुषेण समुत्पादनसंभवात्साध्यविकलत्वानुषंगात् । तदेवं कार्यत्वं हेतुस्तनुकरणभुवनादेर्बुद्धिमन्निमित्तत्वं साधयत्येव सकलदोषरहितत्वादिति वैशेषिकाः समभ्यमंसत तेऽपि न समञ्जसवाचः । तनुकरणभुवनादयो बुद्धिमन्निमित्तका इति पक्षस्य व्यापकानुपलम्भेन बाधितत्वात् कार्यत्वादिहेतोः कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । तथा हि तन्वादयो न बुद्धिमन्निमित्तकास्तदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भात् । यत्र यदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भस्तत्र न तन्निमित्तकत्वं दृष्टं यथा घटघटीशरावोदञ्चनादिषु कुविन्दाद्यन्वयव्यतिरेकाननुविधायिषु न कुविन्दादिनिमित्तकत्वं । बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भश्च तन्वादिषु, तस्मान्न बुद्धिमन्निमित्तकत्वमिति व्यापकानुपलम्भः तत्कारणकत्वस्य तदन्वयव्यतिरेकोपलम्भेन व्याप्तत्वात् कुलालकारणकस्य घटादेः कुलालान्वयव्यतिरेकोपलम्भप्रसिद्धेः सर्वत्र बाधकाभावात् । तस्य तद्व्यापकत्वव्यवस्थानात् । न चायमसिद्धस्तन्वादीनामीश्वरव्यतिरेकानुपलम्भस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । स हि न तावत्कालव्यतिरेकः शाश्वतिकत्वादीश्वरस्य कदाचिदभावासंभवात् । नापि देशव्यतिरेकः तस्य विभुत्वेन क्वचिदभावानुपपत्तेरीश्वराभावे कदाचित्क्वचित्तन्वादिकार्याभावानिश्चयात् । स्यान्मतं महेश्वरसिसृक्षानिमित्तत्वात्तन्वादिकार्यस्यायमदोष इति । तदप्यसत्यं । तदिच्छाया नित्यानित्यविकल्पद्वयानतिवृत्तेः । तस्या नित्यत्वे व्यतिरेकासिद्धिः । सर्वदा सद्भावात्तन्वादिकार्योत्पत्तिप्रसंगात् । नन्वीश्वरेच्छाया नित्यत्वेऽप्यसर्वगतत्वात् व्यतिरेकः सिद्ध एव क्वचिन्महेश्वरसिसृक्षापाये तन्वादिकार्यानुत्पत्तिसंभवादिति चेन्न । तद्देशे व्यतिरेकाभावसिद्धेः । देशान्तरे सर्वदा तदनुपपत्तेः कार्यानुदयप्रसंगात् । अन्यथा तदनित्यत्वापत्तेः अनित्यैवेच्छास्त्विति चेत् सा तर्हि सिसृक्षा महेश्वरस्योत्पद्यमाना सिसृक्षान्तरपूर्विका यदेष्यते तदाऽनवस्थाप्रसंगः परापरसिसृक्षोत्पत्तावेव महेश्वरस्योपक्षीणशक्तिकत्वात्प्रकृततन्वादिकार्यानुदय एव स्यात् । यदि पुनः प्रकृततन्वादिकार्योत्पत्तौ महेश्वरस्य सिसृक्षोत्पद्यते सापि तत्पूर्वसिसृक्षात इत्यनादिसिसृक्षासंततिर्नानवस्थादोषमास्कन्दति सर्वत्र कार्यकारणसंतानस्यानादित्वसिद्धेर्बीजाङ्कुरादिवदित्यभिधीयते तदा युगपन्नानादेशेषु तन्वादिकार्यस्योत्पादो नोपपद्यते यत्र यत्कार्योत्पत्तये महेश्वरसिसृक्षा तत्र तस्यैव कार्यस्योत्पत्ति-

१ [illegible]

घटनात् । न च यावत्सु देशेषु यावन्ति कार्याणि सम्भूष्णूनि तावत्य सिसृक्षास्तस्येश्वरस्य सकृदुपजायन्त इति वक्तुं शक्यं युगपदनेकेच्छाप्रादुर्भावविरोधादस्मदादिवत् । यदि पुनरेकैव महेश्वरसिसृक्षा युगपन्नानादेशकार्ये जननाय प्रजायत इतीष्यते तदा क्रमतोऽनेकतन्वादिकार्योत्पत्तिविरोधस्तादिच्छाया शश्वदभावात् । अथ मतमेतत् यत्र यदा यथा यत् कार्यमुत्पित्सु तत्र तदा तथा तदुत्पादनेच्छा महेश्वरस्यैकैव तादृशी समुत्पद्यते ततो नानादेशेष्वेकदेशे च क्रमेण युगपच्च तादृशमन्यादृशं च तन्वादिकार्यं प्रादुर्भवन्नविरुध्यत इति तदप्यसम्भाव्यं क्वचिदेकत्र प्रदेशे समुत्पन्नाया सिसृक्षाया दविष्टदेशेषु विभिन्नेषु नानाविधेषु नानाकार्यजनकत्वविरोधात् अन्यथा तदसर्वगतत्वेऽपि देशव्यतिरेकानुपपत्तेः । यदि हि यद्देशा सिसृक्षा तद्देशमेव कार्यजन्म नाऽन्यदेशमिति व्यवस्था स्यात्तदा देशव्यतिरेकः सिद्धेन्नान्यथेति सिसृक्षाया न व्यतिरेकोपलम्भो महेश्वरवत् । व्यतिरेकाभावे च नान्वयनिश्चयः शक्यः कर्तुं सतीश्वरे तन्वादिकार्याणां जन्मेत्यन्वयो हि पुरुषान्तरेष्वपि समानः । तेष्वपि सत्सु तन्वादिकार्योत्पत्तिसिद्धेः । न च तेषां सर्वकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वं दिक्कालाकाशानामिव सम्मतं । परेषां सिद्धान्तविरोधान्महेश्वरनिमित्तकारणत्ववैयर्थ्याच्च । यदि पुनस्तेषु पुरुषान्तरेषु सत्स्वपि कदाचित्तन्वादिकार्यानुत्पत्तिदर्शनान्न तन्निमित्तकारणत्वं तदन्वयाभावश्चेति मतं तदेश्वरे सत्यपि कदाचित्तन्वादिकार्यानुत्पत्तेरीश्वरस्यापि तन्निमित्तकारणत्वं माभूत् । तदन्वयासिद्धिश्च तद्वदायाता । एतेनेश्वरसिसृक्षाया नित्याया सत्यामपि तन्वादिकार्याजन्मदर्शनादन्वयाभावः साधितः । कालादीनां च तेषु सत्स्वपि सर्वकार्यानुत्पत्तेः । स्यान्मतं सामग्रीजनिका कार्यस्य नैकं कारणं ततस्तदन्वयव्यतिरेकावेव कार्यस्यान्वेषणीयौ नैकेश्वरान्वयव्यतिरेकौ सामग्री च तन्वादिकार्योत्पत्तौ तत्समवायिकारणमसमवायिकारणं निमित्तकारणं चेति । तेषु सत्सु कार्योत्पत्तिदर्शनादसत्सु चादर्शनादिति सत्यमेतत् । केवलं यथा समवाय्यसमवायिकारणानामनित्यानां धर्मादीनां च निमित्तकारणानामन्वयव्यतिरेकौ प्रसिद्धौ कार्यजन्मनि तथा नेश्वरस्य नित्यसर्वगतस्य तदिच्छाया वा नित्यैकस्वभावाया इति तदन्वयव्यतिरेकानुपलम्भः प्रसिद्ध एव । न हि सामग्र्येकदेशस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धौ कार्यजन्मनि सर्वसामग्र्यास्तदन्वयव्यतिरेकसिद्धिरिति शक्यं वक्तुं । प्रत्येकं सामग्र्येकदेशानां कार्योत्पत्तावन्वयव्यतिरेकनिश्चयस्य प्रेक्षापूर्वकारिभिरन्वेषणात् । पटाद्युत्पत्तौ कुविन्दादिसामग्र्येकदेशवत् । यथैव हि तन्तुतुरीवेमशलाकादीनामन्वयव्यतिरेकाभ्यां पटस्योत्पत्तिर्दृष्टा तथा कुविन्दान्वयव्यतिरेकाभ्यामपि । तदुपभोक्तृजनादृष्टान्वयव्यतिरेकाभ्यामिवेति सुप्रतीतं । ननु सर्वकार्योत्पत्तौ दिक्कालाकाशादिसामग्र्यन्वयव्यतिरेकानुविधानवदीश्वरादिसामग्र्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य सिद्धेर्न व्यापकानुपलम्भः सिद्ध इति चेत् न दिक्कालाकाशादीनामपि नित्यसर्वगतनिरवयवत्वे क्वचिदन्वयव्यतिरेकानुविधानायोगादुदाहरणवैषम्यात् तेषामपि हि परिणामित्वे सप्रदेशत्वे च परमार्थतः स्वकार्योत्पत्तौ निमित्तत्वसिद्धेः ॥ नन्वेवमीश्वरस्यापि बुद्ध्यादिपरिणामैः स्वतोऽर्थान्तरभूतैः परिणामित्वात् सकृत्सर्वमूर्तिमद्द्रव्यसंयोगनिबन्धनप्रदेशसिद्धेश्च तन्वादिकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वं युक्तं तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य तन्वादेरुपपन्नत्वात् । स्वतोऽनर्थान्तरभूतैरेव हि ज्ञानादिपरिणामैरीश्वरस्य परिणामित्वं नेष्यते स्वारम्भकावयवैश्च सावयवत्वं निराक्रियते । न पुनरन्यथा, विरोधाभावात् न चैवमनिष्टप्रसङ्गः द्रव्यान्तरपरिणामैरपि परिणामित्वाप्रसङ्गात् तेषां तत्रासमवायात् । ये हि यत्र समवायन्ति परिणामास्तैरेव तस्य परिणामित्वं । परमाणोश्च स्वारम्भकावयवाभावेऽपि सप्रदेशत्वप्रसङ्गो नानिष्टापत्तये नैयायिकानां । परमाण्वन्तरसंयोगनिबन्धनस्यैकस्य प्रदेशस्य परमाणोरपीष्टत्वात् । न चोपचरितप्रदेशप्रतिज्ञा आत्मादिष्वेव विरुध्यते स्वारम्भकावयवलक्षणानां प्रदेशानां तत्रोपचरितत्वप्रतिज्ञानात् । मूर्तिमद्द्रव्यसंयोगनिबन्धनानां तु तेषां पारमार्थिकत्वात् अन्यथा सर्वमूर्तिमद्द्रव्यसंयोगानां युगपद्भाविनामुपचरितत्वप्रसङ्गात् विभुद्रव्याणां सर्वगतत्वमप्यु-

पचरित स्यात् । परमाणोश्च परमाण्वन्तरसंयोगस्य पारमार्थिकासिद्धेर्द्व्यणुकादिकार्यद्रव्यमपारमार्थिकमासज्येत । कारणस्योपचरितत्वे कार्यस्यानुपचरितत्वायोगादिति केचित्प्रचक्ष्यते । तेऽपि स्याद्वादिमतमधसर्पबिलप्रवेशन्यायेनानुसरन्तोऽपि नेश्वरस्य निमित्तकारणत्वं तन्वादिकार्योत्पत्तौ समर्थयितुमीशते । तथापि तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य साधयितुमशक्यत्वादात्मान्तरान्वयव्यतिरेकानुविधानवत् । यथैव ह्यात्मान्तराणि तन्वादिकार्योत्पत्तौ न निमित्तकारणानि तेषु सत्सु भावादन्वयसिद्धावपि तच्छून्ये च देशे क्वचिदपि तन्वादिकार्यानुत्पत्तेर्व्यतिरेकासिद्धावपि च । तथेश्वरे सत्येव तन्वादिकार्योत्पत्तेस्तच्छून्ये प्रदेशे क्वचिदपि तदनुत्पत्तेस्तच्छून्यस्य प्रदेशस्यैवाभावादन्वयव्यतिरेकसिद्धावप्यविरोधो निमित्तकारणं माभूत् सर्वथा विशेषाभावात् । स्यान्मतं महेश्वरस्य बुद्धिमत्त्वात् समस्तकारकपरिज्ञानयोगात्तत्प्रयोक्तृत्वलक्षणं निमित्तकारणत्वं तन्वादिकार्योत्पत्तौ व्यवतिष्ठते । न पुनरात्मान्तराणामज्ञत्वात्तल्लक्षणनिमित्तकारणत्वाघटनादिति । तदपि न समीचीनं सर्वज्ञस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वासिद्धेः योग्यन्तरवत् । न हि योग्यन्तराणां सर्वज्ञत्वेऽपि समस्तकारकप्रयोक्तृत्वमिष्यते । ननु तेषां समस्तपदार्थज्ञानस्यात्यस्य योगाभ्यासविशेषजन्मनः सद्भावे सकलमिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखपरिक्षयात्परमनिःश्रेयससिद्धेः समस्तकारकप्रयोक्तृत्वासिद्धिः । न पुनरीश्वरस्य तस्य सदा मुक्तत्वात् सदैवेश्वरत्वाच्च संसारिमुक्तविलक्षणत्वात् । न हि संसारिवदज्ञो महेश्वरः प्रतिज्ञायते नापि मुक्तवत् समस्तज्ञानैश्वर्यरहित इति तस्यैव समस्तकारकप्रयोक्तृत्वलक्षणं निमित्तकारणत्वं कायादिकार्योत्पत्तौ सम्भाव्यत इति केचित् । तेऽपि न विचारचतुरचेतसः । कायादिकार्यस्य महेश्वराभावे क्वचिदभावासिद्धेर्व्यतिरेकासम्भवस्य प्रतिपादितत्वात् । निश्चितान्वयस्याप्यभावात् । ननु यत्र यत्र यदा यथा महेश्वरसिसृक्षा सम्भवति तत्र तदा तथा कायादिकार्यमुत्पद्यते । अन्यत्रान्यदाऽन्यथा तदभावाभ्रोत्पद्यत इत्यन्वयव्यतिरेकौ महेश्वरसिसृक्षायाः कायादिकार्यमनुविधत्ते कुम्भादिकार्यवत् कुलालादिसिसृक्षायाः । ततो नान्वयव्यतिरेकयोर्व्यापकयोरनुपलम्भोऽस्ति यतो व्यापकानुपलम्भः पक्षस्य बाधकः स्यादिति चेन्न । तस्याः महेश्वरसिसृक्षायाः कायादिकार्योत्पत्तौ नित्यानित्यत्वविकल्पद्वयेऽपि निमित्तकारणत्वनिराकरणात् । तदन्वयव्यतिरेकानुविधानस्यासिद्धेर्व्यापकानुपलम्भः प्रसिद्ध एव पक्षस्य बाधक इत्यनुमानबाधितपक्षत्वात् कालात्ययापदिष्टहेतुत्वाच्च न बुद्धिमन्निमित्तत्वसाधनं साधीयः सिद्धं यतोऽनुपायसिद्धः सर्वज्ञोऽनादिः कर्मभिरस्पृष्टः सर्वदा सिद्ध्येदिति सूक्तं "तस्यानुपायसिद्धस्य सर्वथाऽनुपपत्तित" इति । योऽप्याह मोक्षमार्गप्रणीतिरनादिसिद्धसर्वज्ञमन्तरेण नोपपद्यते सोपायसिद्धस्य सर्वज्ञस्यानवस्थानात् मोक्षमार्गप्रणीतेरसम्भवात् अवस्थाने वा तस्य समुत्पन्नतत्त्वज्ञानस्यापि साक्षान्न तत्त्वज्ञानं मोक्षस्य कारणं तद्भावभावित्वाभावात्तत्त्वज्ञानात्पूर्वं मोक्षमार्गस्य प्रणयने तदुपदेशस्य प्रामाण्यायोगादतत्त्वज्ञवचनाद्रथ्यापुरुषवचनवत् । नापि प्रादुर्भूतसाक्षात्तत्त्वज्ञानस्यापि परमवैराग्योत्पत्तेः पूर्वमवस्थानसम्भवान्मोक्षमार्गप्रणीतिर्युक्ता । साक्षात्सकलतत्त्वज्ञानस्यैव परमवैराग्यस्वभावत्वात् । एतेन सम्यग्दर्शनज्ञानचारित्रप्रकर्षपर्यन्तप्राप्तौ निःश्रेयसमिति वदतोऽपि न मोक्षमार्गप्रणयनसिद्धिरिति प्रतिपादितं बोद्धव्यम् । केवलज्ञानोत्पत्तौ क्षायिकसम्यग्दर्शनस्य क्षायिकचारित्रस्य च परमप्रकर्षपरिप्राप्तस्य सद्भावात् सम्यग्दर्शनादित्रयप्रकर्षपर्यन्तप्राप्तौ परममुक्तिप्रसंगादवस्थानायोगान्मोक्षमार्गोपदेशासम्भवात् तदाप्यवस्थाने सर्वज्ञस्य न तावन्मात्रकारणत्वं मोक्षस्य स्यात् तद्भावभावित्वाभावादेव ज्ञानमात्रवदिति तं मतमप्यनूद्य निराकुर्वन्नाह—

प्रणीतिर्मोक्षमार्गस्य न विनाऽनादिसिद्धतः ।
सर्वज्ञादिति तत्सिद्धिर्न परीक्षासहा स हि ॥९॥

प्रणेता मोक्षमार्गस्य नाशरीरोऽन्यमुक्तवत् ।
सशरीरस्तु नाऽकर्मा संभवत्यज्ञजंतुवत् ॥१०॥

यस्मादनादिसिद्धात्सर्वज्ञान्मोक्षमार्गप्रणीतिः सादिसर्वज्ञान्मोक्षमार्गप्रणयनासंभवभयादभ्यनुज्ञायते । सोऽशरीरो वा स्यात्सशरीरो वा गत्यंतराभावात् । न तावदशरीरो मोक्षमार्गस्य प्रणेता संभवति तदन्यमुक्तवद्वाक्प्रवृत्तेरयोगात् । नापि सशरीरः सकर्मकत्वप्रसंगादज्ञप्राणिवत् । ततो न अनादिसिद्धस्य सर्वज्ञस्य मोक्षमार्गप्रणीतिः परीक्षां सहते यतोऽसौ व्यवस्थाप्यते । ननु चाशरीरत्व सशरीरत्वयोर्मोक्षमार्गप्रणीतिंप्रत्यनंगत्वात्तत्त्वज्ञानेच्छाप्रयत्ननिमित्तत्वात्तस्याः कायादिकार्योत्पादनवत् । तन्मात्रनिबंधनत्वोपलब्धेः कार्योत्पादनस्य । तथा हि कुंभकारः कुंभादिकार्यं कुर्वन्न सशरीरत्वेन कुर्वीत सर्वस्य सशरीरस्य कुविंदादेरपि कुंभादिकरणप्रसंगात् । नाप्यशरीरत्वेन कश्चित्कुंभादिकार्यं कुरुते मुक्तस्य तत्करणप्रसंगात् । किं तर्हि कुंभादिकार्योत्पादनज्ञानेच्छाप्रयत्नैः कुंभकारः कुंभादिकार्यं कुर्वन्नुपलभ्यते तदन्यतमापायेऽपि तदनुपपत्तेः ज्ञानापाये कस्यचिदिच्छतोऽपि कार्योत्पादनादर्शनात् । कार्योत्पादनेच्छापाये च ज्ञानवतोऽपि तदनुपलब्धेः । तत्र प्रयत्नापाये च कार्योत्पादनज्ञानेच्छावतोऽपि तदसंभवात् । ज्ञानादित्रयसद्भावे च कार्योत्पत्तिदर्शनात् तत्त्वज्ञानेच्छाप्रयत्ने निबंधनमेव कार्यकरणमनुमंतव्यं । तदस्ति च महेश्वरज्ञानेच्छाप्रयत्नत्रयं । ततोऽसौ मोक्षमार्गं प्रणयन् कायादिकार्यवत्करोत्येव विरोधाभावादिति कश्चित् सोऽपि न युक्तवादी विचारासहत्वात् । सदा कर्मभिरस्पृष्टस्य क्वचिदिच्छाप्रयत्नयोरयोगात्तदाह—

न चेच्छा शक्तिरीशस्य कर्माभावेऽपि युज्यते ।
तदिच्छावाऽनभिव्यक्ता क्रियाहेतुः कुतोऽज्ञवत् ॥११॥

न हि कुंभकारस्येच्छाप्रयत्नौ कुंभाद्युत्पत्तौ निःकर्मणः प्रतीतौ सकर्मण एव तस्य तत्प्रसिद्धेः । यदि पुनः संसारिणः कुंभकारस्य कर्मनिमित्तेच्छा सिद्धा सदामुक्तस्य तु कर्माभावेऽपीच्छाशक्तिः संभवति सोऽपि यमुक्तस्येच्छापायात् न च तद्वदीश्वरस्य तदसंभव इति मतं । तदा सा महेश्वरेच्छाशक्तिरभिव्यक्तानभिव्यक्ता वा । न तावदभिव्यक्ता तदभिव्यंजकाभावात् तज्ज्ञानमेव तदभिव्यंजकमिति चेत् न तस्य शश्वत्सद्भावादीश्वरस्य सदेच्छाभिव्यक्तिप्रसंगात् । न चैवं तस्याः कादाचित्कत्वात् । अन्यथा सर्पन्ताते सर्पंशताते महेश्वरेच्छोत्पद्यते इति सिद्धांतविरोधात् । यदि पुनस्तन्वाद्युपभोक्तृप्राणिगणादृष्टं तदभिव्यंजकमिति मतिः तदा तददृष्टमीश्वरेच्छानिमित्तकमन्यनिमित्तकं वा । प्रथमपक्षे परस्पराश्रयदोषः सत्यामीश्वरेच्छाभिव्यक्तौ प्राणिनामदृष्टं सति च तददृष्टे महेश्वरेच्छाभिव्यक्तिरिति । स्यान्मतं प्राणिनामदृष्टं पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तकं तदभिव्यक्तिश्च तत्पूर्वप्राण्यदृष्टनिमित्तात् तदपि तददृष्टं पूर्वेश्वरेच्छानिमित्तकमित्यनादिरियं कार्यकारणभावेन प्राणिगणादृष्टेश्वरेच्छाभिव्यक्त्योः संततिः । ततो न परस्पराश्रयदोषो बीजांकुरसंततिवदिति । तदनुपपन्नं । एकानेकप्राण्यदृष्टनिमित्तत्वविकल्पद्वयानतिक्रमात् । सा हीश्वरेच्छाभिव्यक्तिर्यद्येकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा तद्भोग्यकायादिकार्योत्पत्तावेवनिमित्तं स्यात् न सकलप्राण्युपभोग्यकायादिकार्योत्पत्तौ, तथा च सकृदनेकप्राण्युपभोग्य कायादिकार्योपलब्धिर्न स्यात् । यदि पुनरनेकप्राण्यदृष्टनिमित्ता तदा तस्या नानास्वभावप्रसंगो नानाकायादिकार्यकरणात् । न ह्येकप्राण्युपभोग्यकायादिनिमित्तेनैकेन स्वभावेनेश्वरेच्छाभिव्यक्ता, नानाप्राण्युपभोग्यकायादिकार्यकरणा समर्था, अतिप्रसंगात् । यदि पुनस्तादृश एकैकस्वभावो नानाप्राण्यदृष्टनिमित्तो येन नानाप्राण्युपभोग्यकायादिकार्याणां नानाप्रकाराणामीश्वरेच्छा निमित्तकारणं

स्वकार्यं कुर्वतः प्रभुत्वेन व्यभिचारात् । नहींद्रो ज्ञानशक्त्यैव स्वकार्यं कुरुते तस्येच्छाप्रयत्नयोरपि भावात् । नचास्य प्रभुत्वमसिद्धं प्रभुत्वसामान्यस्य सकलामरविषयस्य स्वातन्त्र्यलक्षणस्यापि सद्भावात् ॥ प्रतिवादि प्रसिद्धमपि निदर्शनमनूद्य निराकुर्वन्नाह —

समीहामन्तरेणापि यथावक्ति जिनेश्वरः ।
तथेश्वरोऽपि कार्याणि कुर्यादित्यप्यपेशलं ॥ १३ ॥
सति धर्मविशेषे हि तीर्थकृत्त्वसमाह्वये ।
ब्रूयाज्जिनेश्वरो मार्गं न ज्ञानादेव केवलात् ॥ १४ ॥
सिद्धस्यापास्तनिःशेषकर्मणो वागसंभवात् ।
विना तीर्थकरत्वेन नाम्ना नार्थोपदेशना ॥ १५ ॥

महेश्वरः समीहामन्तरेणापि प्रयत्नं च ज्ञानशक्त्यैव मोक्षमार्गप्रणयनं तन्वादिकार्यं च कुर्वीत महेश्वरत्वात् यथा प्रतिवादिप्रसिद्धो जिनेश्वरः प्रवचनोपदेशमिति प्रतिवादिप्रसिद्धमपि निदर्शनमनुमानस्य नोपपद्यते स्याद्वादिभिः प्रतिज्ञायमानस्य जिनेश्वरस्य ज्ञानशक्त्यैव प्रवचनलक्षणकार्यकारणासिद्धेः सत्येव तीर्थकरत्वनामपुण्यातिशये दर्शनविशुद्ध्यादिभावनाविशेषनिबन्धने समुत्पन्नकेवलज्ञानस्योदयप्राप्ते प्रवचनाख्यतीर्थकरणप्रसिद्धेः । प्रक्षीणाशेषकर्मणः सिद्धस्य वाक्प्रवृत्तेरसंभवात्तीर्थकरत्वनामपुण्यातिशयापाये केवलिनोऽपि वाक्प्रसिद्ध्यसंभववत् ? इति धर्मविशेषविशिष्टस्यैवोत्तमसंहननशरीरकेवली प्रवचनाख्यतीर्थस्य कर्ताप्रसिद्ध इति कथमसौ निदर्शनं महेश्वरस्यापि ॥ १६ ॥

तथा धर्मविशेषोऽस्य योगश्च यदि शाश्वतः ।
तदेश्वरस्य देहोऽस्तु योग्यतरवदुत्तमः ॥ १६ ॥

यस्य हि धर्मविशेषो योगविशेषश्च महर्षियोगिनः प्रसिद्धः तस्य देहोऽप्युत्तमः प्रायोयोगिजनदेहाद्विशिष्टः प्रसिद्धः तथा महेश्वरस्यापि देहेनोत्तमेन भवितव्यं समस्तरेण धर्मविशेषस्य योगविशेषस्य चाऽनुपपत्तेरैश्वर्यायोगाद्वैराग्याद्ययोगवत् । तत एव जगन्निमित्तकारणत्वं सिद्ध्यदक्षजन्तुवन्मुक्तात्मवच्च भवतीत्यमाशंक्य निराकुर्वन्नाह ।

निग्रहानुग्रहौ देहं स्वं निर्मायान्यदेहिनां ।
करोतीश्वर इत्येतन्नपरीक्षाक्षमं वचः ॥ १७ ॥

कस्यचिद्दुष्टस्य निग्रहं शिष्टस्य चानुग्रहं करोतीश्वरः प्रभुत्वात् लोकप्रसिद्धप्रभुवत् । न चैवं नानेश्वरसिद्धिः नानाप्रभूणामेकमहाप्रभुतन्त्रत्वदर्शनात् । तथा हि विवादाध्यासिता नानाप्रभव एकमहाप्रभुतन्त्रा एव नानाप्रभुत्वात् ये ये नानाप्रभवस्ते तेऽनेकमहाप्रभुतन्त्रा दृष्टाः यथा सामन्तमाण्डलिकादयः एकचक्रवर्तितन्त्राः प्रभवश्चैते नानाचक्रवर्तीन्द्रादयः तस्मादेकमहाप्रभुतन्त्रा एव योऽसौ महाप्रभुः स महेश्वर इत्येकेश्वरसिद्धिः । स च स्वदेहनिर्माणकरोऽन्यदेहिनां निग्रहानुग्रहकरत्वात् यो योऽन्यदेहिनां निग्रहानुग्रहकरः स स्वदेहनिर्माणकरो दृष्टो यथा राजा । तथा चायमन्यदेहिनां निग्रहानुग्रहकरः तस्मात्स्वदेहनिर्माणकर इति सिद्धं । तथा सति स्वं देहं निर्मायान्यदेहिनां निग्रहानुग्रहौ करोतीश्वर इति केषांचित् वचः तन्न परीक्षाक्षमं महेश्वरस्याशरीरस्य स्वदेहनिर्माणानुपपत्तेः तथा हि ।

देहांतराद्विना तावत्स्वदेहं जनयेद्यदि ।
तदा प्रकृतकार्येऽपि देहाधानमनर्थकं ॥ १८ ॥
देहांतरात्स्वदेहस्य विधाने चानवस्थितिः ।
तथा च प्रकृतं कार्यं कुर्यादीशो न जातुचित् ॥ १९ ॥

यदि हीश्वरो देहांतराद्विनाऽपि स्वदेहमनुध्यानमात्रादुत्पादयेत्तदाऽन्यदेहिनां निग्रहानुग्रहलक्षणं कार्यमपि प्रकृतं तथैव जनयेदिति तज्जननं देहाधानमनर्थकं स्यात् । यदि पुनर्देहांतरादेव स्वदेहं विदधीत मद्यः तदपि देहांतरमन्यस्माद्देहादित्यनवस्थितिः स्यात्, तथा चापरापरदेहनिर्माण एवोपक्षीणशक्तिकत्वात् न कदाचित्प्रकृतं कार्यं कुर्यादीश्वरः यथैव हि प्रकृतकार्यजननायापूर्वं शरीरमीश्वरो निष्पादयति तथैव तच्छरीरनिष्पादनायापूर्वं शरीरांतरं निष्पादयेदिति कथमनवस्था विनिवार्येत, न हि कस्यचित्प्राणिनो निग्रहानुग्रहकरणादपूर्वं शरीरमीश्वरस्य प्रयुज्यते ततोऽपि पूर्वं शरीरांतरप्रसंगात् । अनादिशरीरसंततिसिद्धेरशरीरत्वविरोधात् । न चैकेन निर्माणशरीरेण नानादिग्देशवर्तिप्राणिविशेषनिग्रहानुग्रहविधानमीश्वरस्य घटते, यतो युगपन्नानानिर्माणशरीराणि तस्य न स्युः तदभ्युपगमे च तन्निर्माणाय नानाशरीरांतराणि भवेयुरित्यनादिनानाशरीरसंततयः कथमीश्वरस्य न प्रसज्येरन् । यदि पुनरेकेन शरीरेण नाना स्वशरीराणि कुर्वीत युगपत्क्रमेण वा तदैकेनैव देहेन नानादिग्देशवर्तिप्राणिगणनिग्रहानुग्रहावपि तथैव कुर्वीत । तथा च कणादगजासुराद्यनुग्रहनिग्रहविधानायोलूकादितदनुरूपशरीरनानात्वकथनं न युक्तिपथप्रस्थायि स्यात् । यदि पुनर्न देहांतराद्विना स्वदेहं जनयेत्, नापि देहांतरात्, स्वयमीश्वरस्य सर्वथा देहाविधानादिति मतं तदपि दूषयन्नाह—

स्वयं देहाविधाने तु तेनैव व्यभिचारिता ।
कार्यत्वादेः प्रयुक्तस्य हेतोरीश्वरसाधने ॥ २० ॥

यदि हीश्वरो न स्वयं स्वदेहं विधत्ते तदाऽसौ तद्देहः किं नित्यः स्यादनित्यो वा न तावन्नित्यः सावयवत्वात् । यत्सावयवं तदनित्यं दृष्टं यथा घटादि । सावयवश्चेश्वरदेहस्तस्मान्न नित्य इति बाधकसद्भावात् । यदि पुनरनित्यः तदा कार्योऽसौ कुतः प्रादुर्भवन् । महेश्वरधर्मविशेषादेवेति चेत् तर्हि सर्वप्राणिनां शुभाशुभशरीरादिकार्यं तद्धर्माधर्मेभ्य एव प्रादुर्भवेदिति, किं कृतमीश्वरेण निमित्तकारणतया परिकल्पितेन । तथा च विवादापन्नं तनुकरणभुवनादिकं बुद्धिमन्निमित्तकं कार्यत्वात् स्वारंभकावयवसन्निवेशविशिष्टत्वादचेतनोपादानत्वादित्यादेर्हेतोरीश्वरसाधनाय प्रयुक्तस्येश्वरदेहेन व्यभिचारिता स्यात् तस्यानीश्वरनिमित्तत्वेऽपि कार्यत्वादिसिद्धेरिति ततो नेश्वरसिद्धिः सम्भाव्यते । साम्प्रतं शंकरमतमाशंक्य दूषयन्नाह—

यथाऽनीशः स्वदेहस्य कर्ता देहांतरान्मतः ।
पूर्वस्मादित्यनादित्वान्नानवस्था प्रसज्यते ॥ २१ ॥
तथेशस्यापि पूर्वस्माद्देहाद्देहांतरोद्भवात् ।
नानवस्थेति यो ब्रूयात्तस्याऽनीशत्वमीशितुः ॥ २२ ॥
अनीशः कर्मदेहेनाऽनादिसंतानवर्तिना ।
यथैव हि सकर्मानस्तद्वन्न कथमीश्वरः ॥ २३ ॥

१ चिंतनमात्रात्।

न ह्यनीशः स्वशरीरस्य शरीरांतरेण विना कर्ता प्रतिवादिनः सिद्धोयमुदाहरणीकृत्याशरीरस्या पीशस्य स्वशरीरनिर्माणाय सामर्थ्यं समर्थ्यते अनवस्था चापाद्यमाना निषिध्यते । पूर्वपूर्वशरीरापेक्षयापि तदुत्तरोत्तरशरीरकरणे । किं तर्हि कार्मणशरीरेण सशरीर एवानीशः शरीरांतरमुपभोगयोग्यं निष्पादयतीति परस्य सिद्धांतः तथा यदीशः पूर्वकर्मदेहेन स्वदेहमुत्तरं निष्पादयेत्तदा सकर्मैव स्यात् न शश्वत्कर्मभिरस्पृष्टः सिद्ध्येत्तस्यानीशवदनादिसंतानवर्तिना कर्मशरीरेण संबंधसिद्धेः । सकलकर्मणोऽप्यपाये स्वशरीरकरणायोगान्मुक्तवत् सर्वथा निःकर्मणो बुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नासंभवस्यापि साधनात् ॥

ततो नेशस्य देहोऽस्ति प्रोक्तदोषानुषंगतः ।
नापि धर्मविशेषोऽस्य देहाभावे विरोधतः ॥ २४ ॥
येनेच्छामंतरेणापि तस्य कार्ये प्रवर्तनं ।
जिनेंद्रवद् घटेतेति नोदाहरणसंभवः ॥ २५ ॥

इत्युपसंहारश्लोकौ । सांप्रतमशरीरस्य सदाशिवस्य यैर्ज्ञानमभ्युपगतं त एव प्रष्टव्याः किमीशस्य ज्ञानं नित्यमनित्यं चेति पक्षद्वयेऽपि दूषणमाह—

ज्ञानमीशस्य नित्यं चेदशरीरस्य न क्रमः ।
कार्याणामक्रमाद्धेतोः कार्यक्रमविरोधतः ॥ २६ ॥

ननु च ज्ञानस्य महेश्वरस्य नित्यत्वेऽपि नाक्रमत्वं निरन्वयक्षणिकस्यैवाक्रमत्वात् कालांतरदेशांतरप्राप्तिविरोधात् कालापेक्षस्य देशापेक्षस्य च क्रमस्यासंभवात् । संतानस्याप्यवस्तुत्वात् परमार्थेन क्रमवत्त्वानुपपत्तेः कूटस्थनित्यवत् न हि यथा सांख्याः कूटस्थं पुरुषमामनंति तथा वयमीश्वरज्ञानं मन्यामहे तस्य सातिशयनित्यत्वात्क्रमोपपत्तेः निरतिशयं हि पुरुषतत्त्वं प्रतिसमयं स्वरूपेणैवास्तीति शब्दज्ञानानुपातिना विकल्पेन वस्तुशून्येन पूर्वमासीदिदानीमस्ति पश्चाद्भविष्यतीति क्रमवदिव लोकैर्व्यवहारपदवीमानीयत इति न परमार्थतः क्रमवत्त्वं तस्य सांख्यैरभिधीयते न च क्रमेणानेककार्यकारित्वं तस्याकर्तृत्वात्सदोदासीनतयाऽवस्थितत्वात् । न च क्रमाक्रमेणार्थक्रियापाये तस्यावस्तुत्वमिति केषांचिद् दूषणमवकाशं लभते । वस्तुनोऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणाप्रतिष्ठानात् । अन्यथोदासीनस्य किंचिदकुर्वतो वस्तुत्वाभावप्रसंगात् । सत्ताया एव वस्तुलक्षणोपपत्तेरभावस्यापि वस्त्वंतरस्वभावस्य पुरुषतत्त्वस्य इव स्वसत्तानतिक्रमाद्वस्तुत्वाविरोधात् सामान्यादेरपि स्वरूपसत्त्वस्य वस्तुलक्षणस्याभ्युपगमात् । न किंचिद्वस्तु सत्तालक्षणं व्यभिचरतीति कापिलानां दर्शनं । न पुनर्वैशेषिकाणां ईश्वरज्ञानस्योदासीनस्य कल्पने तत्कल्पनावैयर्थ्यप्रसंगात् कार्यकारिण्येव तेन भवितव्यं यच्च कार्यकारि तत्सातिशयमेव युक्तं । न चैवं परिणामिनित्यता ज्ञानस्य सांख्यपरिकल्पितप्रधानवत्प्रसज्यते, तदतिशयानां क्रमभुवां ततो भिन्नत्वात्, तदभेदेऽतिशयानामिवेश्वरज्ञानस्यापि नाशोत्पादप्रसंगात् । ईश्वरज्ञानवद्वा तदतिशयानामनुत्पादविनाशधर्मकत्वप्रसंगात् । तदयमीश्वरज्ञानं क्रमेणानेकातिशयसंपाते क्रमवदेव । क्रमवतश्चेश्वरज्ञानात्कार्याणां क्रमो न विरुध्यत एव सर्वथाप्यक्रमादेव हेतोः कार्यक्रमविरोधसिद्धेः । एतेन सांख्यैः परिकल्प्यमानस्य पुरुषस्य निरतिशयस्य सर्वदोदासीनस्य वैयर्थ्यमापादितमिति बोद्धव्यं । वैशेषिकाणामात्मादिवस्तुनां नित्यस्याप्यर्थांतरभूतैरतिशयैः सातिशयत्वोपगमात्सर्वदोदासीनस्य कस्यचिदनभिधानादिति केचिदाचक्षते । तेऽप्येवं प्रष्टव्याः कथमीश्वरस्य ज्ञानस्य ततोऽर्थांतरभूतानामतिशयानां क्रमवत्त्वे वास्तवं क्रमवत्त्वं सिद्ध्येत्, तेषां तत्र समवायादिति चेत् समानः पर्यनुयोगः कथमर्थांतरभूतानामतिशयानामीश्वरज्ञाने एव समवायो न पुनरन्यत्रेति तत्रैवेहेदमिति प्रत्ययविशेषोत्पत्तेरिति चेत् ननु स एवेहेदमिति प्रत्ययविशेषः कुतोऽन्यत्रापि न स्यात् सर्वथा

१ किंचिद्भवः । २ जैनस्य । ३ सांख्यैरप्रतिपादनात् ४ बौद्धादीनां । ५ कस्यचिदपे ।

विशेषाभावात् । यथैव हि, इह महेश्वरज्ञानेऽतिशया इति ततोऽर्थांतरभाविनोऽपि प्रतीयते तथेह घटे तेऽतिशया प्रतीयता । तत्रैव तेषा समवायादिहेदमिति प्रत्ययविशेषो न पुनरन्यत्रेति चेत् सोयमन्योन्यसश्रय । सतीहेदमिति प्रत्ययविशेषेऽतिशयानामीश्वरज्ञान एव समवाय सिद्धेत् तत्रैव तेषा समवायादिहेदमिति प्रत्ययविशेषो नियम्यत इति नैकस्यापि प्रसिद्धि । भवतु वा तेषा तत्र समवाय, स तु क्रमेण युगपद्वा, क्रमेण चेत् कथमक्रममीश्वरज्ञान क्रमभाव्यनकातिशयसमवाय क्रमेण प्रतिपद्यत इति दुरवबोध, क्रमवर्तिभिरतिशयातरैरीश्वरज्ञानस्य क्रमवत्त्वसिद्धेरदोषोऽयमिति चेत् ननु तान्यप्यन्यान्यतिशयातराणीश्वरज्ञानादर्थांतरभूतानि कथ तस्य क्रमवत्ता साधयेयुरति प्रसगात् । तेषा तत्र समवायादिति चेत् स तर्हि तत्समवाय क्रमेण युगपद्वेत्यनिवृत्त पर्यनुयोगोऽनव स्था च । यदि पुनर्युगपदीश्वरज्ञानेऽतिशयाना समवायस्तदा तन्निबधनोऽपि तस्य क्रमो दूरोत्सारित एव तेषामक्रमस्त्वादिति सातिशयस्यापीश्वरज्ञानस्याक्रमत्वसिद्धि । तथा चाक्रमादीश्वरज्ञानात्कार्याणा क्रमो न स्यादिति सूक्त दूषण । किं च तदीश्वरज्ञान प्रमाण स्यात्फल वा पक्षद्वयेऽपि दोषमादर्शयन्नाह—

तद्बोधस्य प्रमाणत्वे फलाभावः प्रसज्यते ।
तत· फलावबोधस्यानित्यस्येष्टौ मतक्षति ॥ २७ ॥
फलत्वे तस्य नित्यत्व न स्यान्मानात्समुद्भवात् ।
ततोऽनुद्भवने तस्य फलत्वं प्रतिहन्यते ॥ २८ ॥

नेश्वरज्ञान नित्य प्रमाण सिद्धेत् तस्य फलाभावात् । फलज्ञानस्यानित्यस्य परिकल्पने च महेश्वरस्य नित्यानित्यज्ञानद्वयपरिकल्पनाया सिद्धातविरोधात् । फलत्वेश्वरज्ञानस्य नित्यत्व न स्यात् प्रमाणतस्तस्य समुद्भवात् । ततोऽनुद्भवे तस्य फलत्वविरोधान्न नित्यमीश्वरज्ञानमभ्युपगमनीय तस्य निग दितदोषानुषगेण निरस्तत्वात् । कि तह्यनित्यमेवेश्वरज्ञानमित्यपरे । तन्मतमनूद्य निराकुर्वन्नाह—

अनित्यत्वे तु तज्ज्ञानस्यानेन व्यभिचारिता ।
कार्यत्वादेर्महेशेनाकरणेऽस्य स्वबुद्धितः ॥ २९ ॥
बुध्यतरेण तद्बुद्धेः करणे चानवस्थिति· ।
नानादिसंततिर्युक्ता कर्मसतानतो विना ॥ ३० ॥

अनित्य हीश्वरज्ञानमीश्वरबुद्धिकार्य यदि नेष्यते तदा तेनैव कार्यत्वादिहेतुस्तनुकरणभुवनादेर्बुद्धिमत्कारणत्वे साध्येऽनैकातिक स्यात् । यदि पुनर्बुद्ध्यतरेण स्वबुद्धिमीश्वर कुर्वीत तदा परापरबुद्धि प्रतीक्षायामेवोपक्षीणत्वादीश्वरस्य प्रकृतबुद्धे करण न स्यादनवस्थानात् । स्यान्मत प्रकृतबुद्ध करणे नाऽपूर्वबुद्ध्यतर प्रतीक्षते महेश । किं तर्हि पूर्वोत्पन्ना बुद्धिमाश्रित्य प्रकृता बुद्धि कुरुत तामपि तत्पूर्व बुद्धिमित्यनादिर्बुद्धिसततिरीश्वरस्य ततो नानवस्थेति । तदप्यसत् । तथाबुद्धिसतानस्य कर्मसतानापायेऽसभवात् । क्रमजन्मा हि बुद्धि परापरतद्धेतोरदृष्टविशेषस्य क्रमादुत्पद्यते नान्यथा । यदि पुनर्योगजधर्मसततेरनादेरीश्वरस्य सद्भावादयमनुपालभ पूर्वस्मात् समाधिविशेषाद्धर्मस्यादृष्टविशेषस्योत्पादा त्ततो बुद्धिविशेषस्य प्रादुर्भावाददृष्टसतानेनिबधनाया एव बुद्धिसततेरभ्युपगमादितिमत तदापि कथमीश्वरस्य सकर्मता न सिद्धेत् । तत्सिद्धौ च सशरीरत्वमपि कथमस्य न स्यात् तस्या च सत्या न सदा मुक्तिस्तस्य सिद्धेत । सदेहमुक्ते सदासिद्धौ तद्देहेन च कार्यत्वादे साधनस्य तन्वादेर्बुद्धिमत्कारणत्वे साध्ये कथमनैकातिकता परिहर्तु शक्यति तस्य बुद्धिमत्कारणत्वासभवात् । सभवे चानवस्थानुषगादिति प्रागेवोक्त । किं चेद विचार्यते किमीश्वरज्ञानमव्यापि किं वा व्यापीति प्रथमपक्षे दूषणमाह।

१ अशाय । २ जीव मुक्त । ३ नित्यत्वे । ४ जीव मुक्तदेहन ।

अव्यापि च यदि ज्ञानमीश्वरस्य तदा कथं ।
सकृत्सर्वत्र कार्याणामुत्पत्तिर्घटते ततः ॥ ३१ ॥
यद्येकत्र स्थितं देशे ज्ञानं सर्वत्र कार्यकृत् ।
तदा सर्वत्र कार्याणां सकृत् किं न समुद्भवः ॥ ३२ ॥
कारणांतरवैकल्यात्तथाऽनुत्पत्तिरित्यपि ।
कार्याणामीश्वरज्ञानाहेतुकत्वं प्रसाधयेत् ॥ ३३ ॥
सर्वत्र सर्वदा तस्य व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ।
अन्वयस्यापि संदेहात्कार्यं तद्धेतुकं कथं ॥ ३४ ॥

तदीश्वरज्ञानं तावदव्यापीष्टं प्रादेशिकत्वात् सुखादिवत् । प्रादेशिकमीश्वरज्ञानं विभुद्रव्यविशेषगुणत्वात् यदित्थं तदित्थं यथा सुखादि तथा चेश्वरज्ञानं तस्मात्प्रादेशिकमिति नासिद्धं प्रादेशिकत्वं साधनं, न च तत्साधनस्य हेतोः सामान्यगुणेन संयोगादिना व्यभिचारो विशेषग्रहणात् । तथापि विशेषगुणेन रूपादिनाऽनैकांतिक इति न मंतव्यं विभुद्रव्यग्रहणात् । तथापीश्वरज्ञानस्यानित्यत्वस्य साधनात् विरुद्धो हेतुः विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्यानित्यत्वेन व्याप्तत्वात् यथाहीदं विभुद्रव्यविशेषगुणत्वं प्रादेशिकत्वमीश्वरज्ञानस्य साधयेत् तद्वदनित्यत्वमपि तदव्यभिचारात् न हि, कश्चिद्विभुद्रव्यविशेषगुणो नित्यो दृष्ट इत्यपि नाशंकनीयं महेश्वरस्यास्मदादिविलक्षणत्वात् तद्विज्ञानस्यास्मदादिविलक्षणत्वात् । न ह्यस्मदादिविज्ञाने यो धर्मो दृष्टः स महेश्वरविज्ञानेऽप्यापादयितुं युक्तोऽतिप्रसंगात् । तस्यास्मदादिविज्ञानवत् समस्तार्थपरिच्छेदकत्वाभावप्रसक्तेः सर्वत्रास्मदादिबुद्ध्यादीनामेवानित्यत्वेन व्याप्तस्य विभुद्रव्यविशेषगुणत्वस्य प्रसिद्धेः विभुद्रव्यस्य वा महेश्वरस्यैवाभिप्रेतत्वात्, तेन यदुक्तं भवति महेश्वरविशेषगुणत्वात् तदुक्तं भवति विभुद्रव्यविशेषगुणत्वादिति ततोनेष्टविरुद्धसाधनो हेतुर्यतो विरुद्धः स्यात् । न चैवमुदाहरणानुपपत्तिरीश्वरसुखादेरेवोदाहरणत्वात् तस्यापि प्रादेशिकत्वात् साध्यवैकल्याभावात् महेश्वरविशेषगुणत्वाच्च साधनवैकल्यासंभवात् तथाऽस्माद्धेतोरीश्वरज्ञानस्य सिद्धं प्रादेशिकत्वं । ततश्चाव्यापि तादृष्टं यदि वैशेषिकैस्तदा कथं सकृत्सर्वत्र तन्वादिकार्याणामुत्पत्तिरीश्वरज्ञानाद् घटते तद्धि निमित्तकारणं सर्वकार्योत्पत्तौ सर्वत्रासन्निहितमपि कथमुपपद्यते कालादेर्व्यापिन एव युगपत् सर्वत्र कार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वप्रसिद्धेः । विभोरीश्वरस्य निमित्तकारणत्वप्रसिद्धेः विभोरीश्वरस्य निमित्तकारणत्वमेवेति दोष इति चेन्न तस्य यत्र प्रदेशेषु बुद्धिस्तत्रैव निमित्तकारणत्वोपपत्तेः बुद्धिशून्येऽपि प्रदेशांतरे तस्य निमित्तकारणत्वे तत्र कार्याणां बुद्धिमन्निमित्तत्वं सिद्ध्येत् तथा च व्यर्थं बुद्धिमन्निमित्तत्वसाधनं सर्वत्र कार्याणां बुद्धिमदभावेऽपि भावापत्तेः । न चैवं कार्यत्वादयो हेतवो गमकाः स्युः बुद्धिशून्येश्वरप्रदेशवर्तिभिरबुद्धिमन्निमित्तैः कार्यादिभिर्व्यभिचारात् । ततस्तेषां बुद्धिमन्निमित्तत्वासिद्धेः । स्यान्मतं प्रदेशवर्तिनाऽपि ज्ञानेन महेश्वरस्य युगपत्समस्तकारकपरिच्छेदात् सिद्धं सर्वकार्योत्पत्तौ युगपत्सकलकारकप्रयोक्तृत्वमपरिस्पंदेन तन्वादिकार्याणां बुद्धिमन्निमित्तत्वोपपत्तेः नाकदाचिदप्यनुप्रसज्यत इति । तदप्यसम्यक् । क्रमेणानेकतन्वादिकार्यजन्मनि तस्य निमित्तकारणत्वायोगात् । ज्ञानं हीश्वरस्य यद्येकत्र प्रदेशे वर्तमानं समस्तकारकशक्तिसाक्षात्करणात् समस्तकारकप्रयोक्तृत्वसाधनात् सर्वत्र परंपरया कार्यकारि स्यात् तदा युगपत्सर्वकार्याणां सर्वत्र किं न समुद्भवः प्रसज्यते, यतो महेश्वरस्य प्राक् पश्चाच्च कार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वाभावो न सिद्ध्येत् । समर्थेऽपि सति निमित्तकारणे कार्यानुत्पादविरोधात् । स्यान्मतं न निमित्तकारणमात्रात्तन्वादिकार्याणामुत्पत्तिः समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणांतराणामपि

सद्भावे कार्योत्पत्तिदर्शनात् न च सर्वकार्याणां युगपत्समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणसद्भावः क्रमेणैव तत्प्रसिद्धेः । तत्र कारणांतराणां वैकल्यात् तथा युगपत्सर्वत्र कार्याणामनुत्पत्तिरिति । तदपि कार्याणां नेश्वरज्ञानहेतुकत्वं साधयेत् । तदन्वयव्यतिरेकासिद्धेः सत्यपीश्वरज्ञाने केषांचित्कार्याणां कारणांतराभावेऽनुत्पत्तेः कारणांतरसद्भाव एवोत्पत्तेः कारणांतरान्वयव्यतिरेकानुविधानस्यैव सिद्धेः तत्कार्यत्वस्यैव व्यवस्थानात् । ननु च सत्येव ज्ञानवति महेश्वरे तन्वादिकार्याणामुत्पत्तेरन्वयोऽस्त्येव । व्यतिरेकोऽपि विशिष्टावस्थापेक्षया महेश्वरस्य विद्यत एव कार्योत्पादनसमर्थकारणांतरासन्निधानविशिष्टेश्वरेऽसति कार्याणामनुत्पत्तेः व्यतिरेकनिश्चयात् । सर्वत्रावस्थापेक्षयैवावस्थावताऽन्वयव्यतिरेकप्रतीतेः । अन्यथा तदसंप्रत्ययात् । न ह्यवस्थांतरे सति कार्योत्पत्तिरिति वक्तुं शक्यं सर्वावस्थासु तस्मिन्सति तदुत्पत्तिप्रसंगात् । नाप्यवस्थावतोऽसंभवे कार्यस्यासंभवः सुशको वक्तुं तस्य नित्यत्वादभावानुपपत्तेः । द्रव्यावस्थाविशेषाभावे तु तत्साध्यकार्यविशेषानुत्पत्तेः सिद्धो व्यतिरेकोऽन्वयवत् । न चावस्थावतो द्रव्यस्यानाद्यनंतस्योत्पत्तिविनाशशून्यस्यापह्नवो युक्तः तस्याबाधितान्वयज्ञानसिद्धत्वात् तदपह्नवे सौगतमतप्रवेशानुषंगात् । कुतः स्याद्वादिनामिष्टसिद्धिरिति कश्चिद्वैशेषिकमतमनुमन्यमानः समभिमन्यते । सोऽप्येवं प्रष्टव्यः किमवस्थावतोऽवस्था पदार्थांतरभूता किं वा नेति । प्रथमकल्पनायां कथमवस्थापेक्षयाऽन्वयव्यतिरेकानुविधानं तन्वादिकार्याणामीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानं युज्यते, धूमस्य पावकान्वयव्यतिरेकानुविधाने पर्वताद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानप्रसंगात् । पदार्थांतरत्वाविशेषात् यथैव हि पर्वतादेः पावकस्य पदार्थांतरत्वं तथेश्वरात्कारणांतरसन्निधानस्यावस्थाविशेषस्यापि सर्वथा विशेषाभावात् । यदि पुनरीश्वरस्यावस्थातो भेदेऽपि तेन संबंधसद्भावात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानं कार्याणामीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानमेवेति मन्यते तदा पर्वतादेः पावकेन संबंधात्पावकान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि धूमस्य पर्वताद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानमनुमन्यतां पावकविशिष्टपर्वताद्यन्वयव्यतिरेकानुकरणं धूमस्यानुमन्यते एव तद्वदवस्थाविशिष्टेश्वरान्वयव्यतिरेकानुकरणं तन्वादिकार्याणां युक्तमनुमन्तुमिति चेन्न पर्वतादिवदीश्वरस्य भेदप्रसंगात् । यथैव हि पावकविशिष्टपर्वतादेरन्यः पावकाविशिष्टपर्वतादिः सिद्धः तद्वत्कारणांतरसन्निधानलक्षणावस्थाविशिष्टादीश्वरात्पूर्वं तदविशिष्टेश्वरोऽन्यः कथं न प्रसिद्ध्येत् । स्यान्मतं द्रव्याद्यनेकविशेषणविशिष्टस्यापि सत्तासामान्यस्य यथा न भेदः समवायस्य वाऽनेकसमवायिविशेषणविशिष्टस्याप्येकत्वमेव तद्वदनेकावस्थाविशिष्टस्यापीश्वरस्य न भेदः सिद्ध्येत् तदेकत्वस्यैव प्रमाणतः सिद्धेरिति तदसत्स्वगृहमान्यं । सत्तासामान्यसमवाययोरपि स्वविशेषणभेदाद्भेदप्रसिद्धेर्व्यतिलंघयितुमशक्तेः । तस्यैकानेकस्वभावतयैव प्रमाणगोचरत्वाविरोधात् । एतेन नानामूर्तिमद्द्रव्यसंयोगविशिष्टस्य व्योमात्मादिविभुद्रव्यस्याभेदः प्रत्याख्यातः स्वविशेषणभेदाद्भेदप्रत्ययादेकानेकस्वभावत्वव्यवस्थानात् । यदाऽप्यवस्थावतोऽवस्था पदार्थांतरभूता नानुमन्यते तदापि कथमवस्थाभेदादवस्थावतो भेदो न स्यादवस्थानां वा कथमभेदो न भवेत् तदर्थांतरत्वाभावात् । स्यादाकूतं अवस्थानामवस्थावतः पदार्थांतरत्वाभावेऽपि न तदभेदः तासां तद्धर्मत्वात् न च धर्मो धर्मिणोऽनर्थांतरमेव धर्मधर्मिव्यवहारभेदविरोधात् भेदे तु न धर्माणां भेदाद्धर्मिणो भेदः प्रसक्तुं शक्यैव यतोऽवस्थाभेदादीश्वरस्य भेदः समापद्येत इति । तदपि स्वमनोरथमात्रं धर्माणां सर्वथा धर्मिणो भेदे धर्मधर्मिभावविरोधात् सह्यविंध्यादिवत् । ननु धर्मधर्मिणोः सर्वथाभेदेऽपि निर्बाधप्रत्ययविषयत्वात् न धर्मधर्मिभावविरोधः । सह्यविंध्यादीनां तु निर्बाधधर्मधर्मिप्रत्ययविषयत्वाभावान्न धर्मधर्मिभावव्यवस्था । न हि वयं भेदमेव धर्मधर्मिव्यवस्थानिबंधनमभिदध्महे येन भेदे धर्मधर्मिभावो विरुध्यते सर्वथैवाभेद इव प्रत्ययविशेषात्तद्व्यवस्थाभिधानात् । सर्वत्राबाधितप्रत्ययोपायत्वाद्वैशेषिकाणां तद्विरोधादेव विरोधसिद्धेरिति कश्चित् । सोऽपि स्वदर्शनानुरागाधीकृत एव बाधकमवलोकयन्नपि नावधारयति । धर्मधर्मिप्रत्ययविशेषस्यैव धर्मधर्मिणोर्भेदैकांतेऽनुपपत्तेः सह्यविंध्यादिवत्प्रतिपादनात् । यदि पुनः प्रत्यासत्तिविशेषादीश्वरतदवस्थयोर्भेदेऽपि धर्मधर्मिप्रत्ययविशेषः स्यात् न तु सह्यविंध्यादीनां तदभावादिति मतं तदाऽसौ प्रत्यासत्तिर्धर्मधर्मिभ्यां भिन्ना

कथं च धर्मधर्मिणोरिति व्यपदिश्यते। पुनः सहार्थविध्ययोरिति विशेषहेतुवैकल्यं प्रत्यासत्त्यंतरं तद्धेतुरिति चेत् तदपि यदि प्रत्यासत्तितद्वद्भ्यो भिन्नं तदा तैर्व्यपदेशनियमनिबंधनं प्रत्यासत्त्यंतरमभिधानीय तथा चानवस्थानात्कुतः प्रकृतप्रत्यासत्तिनियमव्यवस्था। प्रत्ययविशेषादेवेति चेत्। ननु स एव विचार्यो-वर्तते प्रत्ययविशेषः किं प्रत्यासत्तेस्तद्वद्भ्यां सर्वथा भेदे सतीत्थरतद्वस्थयोः प्रत्यासत्तिरिति प्रादुर्भवति किं वाऽनर्थांतरभाव एव कथंचित्तादात्म्ये वा। तत्र सर्वथा भेदाभेदयोर्बाधकसद्भावात् कथंचित्तादात्म्यमनुभवतोरेव तथा प्रत्ययेन भवितव्यं तत्र बाधकानुदयात्। ननु चैकानेकयोः कथंचित्तादात्म्यमेव धर्मधर्मिणोः प्रत्यासत्तिः स्याद्वादिभिरभिधीयते तच्च यदि ताभ्यां भिन्नं तदा न तयोर्व्यपदिश्यते तदभिन्नं चेत् किं केन व्यपदेश्यं। यदि पुनस्ताभ्यां कथंचित्तादात्म्यस्यापि परं कथंचित्तादात्म्यमिष्यते तदा प्रकृतपर्यनुयोगस्यानिवृत्तेः परापरकथंचित्तादात्म्यपरिकल्पनायामनवस्था स्यात्। सैव कथंचित्तादात्म्यपक्षस्य बाधिकेति कथमयं पक्षः क्षेमंकरः प्रेक्षावतामनूणमालक्ष्यते। यदि पुनः कथंचित्तादात्म्यं धर्मधर्मिणोर्भिन्नमेवाभ्यनुज्ञायते ताभ्यामनवस्थापरिजिहीर्षयाऽनेकांतवादिना तदा धर्मधर्मिणोरेव भेदोऽनुज्ञायतां सुदूरमपि गत्वा तस्याश्रयणीयत्वात्। तदनाश्रयणे भेदव्यवहारविरोधादित्यपरः सोऽप्यनवबोधाकुलितांतःकरण एव। कथंचित्तादात्म्यं हि धर्मधर्मिणोः संबंधः स चाविष्वग्भाव एव तयोर्जात्यंतरत्वेन समत्ययाद्व्यवस्थाप्यते। धर्मधर्मिणोरविष्वग्भाव इति व्यवहारस्तु न संबंधांतरनिबंधनो यतः कथंचित्तादात्म्यांतरं संबंधांतरमनवस्थाकारि परिकल्प्यते तत एव कथंचित्तादात्म्याद्धर्मधर्मिणोः कथंचित्तादात्म्यमिति प्रत्ययविशेषस्य करणात्। कथंचित्तादात्म्यस्य कथंचिद्भेदस्वीकारत्वात् कथंचिद्भेदाभेदो हि कथंचित्तादात्म्यं। तत्र कथंचिद्भेदाश्रयणाद् धर्मधर्मिणोः[1] कथंचित्तादात्म्यमिति भेदविभक्तिसद्भावात् भेदव्यवहारसिद्धिः। कथंचिदभेदाश्रयणात्तु धर्मधर्मिणावेव कथंचित्तादात्म्यमित्यभेदव्यवहारः प्रवर्तते धर्मधर्मिव्यतिरेकेण कथंचिद्भेदाभेदयोरभावात् कथंचिद्भेदो हि धर्म एव कथंचिदभेदस्तु धर्म्येव कथंचिद्भेदाभेदो तु धर्मधर्मिणावेव एव सिद्धौ तावेव च कथंचित्तादात्म्यं वस्तुनोऽभिधीयते। तच्छब्देन वस्तुनः परामर्शात्। तस्य वस्तुनः आत्मानौ तदात्मानौ तयोर्भावस्तादात्म्यं। भेदाभेदस्वभावत्वं कथंचिदिति विशेषणेन सर्वथा भेदाभेदयोः परस्परनिरपेक्षयोः प्रतिक्षेपात्तत्पक्षे निक्षिप्तदोषपरिहारः। परस्परसापेक्षयोश्च परिग्रहात् जात्यंतरवस्तुव्यवस्थापनात् सर्वथा शून्यवादप्रतिक्षेपसिद्धिरिति कथंचिद्भेदाभेदात्मकं कथंचिद्धर्मधर्म्यात्मकं कथंचिद्द्रव्यपर्यायात्मकमिति प्रतिपाद्यते स्याद्वादन्यायनिष्ठैस्तथैव तस्य प्रतिष्ठितत्वात्। सामान्यविशेषवन्मेचकज्ञानवच्च। तत्र विरोधवैयधिकरण्यादिदूषणमनवकाशमपसारितमिति किं नश्चिंतया। नन्वेवं स्याद्वादिनामपि द्रव्यस्य नित्यत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानं कार्याणां न स्यादीश्वरान्वयव्यतिरेकानुविधानवत् पर्यायाणां च क्षणिकत्वात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानमपि न घटते नष्टे पूर्वपर्याये स्वयमसत्त्वोत्तरकार्यस्योत्पत्तेः सति चानुत्पत्तेरन्यथैकक्षणवृत्तित्वप्रसंगात्। सर्वपर्यायाणामिति तद्भावभावित्वानुपपत्तिः। यदि पुनः द्रव्ये सत्येव कार्याणां प्रसूतेस्तदन्वयसिद्धिस्तन्निमित्तपर्यायाणामभावे चानुत्पत्तेर्व्यतिरेकसिद्धिरिति तदन्वयव्यतिरेकानुविधानमिष्यते तदीश्वरस्य तदिच्छाविज्ञानयोश्च नित्यत्वेऽपि तन्वादिकार्याणां सद्भाव एव भावात्तदन्वयस्तत्सहकारिकारणावस्थापाये च तेषामनुत्पत्तेर्व्यतिरेक इति तदन्वयव्यतिरेकानुविधानमिष्यतां विशेषाभावात् ततः सर्वकार्याणां बुद्धिमत्कारणत्वसिद्धिरिति परे प्रत्यवतिष्ठन्ते तेऽपि न कार्यकारणभावविदः। स्याद्वादिना द्रव्यस्य पर्यायनिरपेक्षस्य पर्यायस्य वा द्रव्यनिरपेक्षस्य द्रव्यपर्याययोर्वा परस्परनिरपेक्षयोः कार्यकारित्वानभ्युपगमात् तथा प्रतीत्यभावात् द्रव्यपर्यायात्मकस्यैव जात्यंतरवस्तुनः कार्यकारित्वेन संप्रत्ययात् कार्यकारणभावस्य तथैव प्रसिद्धेः वस्तुनि द्रव्यरूपेणान्वयप्रत्ययविषये सत्येव कार्यस्य प्रादुर्भावात्तन्निबंधनपर्यायविशेषाभावे च कार्यस्याप्रादुर्भावात्तदन्वयव्यतिरेकानुकरणात्कार्यकारणभावो व्यवतिष्ठते। न च द्रव्यरूपेणापि वस्तुनो नित्यत्वमवधार्यते तस्य

१ प्रत्यासत्तिधर्मधर्मिणः। २ धर्मधर्मिप्रत्यासत्तीनामिदं प्रत्यासत्त्यंतरमिति व्यपदेशनियमस्य कारणं।

पर्यायेभ्यो भगुरेभ्य कथंचिदनर्थान्तरभावात् कथंचिदनित्यत्वसिद्धेर्महेश्वरस्य तु वैशेषिकै सर्वथा नित्यत्वप्रतिज्ञानात्तदन्वयव्यतिरेकानुकरणासंभवात्कार्याणामुत्पत्तेरयोगात्। पर्यायाणा च द्रव्यरूपेण नित्यत्वसिद्धे कथंचिन्नित्यत्वात्सर्वथा नित्यत्वानवधारणात् विशिष्टपर्यायसद्भावे कार्यस्योदयात्तदभावे-चानुदयात् कार्यस्य तदन्वयव्यतिरेकानुकरणसिद्धे । निरन्वयक्षणिकपर्यायाणामेव तदघटनात् तत्र कार्यकारणभावाव्यवस्थिते । पर्यायार्थिकनयप्राधान्यादविरोधात् द्रव्यार्थिकनयप्राधान्येन तदविरोधवत्। प्रमाणार्पणया तु द्रव्यपर्यायात्मनि वस्तुनि सति कार्यस्य प्रसवनादसति वाऽप्रसवनात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधान सकलजनसाक्षिक कार्यकारणभाव व्यवस्थापयेत् सर्वथैकान्तकल्पनाया तदभाव विभावयतीति कृतमतिप्रसंगिन्या कथया। महेश्वरज्ञानस्य नित्यस्याव्यापिनोऽपि सर्वत्र कार्यकरणसमर्थस्य सर्वेषु देशेषु सर्वस्मिन्काले व्यतिरेकाप्रसिद्धेरन्वयस्यापि नियतस्य निश्चेतुमशक्तेस्तन्वादिकार्य तद्धेतुक कारणान्तरापेक्षयापि न सिध्यत्येवेति स्थित । कस्यचिन्नित्यव्यापीश्वरज्ञानाभ्युपगमेऽपि दूषणमतिदिशन्नाह,—

एतेनैवेश्वरज्ञानं व्यापिनित्यमपाकृत ।
तस्येशवत्सदा कार्यक्रमहेतुत्वहानित ॥ २५ ॥

एतेन व्यतिरेकाभावान्वयसंदेहव्यवस्थापकवचनेन व्यापिनित्यमीश्वरज्ञान तन्वादिकार्योत्पत्तिनिमित्तमपाकृत वेदितव्य तस्येश्वरवत्सर्वगतत्वेन क्वचिद्देशे नित्यत्वेन कदाचित्काले व्यतिरेकाभावनिश्चयात् तदन्वयमात्रस्य चात्मान्तरवन्निश्चेतुमशक्ते तस्मिन्सति समर्थे युगपत्सर्वकार्याणामुत्पत्तिप्रसंगात् । सर्वदा कार्यक्रमहेतुत्वहान कालदेशकृतक्रमाभावात् 'सर्वथा स्वय क्रमाभावात्' क्रमवत्त्वे नित्यत्वसर्वगतत्वविरोधात् पावकादिवत् । स्यान्मत प्रतिनियतदेशकालसहकारिकारणक्रममपेक्ष्य कार्यक्रमहेतुत्व महेश्वरस्य च तद्विज्ञानस्यापि न विरुध्यते इति। तदप्यशक्यप्रतिष्ठ सहकारिकारणेषु क्रमवत्सु सत्सु तन्वादिकार्याणा प्रादुर्भवता तेष्वसत्सु चानुत्पद्यमानाना तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात् तद्धेतुकत्वस्यैव प्रसिद्धेर्महेश्वरज्ञानहेतुकत्व दुरुपपादमापनीपद्यत । यदि पुन सकल सहकारिकारणानामनित्याना क्रमजन्मनामपि चेतनत्वाभावाच्चेतनेनाधिष्ठिताना कार्यनिष्पादनाय प्रवृत्तेरनुपपत्तेस्तुरीतन्तुवमशलाकादीना कुविन्देनानधिष्ठिताना पटोत्पादनायाऽप्रवृत्तिवच्चेतनस्तदधिष्ठाता साध्यते। तथा हि विवादाध्यासितानि कारणान्तराणि क्रमवर्तीन्यक्रमाणि च चेतनाधिष्ठितान्येव तन्वादिकार्याणि कुर्वन्ति स्वयमचेतनत्वात् यानि यानि अचेतनानि तानि तानि चेतनाधिष्ठितान्येव स्वकार्य कुर्वाणानि दृष्टानि यथा तुरीतन्त्वादीनि पटकार्ये, स्वयमचेतनानि च कारणान्तराणि तस्माच्चेतनाधिष्ठितान्येव तन्वादिकार्याणि कुर्वन्ति योऽसौ तेषामधिष्ठाता स महेश्वर पुरुषविशेष क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्ट समस्तकारकशक्तिपरिज्ञानभाक् सिसृक्षाप्रयत्नविशेषवांश्च प्रभुर्विभाव्यते तद्विपरीतस्य समस्तकारकाधिष्ठातृत्वविरोधात् बहूनामपि समस्तकारकाधिष्ठायिना पुरुषविशेषाणा प्रतिनियतज्ञानादिशक्तीनामेकेन महाप्रभुणाऽधिष्ठितानामेव प्रवृत्तिघटनात् सामन्तमहासामन्तमण्डलीकादीनामेकचक्रवर्त्यधिष्ठिताना प्रवृत्तिवदिति महेश्वरसिद्धि । तत्राचेतनत्वादिति हेतोर्वत्सविवृद्धिनिमित्त प्रवर्त्तमानेन गोक्षीरेणानैकान्तिकत्वमिति न शङ्कनीय। तस्यापि चेतनेन वत्सेनादृष्टविशेषसहकारिणाधिष्ठितस्यैव प्रवृत्त । अन्यथा मृत वत्से गोभक्तेनैव तस्य प्रवृत्तिविरोधात्। न च वत्सादृष्टविशेषवशात्प्रवृत्तावपि समानोऽय दोष इति शक्य तत्क्षीरोपभोक्तृजनादृष्टविशेषसहकारिणापि चेतनेनाधिष्ठितस्य प्रवृत्तिघटनात् सहकारिणामप्रतिनियमात्। यदपि कश्चिदुच्यते महेश्वरोऽपि चेतनान्तराधिष्ठित प्रवर्तत चेतनत्वाद्विशिष्टकर्मकरादिवदिति। तदपि न सत्य तदधिष्ठापकस्यैव महेश्वरत्वात् । यो ह्यन्योऽधिष्ठाता स्वतत्र स महेश्वरस्ततोऽन्यस्य महेश्वरत्वानुपपत्तेन चान्योऽधिष्ठाता न व्यवतिष्ठते तन्वादिकार्याणामुत्पत्तिव्यवस्थानामभावप्रसंगात । परापरमहेश्वरप्रतीक्षायामेवोपक्षीणशक्तित्वात् ततो निरवद्यमिद

साधनमिति कश्चित् । तेऽपि न हेतुसामर्थ्यवेदिन । अचेतनत्वस्य हेतो संसारिजनज्ञानेषु स्वयं चेतन स्वभावेष्वपक्षाव्यापकत्वात् । ननु च न चेतनत्वप्रतिषेधोऽचेतनत्व किं तर्हि चेतनासमवायप्रतिषेध स च ज्ञानेष्वस्ति तेषा स्वय चेतनत्वात् तत्रापरचेतनासमवायाभावात् ततोऽचेतनत्व साधन न पक्षाव्यापक ज्ञानेष्वपि सद्भावादिति न मन्तव्य । संसार्यात्मसु चेतनासमवायात् चेतनत्वप्रसिद्धेरचेतन त्वस्य हेतोरभावात् पक्षाव्यापकत्वस्य तदवस्थत्वात् । यदि तु संसार्यात्मना स्वतोऽचेतनत्वादचेतनत्वस्य हेतोस्तत्र सद्भावान्नपक्षाव्यापकत्वमिति मति । तदा महेश्वरस्याप्यचेतनत्वप्रसंग । तस्यापि स्वतोऽचेतन त्वात् तथा च दृष्टादृष्ट कारणान्तरवदीश्वरस्यापि हेतुकर्तुश्चेतनान्तराधिष्ठितत्व साधनीय तथा चानवस्था सुदूरमपि गत्वा कस्यचित्स्वतश्चेतनत्वानभ्युपगमात् । महेश्वरस्य स्वतोऽचेतनस्यापि चेतनान्तराधिष्ठित त्वाभावे तेनैव हेतोरनैकान्तिकत्वमिति कुत सकलकारकाणा चेतनाधिष्ठितत्वसिद्धि यत इद शोभेत "अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मन सुखदु खयो । ईश्वरप्रेरितो गच्छेत्स्वर्गं वा श्वभ्रमेव वेति" । स्यादाकूत चेतनाज्ञान तदधिष्ठितत्व सकलकारकान्तराणामचेतनत्वेन हेतुना साध्यते तच्च ज्ञान समस्तकारकश- क्तिपरिच्छेदक नित्य गुणत्वादाश्रयमन्तरेणासंभवात् स्वाश्रयमात्मान्तर साधयति स नो महेश्वर इति । तदप्ययुक्त । संसार्यात्मना ज्ञानैरपि स्वय चेतनास्वभावैरधिष्ठितस्य शुभाशुभकर्मकलापस्य तत्सहकारि कद्रव्यकस्य च तन्वादिकार्योत्पत्तौ व्यापारसिद्धेरीश्वरज्ञानं धिष्ठानपरिकल्पनावैयर्थ्यप्रसंगात् । तदन्वय व्यतिरेकाभ्यामेव तद्व्यवस्थापनात् । अथ मतमेतत् संसार्यात्मना विज्ञानानि विप्रकृष्टार्थाविषयत्वान्न धर्माधर्मपरमाणुकालाद्यतीन्द्रियकारकविशेषसाक्षात्करणसमर्थानि । न च तदसाक्षात्करण तत् प्रयोजकत्व मेषामवतिष्ठत तदप्रयोजकत्वे च न तदधिष्ठितानामेव धर्मादीनां तन्वादिकार्यजन्मनि प्रवृत्ति सिध्येत् ततोऽतीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिणा ज्ञानेनाधिष्ठितानामेव स्वकार्ये व्यापारेण भवितव्य तच्च महेश्वरज्ञान- मिति । तदप्यनालोचितयुक्तिक सर्वत्रातीन्द्रियार्थसाक्षात्कारिण एव ज्ञानस्य कारकाधिष्ठायकत्वेन प्रसिद्धस्य दृष्टान्ततयोपादीयमानस्यासंभवात्तदधिष्ठितत्वसाधन हेतोरन्वयत्वप्रसक्ते । न हि कुंभकारादे कुंभाद्युत्पत्तौ तत्कारकसाक्षात्कारि ज्ञान विद्यते दंडचक्रादिदृष्टकारकसंदोहस्य तेन साक्षात्करणेऽपि तन्निमित्तादृष्टविशेषकालादेरसाक्षात्करणात् । ननु लिंगविशेषात्तत्परिच्छित्तिनिमित्तस्य लैंगिकस्य ज्ञानस्य सद्भावात् तथा ह्यदृष्टविशेषा कुंभकारादय कुंभादिकार्याणि कुर्वन्ति नेतरे तेषा तथाविधादृष्ट- विशेषाभावादित्यागमज्ञानस्यापि तत्परिच्छेदनिबंधनस्य सद्भावात् सिद्धमेव कुंभकारादिज्ञानस्य कुंभा- दिकारकपरिच्छेदकत्व तत्प्रयोक्तृत्वेन तदधिष्ठाननिबंधनत्व ततस्तस्य दृष्टान्ततयोपादानान्न हेतोरन्वयत्वा- पत्तिरिति चेत् तर्हि सर्वसंसारिणा यथास्व तन्वादिकार्यजन्मनि प्रत्यक्षतोऽनुमानादागमाच्च तन्निमित्तदृ ष्टादृष्टकारकविषयपरिज्ञानसिद्धे कथमज्ञत्व येनात्मन सुखदु खोत्पत्तौ हेतुत्व न भवेत् यतश्च सर्वसं- सारीश्वरप्रेरित एव स्वर्गं वा श्वभ्र वा गच्छेदिति समंजसमालक्ष्यते । तत किमीश्वरपरिकल्पनया दृष्टादृष्टकारकान्तराणामेव क्रमाक्रमजन्मनामन्वयव्यतिरेकानुविधानात् क्रमाक्रमजन्मानि तन्वादिकार्याणि भवतु तदुपभोक्तृजनस्यैव ज्ञानवत तदधिष्ठायकस्य प्रमाणोपपन्नस्य व्यवस्थापनात् । साम्प्रतमभ्युप- गम्यापि महेश्वरज्ञान अस्वसंविदित स्वसंविदित वेति कल्पनाद्वितयमभवे प्रथमकल्पनाया दूषणमाह—

अस्वसंविदित ज्ञानमीश्वरस्य यदीष्यते ।
तदा सर्वज्ञता न स्यात् स्वज्ञानस्याप्रवेदनात् ॥ ३६ ॥
ज्ञानान्तरेण तद्वित्तौ तस्याप्यन्येन वेदन ।
वेदनेन भवेदेवमनवस्था महीयसी ॥ ३७ ॥
गत्वा सुदूरमप्येव स्वसंविदितवेदने ।
इष्यमाणे महेशस्य प्रथम तादृगस्तु व ॥ ३८ ॥

महेश्वरस्य हि विज्ञानं यदि स्वं न वेदयते स्वात्मनि क्रियाविरोधात्तदा समस्तकारकशक्तिनिकरमपि कथं संवेदयेत् । तथा हि । नेश्वरज्ञानं सकलकारकशक्तिनिकरसंवेदकं स्वासंवेदकत्वात् । यदस्वासंवेदकं तत्तन्न सकलकारकशक्तिनिकरसंवेदकं यथा चक्षुः, तथा चेश्वरज्ञानं तस्मान्न तथेति कुतः समस्तकारकाधिष्ठायकं यतस्तदाश्रयस्येश्वरस्य निखिलकार्योत्पत्तौ निमित्तकारणत्वं सिध्येत् असर्वज्ञताया एव तस्यैव प्रसिद्धेः । अथवा यदीश्वरस्य ज्ञानं स्वयमीश्वरेण न संवेद्यते इत्यस्वसंविदितमिष्यते तदा तस्य सर्वज्ञता न स्यात् स्वज्ञानप्रवेदनाभावात् । ननु च सर्वं ज्ञेयमेव जानन् सर्वज्ञः कथ्यते न पुनर्ज्ञानं तस्याज्ञेयत्वात् । न च तदज्ञाने ज्ञेयपरिच्छित्तिर्न भवेत् चक्षुरपरिज्ञाने तत्परिच्छेद्यरूपापरिज्ञानप्रसंगात् । करणापरिज्ञानेऽपि विषयपरिच्छित्तेरविरोधादित्यपि नानुमन्तव्यं । सर्वग्रहणेन ज्ञानज्ञेयज्ञातृज्ञप्तिलक्षणस्य तत्त्वचतुष्टयस्य प्रतिज्ञानात् 'प्रमाणं प्रमाता प्रमेयं प्रमितिरिति चतसृषु चैव विधासु तत्त्वं परिसमाप्यते' इति वचनात् । तदन्यतमापरिज्ञानेऽपि सकलतत्त्वपरिज्ञानानुपपत्तेः कुतः सर्वज्ञतेश्वरस्य सिध्येत् । ज्ञानांतरेण स्वज्ञानस्यापि वेदनान्नाऽस्यासर्वज्ञतेति चेत् तर्हि तदपि ज्ञानांतरं परेण ज्ञानेन ज्ञातव्यमित्यभ्युपगम्यमानेऽनवस्था महीयसी स्यात् । सुदूरमप्यनुसृत्य कस्यचिद्विज्ञानस्य स्वार्थावभासनस्वभावत्वे प्रथमस्यैव सहस्रकिरणवत् स्वार्थावभासनस्वभावत्वमुररीक्रियतामलमस्वसंविदितज्ञानकल्पनया, स्वार्थव्यवसायात्मकज्ञानाभ्युपगमे च युष्माकं तस्य महेश्वराद्भेदे पर्यनुयोगमाह—

तत्स्वार्थव्यवसायात्मज्ञानं भिन्नं महेश्वरात् ।
कथं तस्येति निर्देश्यमाकाशादिवदंजसा ॥ ३९ ॥
समवायेन तस्यापि तद्भिन्नस्य कुतो मतिः ।
इहेदमिति विज्ञानादबाध्याद्व्यभिचारि तत् ॥ ४० ॥
इह कुंडे दधीत्यादि विज्ञानेनास्तविद्विषा ।
साध्ये संबंधमात्रे तु परेषां सिद्धसाधनं ॥ ४१ ॥

यदि स्वार्थव्यवसायात्मकं ज्ञानमीश्वरस्याभ्यनुज्ञायते तस्याशरीरादिविशिष्टत्वात् तदा तदीश्वराद्भिन्नमभ्युपगंतव्यं । अभेदे सिद्धांतविरोधात् । तथा चाकाशादेरिव कथं तस्येति व्यपदेश्यमिति पर्यनुयुज्महे । स्यान्मतं भिन्नमपि विज्ञानं महेश्वरात्तस्येति व्यपदिश्यते तत्र समवायात् नाकाशादेरिति निर्दिश्यते तत्र तस्यासमवायादिति । तदप्ययुक्तं । ताभ्यामीश्वरज्ञानाभ्यां भिन्नस्य समवायस्यापि कुतः प्रतिपत्तिरिति पर्यनुयोगस्य तदवस्थत्वात् । इहेदमिति प्रत्ययविशेषाद्बाधकरहितात् समवायस्य प्रतिपत्तिः तथाहि, इह महेश्वरे ज्ञानमितीहेदंप्रत्ययो विशिष्टपदार्थहेतुकः सकलबाधकरहितत्वे सतीहेदमिति प्रत्ययविशेषत्वात् यो यः सकलबाधकरहितत्वे सति प्रत्ययविशेषः स स विशिष्टपदार्थहेतुको दृष्टः यथा द्रव्येषु द्रव्यमित्यन्वयप्रत्ययविशेषः सामान्यपदार्थहेतुकः, सकलबाधकरहितत्वे सति प्रत्ययविशेषश्चेहेदमिति प्रत्ययविशेषः तस्माद्विशिष्टपदार्थहेतुक इत्यनुमीयते । योऽसौ विशिष्टः पदार्थस्तद्धेतुः स समवायः, पदार्थांतरस्य तद्धेतोरसंभवात्तद्धेतुकत्वायोगाच्च, न हीह तंतुषु पट इति प्रत्ययस्तंतुहेतुकः, तंतुषु तंतव इति प्रत्ययस्योत्पत्तेः नापि पटहेतुकः पटे पट इति प्रत्ययस्योदयात् । नापि वासनाविशेषहेतुकस्तस्याः कारणरहितायाः संभवाभावात् । पूर्वं तथाविधज्ञानस्य तत्कारणत्वे तदपि कुतो हेतोरिति चिन्त्यमेतत् पूर्वतद्वासनात् इति चेन्न । अनवस्थाप्रसंगात् । ज्ञानवासनयोरनादिसंतानपरिकल्पनायां कुतो बहिरर्थसिद्धिरनादिवासनाबलादेव नीलादिप्रत्ययानामपि भावात् । नचैवं विज्ञानसंताननानात्वसिद्धिः संतानांतरग्राहिणो विज्ञानस्यापि संतानांतरमंतरेण वासनाविशेषादेव तथाप्रत्ययप्रसूतेः स्वप्नसंतानांतरप्रत्ययवत् । नानासंतानानभ्युपगमे चैकज्ञानसंतानसिद्धिरपि कुतः स्यात् । स्वसंतानाभावेऽपि

तद्ग्राहिण प्रत्ययस्य भावात् स्वसंतानस्याप्यनिष्टौ संविदद्वैत कुत साधयेत् स्वत प्रतिभासनादिति चेन्न। तथा वासनाविशेषादेव स्वत प्रतिभासस्यापि भावात्। शक्य हि वक्तु स्वत प्रतिभासवासनावशादेवं स्वत प्रतिभास संवेदनस्य न पुन परमार्थत इति न किंचित्पारमार्थिक संवेदन सिध्येत्। तथाच स्वरूपस्य स्वतोगतिरिति रिक्ता वाचोयुक्ति। तदनेन कुतश्चित्किंचित्परमार्थत साधयता दूषयता वा साधनज्ञान दूषणज्ञान वाऽभ्रान्त सालम्बनमभ्युपगतव्य। तद्वत्सर्वमबाधित ज्ञान सालम्बनमिति दधिमिहेदमिति प्रत्ययस्याबाधितस्य निरालम्बनता येन वासनामात्रहेतुकत्व स्यात्। नापि निर्हेतुक कदाचित्कत्वात्। ततोऽस्य विशिष्ट पदार्थो हेतुरभ्युपगन्तव्य इति वैशेषिका तेऽप्येव प्रष्टव्या। कोऽसौ विशिष्ट पदार्थ समवाय संबन्धमात्र वा। न तावत्समवाय, तद्धेतुकत्वे साध्येऽस्येहेदमिति प्रत्ययस्येह कुण्डे दधीत्यादिना निरस्तसमस्तबाधकेन प्रत्ययेन व्यभिचारित्वात्, तदपीहेदमिति विज्ञानमबाध भवत्येव। नच समवायहेतुक तस्य संयोगहेतुकत्वात्। संबन्धमात्रे तु तन्निबन्धने साध्ये परेषा सिद्धसाधनमेव स्याद्वादिना सर्वत्रेहेद प्रत्ययस्याबाधितस्य संबन्धमात्रनिबन्धनत्वेन सिद्धत्वात्। स्यान्मत। वैशेषिकाणामबाधितहेद प्रत्ययाल्लिङ्गात्सामान्यत संबन्धे सिद्धे विशेषणावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतो सामान्यतद्वतोर्विशेषतद्वतोश्च य संबन्ध इहेद प्रत्ययलिंग स समवाय एव भविष्यति लक्षणविशेषसंभवात्। तथा हि "अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेद प्रत्ययलिंगो य संबन्ध स समवाय इति प्रशस्तकर"। तत्र इहेद प्रत्ययलिंग समवाय इत्युच्यमानेऽन्तरालाभावनिबन्धनेन इह ग्रामे वृक्ष इति इहेद प्रत्ययेन, व्यभिचारात् संबन्ध इति वचन। संबन्धो हि इहेद प्रत्ययलिंगो य स एव समवाय इष्यते नचान्तरालाभावो ग्रामवृक्षाणा संबन्धइति न तेन व्यभिचार। तथापि इहाकाशे शकुनिरिति इहेद प्रत्ययेन संयोगसंबन्धमात्रनिबन्धनेन व्यभिचार इत्याधाराधेयभूतानामिति निगद्यते। न हि यथाऽवयवावयव्यादीनामाधाराधेयभूतत्वमुभयो [1] प्रसिद्ध तथा शकुन्याकाशयोरौत्तराधर्यायोगात् आकाशस्य सर्वगतत्वेन शकुनेरुपर्यपि भावादधस्तादिवेति न तत्रेहेदप्रत्ययेन व्यभिचार। नन्वाकाशस्यातीन्द्रियत्वादस्मदादीनामिहेद प्रत्ययस्यासंभवात् कथ तेन व्यभिचारचोदना साधीयसीति न मन्तव्य। कुतश्चिल्लिङ्गादनुमितेऽप्याकाशे श्रुतिप्रसिद्धेर्वा कस्यचिदिहेदमिति प्रत्ययाविरोधात् तत्र, आतेन वा केषाचिदिहेदमिति प्रत्ययेन व्यभिचारचोदनाया न्यायप्राप्तत्वात् तत्परिहारार्थमाधाराधेयभूतानामिति वचनस्योपपत्ते। नन्वेवमपीह कुण्डे दधीति प्रत्ययेनानेकान्तस्तस्य संयोगनिबन्धनत्वेन समवायाहेतुत्वादिति न शङ्कनीयमयुतसिद्धानामिति प्रतिपादनात्। नहि यथावयवावयव्यादयोऽयुतसिद्धास्तथा दधिकुण्डादय तेषा युतसिद्धत्वात्। तर्ह्ययुतसिद्धानामेवेति वक्तव्यमाधाराधेयभूतानामिति वचनस्याभावेऽपि व्यभिचाराभावादिति न चेतसि विधेय। वाच्यवाचकभावेनाकाशाकाशशब्दयोर्व्यभिचारात्॥ इहाकाशे वाच्ये वाचक आकाशशब्द इति इहेदप्रत्ययलिंगस्यायुतसिद्धसंबन्धस्य वाच्यवाचकभावप्रसिद्धे तेन व्यभिचारोपपत्तेराधाराधेयभूतानामिति वचनस्योपपत्ते। नन्वाधाराधेयभूतानामयुतसिद्धानामपि संबन्धस्य विषयविषयिभावस्य सिद्धे कुत समवायसिद्धि। नह्यात्मनि–इच्छादीनां ज्ञानमयुतसिद्ध न संभवति। तथाहमितिज्ञानमाधाराधेयभावस्याप्यत्र भावात् नचाहमिति प्रत्ययस्यात्मविषयस्यायुतसिद्धस्यात्माधारस्य विषयविषयिभावोऽसिद्ध इति कुतस्तयो समवाय एव सिध्येदिति न वक्तव्य। आधाराधेयभूतानामेवायुतसिद्धानामेवेति चावधारणात्। वाच्यवाचकभावो हि युतसिद्धानामनाधाराधेयभूताना च प्रतीयते विषयविषयिभाववत्। ततोऽनेनानवधारितविपर्ययेण न व्यभिचार संभाव्यते। नन्वेवमयुतसिद्धानामेवेत्यवधारणाद्व्यभिचाराभावादाधाराधेयभूतानामिति वचनमनर्थक स्यात् आधाराधेयभूतानामेवेत्यवधारणे सत्ययुतसिद्धानामिति वचनवत्॥ विषयविषयिभावस्य वाच्यवाचकभावस्य च युतसिद्धानामप्यनाधार्याधारभूतानामिव संभवात् तेन व्यभिचाराभावादिति च

---

१ अयुतसिद्धभिन्नानामित्यर्थ।

न मन्तव्यं। घटाद्येकद्रव्यसमवायिना रूपरसादीनामयुतसिद्धानामेव परस्परं समवायाभावादेकार्थसमवायेन संबंधेन व्यभिचारात्। नह्यत्र युतसिद्धानामपि संभवति विषयविषयिभावबद्धाच्यवाचकभावबद्धा ततोऽयुतसिद्धानामेवेत्यवधारणेऽपि व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमाधार्याधारभूतानामिति वचनं। तथाऽऽधार्याधारभूतानामेवेति वचनेऽप्याधाराधेयभावेन संयोगविशेषेण सर्वथाऽनाधार्याधारभूतानामसंभवताव्यभिचारः संभाव्यत एव तन्निवृत्त्यर्थमयुतसिद्धानामेवेति वचनमर्थवदेवेति निरवद्यमयुतसिद्धत्वाधार्याधारभूतत्वलक्षणं संयोगादिभ्योऽव्यवच्छेदकं संबंधस्येहेदं प्रत्ययलिंगेन व्यवस्थापितस्य समवायस्वभावत्वं साधयत्येव। अत्र संबंधमात्रेऽपि साध्ये न सिद्धसाधनमिति वैशेषिकाः संचक्षते तेषामयुतसिद्धानामिति वचनं तावद्विचार्यते। किमिदमयुतसिद्धत्वं नामविशेषणं, वैशेषिकशास्त्रापेक्षया लोकापेक्षया वा स्यात्॥ उभयथापि न साध्वित्याह॥

सत्यामयुतसिद्धौ चेन्नेदं साधुविशेषणं।
शास्त्रीयायुतसिद्धत्वविरहात्समवायिनोः ॥४२॥
द्रव्यं स्वावयवाधारं गुणो द्रव्याश्रयो यतः।
लौकिक्ययुतसिद्धिस्तु भवेद्दुग्धांभसोरपि ॥४३॥

इह तंतुषु पट इत्यादिरिहेदं प्रत्ययः समवायसंबंधनिबंधन एव, निर्बाधत्वे सत्ययुतसिद्धेहेदंप्रत्ययत्वात्। यस्तु न समवायसंबंधनिबंधनः स नैव यथेहसमवायिषु समवाय इति बाध्यमानेहेदं प्रत्ययः। इह कुंडे दधीति युतसिद्धेहेदं प्रत्ययश्च। निर्बाधत्वेसत्ययुतसिद्धेहेदं प्रत्ययश्चायमिहतंतुषु पट इत्यादि, तस्मात्समवायसंबंधनिबंधन इति केवलव्यतिरेकी हेतुरसिद्धत्वादिदोषरहितत्वात् स्वसाध्याविनाभावी समवायसंबंधं साधयतीति परैरभिधीयते सत्यामयुतसिद्धाविति वचनसामर्थ्यात्। तत्रेदमयुतसिद्धत्वं यदि शास्त्रीयं हेतोर्विशेषणं तदा न साधु प्रतिभासते समवायिनोरवयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोः सामान्यतद्वतोर्विशेषतद्वतोश्च शास्त्रीयस्यायुतसिद्धत्वस्य विरहात् वैशेषिकशास्त्रे हि प्रसिद्धम्'अपृथगाश्रयवृत्तित्वमयुतसिद्धत्वं'। तच्चेह नास्त्येव यतः कारणद्रव्यं तंतुलक्षणं स्वावयवांशुषु वर्तते कार्यद्रव्यं च पटलक्षणं स्वावयवेषु तंतुषु वर्तत इति स्वावयवाधारमित्यनेनावयवावयविनोः पृथगाश्रयवृत्तित्वसिद्धेरपृथगाश्रयवृत्तित्वमसंभवेति प्रतिपादितं यतश्च गुणः कार्यद्रव्याश्रयो रूपादिः। कार्यद्रव्यं तु स्वावयवाधारं प्रतीयते तेन गुणगुणिनोरपृथगाश्रयवृत्तित्वमसंभाव्यमानं निवेदितं। एतेन क्रियायाः कार्यद्रव्यवर्तनात्कार्यद्रव्यस्य च स्वावयवेषु, क्रियाक्रियावतोरपृथगाश्रयवृत्तित्वाभावः कथितः। तथा सामान्यस्य द्रव्यत्वादेर्द्रव्यादिषु वृत्तेर्द्रव्यादीनां च स्वाश्रयेषु, सामान्यतद्वतोः पृथगाश्रयवृत्तित्वं ख्यापितं तथैवापरविशेषस्य कार्यद्रव्येषु प्रवृत्तेः कार्यद्रव्याणां च स्वावयवेषु विशेषतद्वतोरपृथगाश्रयवृत्तित्वं निरस्तं वेदितव्यं। ततो न शास्त्रीयायुतसिद्धिः समवायिनोरस्ति या तु लौकिकी लोकप्रसिद्धैकभाजनवृत्तिः सा दुग्धांभसोरपि युतसिद्धयोरस्तीति तयापि नायुतसिद्धत्वं सतां समवायिनोः साधीय इति प्रतिपत्तव्यं।

पृथगाश्रयवृत्तित्वं युतसिद्धिर्नचानयोः।
सास्तीशस्य विभुत्वेन परद्रव्याश्रितिच्युतेः ॥४४॥
ज्ञानस्यापीश्वरादन्यद्रव्यवृत्तित्वहानितः।
इति येऽपि समादध्युस्तांश्च पर्यनुयुंज्महे ॥४५॥
विभुद्रव्यविशेषाणामन्याश्रयविवेकतः।
युतसिद्धिः कथं तु स्यादेकद्रव्यगुणादिषु ॥४६॥

समवायः प्रसज्येतायुतसिद्धौ परस्परं ।
तेषां तद्‌द्वितयासत्त्वे स्याद्व्याघातो दुरुत्तरः ॥४७॥

ननु च पृथगाश्रयवृत्तित्वं युतसिद्धिः 'पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिः' इति वचनात्। पृथगाश्रयसमवायोयुतसिद्धिरिति वचनात् समवायस्य विवादाध्यासितत्वाल्लक्षणासिद्धिप्रसंगात्। लक्षणस्याकारकत्वेन ज्ञापकत्वेऽपि तेन सिद्धेन भवितव्यं। असिद्धस्य विवादाध्यासितस्य संदिग्धत्वात् तल्लक्षणस्यायोगात्। सिद्धं हि कस्यचिल्लक्षणमुपपद्यते नान्यथेति लक्ष्यलक्षणभावविदो विभावयंति। तत्र युतसिद्धत्वमीश्वरज्ञानयोर्नास्त्येव महेश्वरस्य विभुत्वान्नित्यत्वाच्चान्यद्रव्यवृत्तित्वाभावान्महेश्वरादन्यत्र तद्विज्ञानत्वस्याप्रवृत्तेः पृथगाश्रयवृत्तित्वाभावात्। कुंडस्य हि कुंडावयवेषु वृत्तिर्दध्नश्च दध्यवयवेष्विति कुंडावयवदध्यवयवाख्यौ पृथग्भूताश्रयौ तयोश्च कुंडस्य दध्नश्च वृत्तिरिति पृथगाश्रयवृत्तित्वं तयोरभिधीयते। न चैवंविधं पृथगाश्रयाश्रयित्वं समवायिनोः संभवति तंतूनां स्वावयवेष्वंशुषु यथा वृत्तिः न तथा पटस्य तंतुव्यतिरिक्ते क्वचिदाश्रये नह्यत्र चत्वारोऽर्थाः प्रतीयंते। द्वावाश्रयौ पृथग्भूतौ द्वौ चाश्रयिणाविति ततोऽस्य स्वावयवापेक्षयाश्रयित्वात्पटापेक्षया चाश्रयत्वात्त्रयाणामेवार्थानां प्रसिद्धेः पृथगाश्रयाश्रयित्वस्य युतसिद्धिलक्षणस्याभावादयुतसिद्धत्वं शास्त्रीयं समवायिनोः सिद्धमेव ततोऽयुतसिद्धत्वविशेषणं साध्येनासिद्धत्वाभावात्। लौकिकस्ययुतसिद्धत्वं तु प्रतीतिविबाधितं नाभ्युपगम्यत एव तत सविशेषणाद्धेतोः समवायसिद्धिरिति येऽपि समादधते विदग्धवैशेषिकास्तांश्च पर्यनुयुंज्महे। विभुद्रव्यविशेषाणामात्माकाशादीनां कथं नु युतसिद्धिः परिकल्पते भवद्भिस्तेषामन्याश्रयविरहात्। पृथगाश्रयाश्रयित्वासंभवात्। नित्यानां च पृथग्गतिमत्त्वं युतसिद्धिरित्यपि न विभुद्रव्येषु संभवति तद्धि पृथग्गतिमत्त्वं द्विधाभिधीयते कैश्चित्। अन्यतरपृथग्गतिमत्त्वं उभयपृथग्गतिमत्त्वं चेति। तत्र परमाणुविभुद्रव्ययोरन्यतरपृथग्गतिमत्त्वं परमाणोरेव गतिमत्त्वात्। विभुद्रव्यस्य तु निःक्रियत्वेन गतिमत्त्वाभावात्, परमाणूनां तु परस्परमुभयपृथग्गतिमत्त्वमुभयोरपि परमाण्वोः पृथक् पृथग्गतिमत्त्वसंभवात्। न चैतद्‌द्वितयमपि परस्परं विभुद्रव्यविशेषाणां संभवति। तथैकद्रव्याश्रयाणां गुणकर्मसामान्यानां च परस्परं पृथगाश्रयवृत्तेरभावात् युतसिद्धिः कथं नु स्यादिति विभावयंतु भवंतः। तेषां युतसिद्ध्यभावे च युतसिद्धौ सत्यां समवायोऽन्योन्यं प्रसज्येत स च नेष्टः तेषामाश्रयाश्रयिभावाभावात्। अत्र कश्चिद्विभुद्रव्यविशेषाणामन्योन्यं नित्यसंयोगमाचचक्षे तस्य कुतश्चिदजातत्वात्। न ह्ययमन्यतरकर्मजो यथा स्थाणोः श्येनेन। विभूनां च मूर्तैः, नाप्युभयकर्मजो यथा मेषयोर्मल्लयोर्वा। न च संयोगजो यथा द्वितंतुकवीरणयोः शरीराकाशयोर्वा। स्वावयवसंयोगपूर्वको ह्यवयविनः कनाचित्संयोगः प्रसिद्धः। न चाकाशादीनामवयवाः संति निरवयवत्वात् ततो न तत्संयोगपूर्वकः परस्परं संयोगो यतः संयोगजः स्यात् प्राप्तिस्तु तेषां सर्वदाऽस्तीति तल्लक्षणसंयोगः, अजएवाभ्युपगंतव्यः। तत्सिद्धश्च युतसिद्धिस्तेषां प्रतिज्ञातव्या। युतसिद्धानामेव संयोगस्य निश्चयात्। न चैवं ये ये युतसिद्धास्तेषां सह्याहिमवदादीनामपि संयोगः प्रसज्यते तथाव्याप्तेरभावात् संयोगेन हि युतसिद्धत्वं व्याप्तं न युतसिद्धत्वेन संयोगः ततो यत्र यत्र संयोगस्तेषां तत्र तत्र युतसिद्धिरित्यनुमीयते कुंडबदरादिवत्। एवं चैकद्रव्याश्रयाणां गुणादीनां संयोगस्यासंभवान्न युतसिद्धिः तस्य गुणत्वेन द्रव्याश्रयत्वात् तदभावाच्च युतसिद्धिः नाप्ययुतसिद्धिरस्तीति समवायं प्राप्नुयात् तस्येहेदं प्रत्ययलिंगत्वादाधाराधेयभूतपदार्थविषयत्वाच्च। न चैते परस्परमाधार्याधारभूताः स्वाश्रयेण द्रव्येण सहाधार्याधारभावात्। न चेहेदमिति प्रत्ययस्तत्राबाधितः संभवति यल्लिंगः संबंधः समवायो व्यवस्थाप्यते। न हीह रसे रूपं कर्मणि चाबाधितः प्रत्ययोऽस्ति नापीह सामान्ये कर्म गुणो वेति न ततः समवायः स्यात् नहि यत्र यत्रायुतसिद्धिस्तत्र तत्र समवाय इति व्याप्तिरस्ति यत्र यत्र समवायस्तत्र तत्रायुतसिद्धिरिति व्याप्तेः संप्रत्ययादिति सर्वं निरवद्यं परोक्तदूषणानवकाशात् इति त एवं प्रष्टव्याः शंकरादयोऽपि पर्यनुयोज्याः कथं पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिः नित्यानां च पृथग्गतिमत्त्वमिति

युतसिद्धेर्लक्षणद्वयमव्यापि न स्यात् तस्य विभुद्रव्येष्वजसंयोगेनानुमितायां युतसिद्धावभावात् । यदि पुनरेतल्लक्षणद्वयव्यतिक्रमेण संयोगहेतुर्युतसिद्धिरिति लक्षणान्तरमुररीक्रियते तदा कुण्डबदरादिषु परमाण्वाकाशादिषु परमाण्वात्ममनस्सु विभुद्रव्येषु च परस्परं युतसिद्धभावाल्लक्षणस्याव्याप्त्यतिव्याप्त्यसंभवदोषपरिहारेऽपि कर्मापि युतसिद्धिं प्राप्नोति तस्यापि संयोगहेतुत्वाददृष्टेश्वरकालादेरिवेति दुःशक्यातिव्याप्तिपरिहर्तुं । संयोगस्यैव हेतुरित्यवधारणाददोषोऽयमिति चेन्न । एवमपि हिमवद्विन्ध्यादीनां युतसिद्धेः संयोगाहेतोरपि प्रसिद्धेर्लक्षणस्याव्याप्तिप्रसङ्गात् । हेतुरेव संयोगस्येत्यवधारणाद्दयमपि न दोष इति चेन्न । एवमपि संयोगहेतोर्युतसिद्धेः प्रसंगात् ॥ संयोगस्यैव हेतुर्युतसिद्धिरित्यवधारणेऽपि विभागहेतुर्युतसिद्धिः कथमिव व्यवस्थाप्यते ॥ न च युतसिद्धानां संयोग एव विभागस्यापि भावात् संयोगो विभागहेतुरित्यपि वार्तं । तस्य तद्विरोधिगुणत्वात् तद्विनाशहेतुगुणत्वात् ॥ संयुक्तविषयत्वाद्विभागस्य संयोगो हेतुरिति चेन्न तर्हि विभक्तविषयत्वात्संयोगस्य विभागो हेतुरस्तु । कयोश्चित् विभक्तयोरप्युभयकर्मणोऽन्यतरकर्मणोऽवयवसंयोगस्य चापाये संयोगापायान्न विभागः संयोगहेतुरिति चेत् तर्हि संयुक्तयोरप्युभयकर्मणोऽन्यतरकर्मणोऽवयवविभागस्य चापाये विभागस्याभावात्संयोगो विभागस्यापि हेतुर्माभूत् । कथं च शश्वदविभक्तानां विभुद्रव्यविशेषाणामजः संयोगः सिध्यन् विभागहेतुकोऽव्यवस्थाप्यते । तत्र युतसिद्धिर्विभागहेतुरपि कथमवस्थाप्यते इति चेत् सर्वस्य हेतोः कार्योत्पादनानियमादिति ब्रूमः । समर्थो हि हेतुः स्वकार्यमुत्पादयति नासमर्थः, सहकारिकारणानपेक्षोऽतिप्रसंगात् ॥ तेन यथा हिमवद्विन्ध्यादीनां युतसिद्धिर्विद्यमानापि न संयोगमुपजनयति सहकारिकारणस्य कर्मादेरभावात् तथा विभुद्रव्यविशेषाणां शाश्वतिका युतसिद्धिः सत्यपि न विभागं, सहकारिकारणस्यान्यतरकर्मादेरभावादिति संयोगहेतुं युतसिद्धिमभ्यनुजानन्तो विभागहेतुमपि तामभ्यनुजानन्तु सर्वथा विशेषाभावात् तथा च संयोगस्यैव हेतुर्युतसिद्धिरित्यपि लक्षणं न व्यवतिष्ठत एव लक्षणाभावे च न युतसिद्धिः नापि युतसिध्यभावलक्षणा स्यादयुतसिद्धिरिति युतसिध्ययुतसिद्धिद्वितयापाये व्याघातो दुरुत्तरः स्यात् सर्वत्र संयोगसमवाययोरभावात् संसर्गहाने सकलार्थहानिः स्यादित्यभिप्रायः । संयोगापाये चावद्यात्ममनःकरणसंयोगाद् बुद्ध्यादिगुणोत्पत्तिर्न भवेत् तदभावे च आत्मनोऽव्यवस्थापनोपायापायादात्मतत्त्वहानिः ॥ एतेन भेरीदण्डाद्याकाशसंयोगाभावाच्छब्दस्यानुत्पत्तेराकाशव्यवस्थापनोपायासत्त्वादाकाशहानिरुक्ता सर्वत्रावयवसंयोगाभावात्तद्विभागस्याप्यनुपपत्तेस्तन्निमित्तस्यापि शब्दस्याभावात् । एतेन परमाणुसंयोगाभावाद्व्यणुकादिप्रक्रमेणावयविनोऽनुत्पत्तेस्तत्र परापरादिप्रत्ययापायात् इदमतः पूर्वेणेत्यादिप्रत्ययापायाच्च न कालो दिक् च व्यवतिष्ठत इत्युक्तं । तथा समवायासत्त्वे सकलसमवायिनामभावान्न मनः परमाणवोऽपि संभाव्यन्ते इति सकलद्रव्यपदार्थहानेस्तदाश्रयगुणकर्मसामान्यविशेषपदार्थहानिरपीति सकलपदार्थव्याघातात् दुरुत्तरो वैशेषिकमतस्य व्याघातः स्यात् स परिजिहीर्षता युतसिद्धिः कुतश्चिद्व्यवस्थापनीया ॥ तत्र—

युतप्रत्ययहेतुत्वाद्युतसिद्धिरितीरणे

विभुद्रव्यगुणादीनां युतसिद्धिः समागता ॥४८॥

यथैव हि कुण्डबदरादिषु युतप्रत्यय उत्पद्यते कुण्डादिभ्यो बदरादयो युता इति तथा विभुद्रव्यविशेषु प्रकृतेषु गुणगुणिषु क्रियाक्रियावत्सु सामान्यतद्वत्सु विशेषतद्वत्सु चावयवावयविषु च युतप्रत्ययो भवत्येवेति युतसिद्धिः समागता सर्वथाप्ययुतप्रत्ययस्याभावात् । देशभेदाभावात्तत्र न युतप्रत्यय इति चेन्न । वातातपादिषु युतप्रत्ययस्यानुत्पत्तिप्रसंगात् ॥ तेषां स्वावयवेषु भिन्नेषु देशेषु वृत्तेस्तत्र युतप्रत्यय इति चेत् किमेवं तन्तुपटादिषु पटरूपादिषु च युतप्रत्ययः प्रतिषिध्यते स्वाश्रयेषु भिन्नेषु वृत्तेरविशेषात् तथा च न तेषामयुतसिद्धिः । ततो न युतप्रत्ययहेतुत्वेन युतसिद्धिर्व्यवतिष्ठते । तदव्यवस्थानाच्च किंस्यादित्याह ॥

यतो नायुतसिद्धिः स्यादित्यसिद्धं विशेषणं ।

हेतोर्विपक्षतस्तावद्व्यवच्छेदं न साधयेत् ॥४९॥

सिद्धेऽपि समवायस्य समवायिषु दर्शनात् ।
इहेदमिति संवित्तेः साधनं व्यभिचारि तत् ॥५०॥

तदेवमयुतसिद्धेरसंभवे सत्यामयुतसिद्धाविति विशेषणं तावदसिद्धविपक्षादसमवायात्संयोगा देर्व्यवच्छेदं न साधयेत् संयोगाद्विना व्यभिचारस्याबाधितेहेदंप्रत्ययस्य हेतोर्दुःपरिहारत्वात् कथंच मभ्युपगम्यायुतसिद्धत्वं विशेषणं हेतोरनैकान्तिकत्वमुच्यते । सिद्धेऽपि विशेषणे साधनस्येहसमवायिषु समवाय इत्ययुतसिद्धबाधितेहेदंप्रत्येन साधनमेतत् व्यभिचारि कथ्यते । ननु यमयुतसिद्धबाधितेहेदं प्रत्यय समवायहेतुक इति । नन्वबाधितत्वविशेषणमसिद्धमिति परमतमाशङ्क्याह ॥

समवायान्तराद्वृत्तौ समवायस्य तत्वतः । -
समवायिषु तस्यापि परस्मादित्यनिष्ठितिः ॥५१॥
तद्बाधाऽस्तीत्यबाधत्वं नाम नेह विशेषणं ।
हेतोः सिद्धमनेकांतो यतोऽनेनेति ये विदुः ॥५२॥
तेषामिहेति विज्ञानाद्विशेषणविशेष्यता ।
समवायस्य तद्वत्सु तत एव न सिध्यति ॥५३॥
विशेषणविशेष्यत्वसंबंधोऽप्यन्यतो यदि ।
स्वसंबंधिषु वर्तेत तदा बाधाऽनवस्थितिः ॥ ५४ ॥

इह समवायिषु समवाय इति समवायसमवायिनोरयुतसिद्धत्वे समवायस्य पृथगाश्रयाभावा प्रसिद्धे सतीहेदमिति संवित्तेरबाधितत्वविशेषणस्याभावात् न तया साधनं व्यभिचरेत् तत्रानवस्थाया बाधिकाया सद्भावात् तथाहि समवायिषु समवायस्य वृत्ति समवायान्तरादभ्युपगम्यते तदा तस्यापि समवायान्तरस्य समवायसमवायिषु स्वसंबंधिषु वृत्तिरपरापरसमवायरूपैषितव्या तथा चापरापरसमवायपरिकल्पनायामनिष्ठितिः स्यात् तथैक एव समवायस्तत्वं भावेन व्याप्यात इति सिद्धांतस्य चानिष्ठितिः सैवेहेदमिति प्रत्ययस्य बाधा ततोनाबाधत्वं नाम विशेषणं हेतोर्येनाऽनेकांतः स्यादि- ति ये वदंति तेषां विशेषणविशेष्यत्वसंबंधोऽपि समवायिषु समवाय इति प्रत्ययान्न सिध्येदनवस्थाया सद्भावात् विशेषणविशेष्यभावो हि समवायसमवायिनोः परैरिष्टः समवायस्य विशेषणत्वात् समवा- यिनां विशेष्यत्वात् अन्यथा समवायप्रतिनियमानुपपत्तेः ॥ स च समवायसमवायिभ्योऽर्थांतरमेव न पुनरनर्थांतरं समवायस्यापि समवायिभ्योऽनर्थांतरापत्तेः तथार्थांतरभूतो विशेषणविशेष्यभावः संबंधः स्वसंबंधिषु परस्मादेव विशेषणविशेष्यभावात्प्रतिनियतः स्यात् नान्यथा तथा चापरापरविशे षणविशेष्यभावपरिकल्पनायामनवस्था बाधा तद्वत्सैव ततस्तया सबाधादिहेदमिति प्रत्ययाद्विशेषण विशेष्यभावोऽपि न सिध्येदिति कुतः समवायप्रतिनियमः क्वचिदेव समवायिषु परेषां स्यात् ॥

विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययादवगम्यते ।
विशेषणविशेष्यत्वमित्यप्येतेन दूषितं ॥५५॥

यथेह समवायिषु समवाय इतीहेदंप्रत्ययादनवस्थया बाध्यमानात् समवायवद्विशेषणविशे ष्यभावो न सिध्येदिति तथा विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययादप्यनवस्थया बाध्यमानत्वाविशेषात् ततोऽ नेनेहेदंप्रत्ययदूषणेन विशेषणविशेष्यत्वप्रत्ययोऽपि दूषित एव तनैव च तद्दूषणेन विशेषणविशे- ष्यत्वं सर्वत्र दूषितमवगम्यतां ॥ अत्रानवस्थापरिहारं परेषामाशङ्क्य निराचष्टे ॥

तस्यानंत्यात्प्रपत्तॄणामाकाक्षाक्षयतोऽपि वा ।
न दोष इति चेदेव समवायादिनापि किं ॥ ५६ ॥
गुणादिद्रव्ययोर्भिन्नद्रव्ययोश्च परस्पर ।
विशेषणविशेष्यत्वसंबंधोऽस्तु निरंकुश ॥ ५७ ॥
संयोग समवायो वा तद्विशेषोऽस्त्वनेकधा ।
स्वातंत्र्ये समवायस्य सर्वथैक्ये च दोषतः ॥ ५८ ॥

तस्य विशेषणविशेष्यभावस्यानंत्यात्समवायवदेकत्वानभ्युपगमात् नानवस्था दोषो यदि परै कथ्यते प्रपत्तॄणामाकाक्षाक्षयतोऽपि वा यत्र यस्य प्रतिपत्तुर्व्यवहारपरिसमाप्तेराकाक्षाक्षय स्यात् तत्रापरविशेषणविशेष्यभावानन्वेषणादनवस्थानुपपत्ते तदा समवायादिनापि परिकल्पितेन न किंचित्फलमुपलभामहे समवायिनोरपि विशेषणविशेष्यभावस्यैवाभ्युपगमनीयत्वात् संयोगिनोरपि विशेषणविशेष्यभावानतिक्रमात् । गुणद्रव्ययो क्रियाद्रव्ययो द्रव्यत्वद्रव्ययो गुणत्वगुणयो कर्मत्वकर्मणो गुणत्वद्रव्ययो कर्मत्वद्रव्ययो विशेषद्रव्ययोश्च द्रव्ययोरिव विशेषणविशेष्यत्वस्य साक्षात्परंपरया वा प्रतीयमानस्य बाधकाभावात् । यथैव हि गुणिद्रव्य क्रियावद्द्रव्य द्रव्यत्ववद्द्रव्य विशेषवद्द्रव्य गुणत्ववान्गुण कर्मत्ववत्कर्मेत्यत्र साक्षाद्विशेषणविशेष्यभाव प्रतिभासते दण्डिकुण्डलिवत् तथा परंपरया गुणत्ववद्द्रव्यमित्यत्र गुणस्य द्रव्यविशेषणत्वात् गुणत्वस्य च गुणविशेषणत्वात् विशेषणविशेष्यभावोऽपि तथा कर्मत्ववद्द्रव्यमित्यत्रापि कर्मत्वस्य कर्मविशेषणत्वात् कर्मणो द्रव्यविशेषणत्वात् विशेषणविशेष्यभाव एव निरंकुशोऽस्तु ॥ ननु च इहपुरुषादीनामवयवावयव्यादीना च संयोग समवायश्च विशेषणविशेष्यभावहेतु संप्रतीयते तस्य सद्भाव एवभावादिति न मतव्य । तदभावेऽपि विशेषणविशेष्यभावस्य सद्भावात् धर्मधर्मिवत् भावाभाववद्वा । नहि धर्मधर्मिणो संयोग तस्य द्रव्यनिष्ठत्वात् । नापि समवाय परैरिष्यते । समवायतदस्तित्वयो समवायांतरप्रसंगात् ॥ तथा न भावाभावयो संयोग समवायो वा परैरिष्ट सिद्धान्तविरोधात् तयो विशेषणविशेष्यभावस्तु तैरिष्टो दृष्टश्चेति न संयोगसमवायाभ्या विशेषणविशेष्यभावो व्याप्त, तेन तयो व्याप्तत्वसिद्धि न हि विशेषणविशेष्यभावस्याभावे कयाश्चित्संयोग समवायो वा व्यवतिष्ठते ॥ कथंचिद्विशेषणविशेष्यभावाविवक्षाया तु संयोगसमवायव्यवहारो न विशेषणविशेष्यभावस्याव्यापकत्व व्यवस्थापयितुमल । सतोऽप्यनर्थित्वादेर्विवक्षानुपपत्तेर्व्यापकत्वप्रसिद्धे । तत संयोग समवायो वा अन्योऽवाऽविनाभावादि संबंधस्तस्यैव विशेषणविशेष्यभावस्य विशेषोऽस्तु ॥ ननु च समवायस्य स्वतन्त्रत्वादेकत्वाच्च कथमसौ तद्विशेष स्थाप्यत इतिचेन्न समवायस्य स्वतन्त्रत्वे सर्वथैकत्वे च दोष सद्भावात् ॥ तथाहि—

स्वतन्त्रस्य कथ तावदाश्रितत्वं स्वय मतं ।
तस्याश्रितत्वे वचने स्वातंत्र्य प्रतिहन्यते ॥ ५९ ॥
समवायिषु सत्स्वेव समवायस्य वेदनात् ।
आश्रितत्वे दिगादीना मूर्तद्रव्याश्रितिर्न किं ॥ ६० ॥
कथं चानाश्रित सिध्येत्संबंधः सर्वथा क्वचित् ।
स्वसंबंधिषु येनात सभवेन्नियतस्थितिः ॥६१॥

एक एव च सर्वत्र समवायो यदीष्यते ।
तदा महेश्वरे ज्ञानं समवैति न खे कथं ॥६२॥
इहेति प्रत्ययोऽप्येष शंकरे न तु खादिषु ।
इति भेदःकथंसिध्येन्नियामकमपश्यत ॥६३॥
न चाचेतनता तत्र संभाव्येत नियामिका ।
शंभावपि तदास्थानात् खादेस्तदविशेषत ॥६४॥
नेशो ज्ञाता न चाज्ञाता स्वयं ज्ञानस्य केवलं ।
समवायात्सदा ज्ञाता यद्यात्मैव स किं स्वत ॥६५॥
नायमात्मा न चानात्मा स्वात्मत्वसमवायत ।
सदात्मैवेतिचेदेवं द्रव्यमेव स्वतोऽसिधत् ॥६६॥
नेशो द्रव्यं न चाद्रव्यं द्रव्यत्वसमवायत ।
सर्वदा द्रव्यमेवेति यदि सन्नेव स स्वतः ॥६७॥
न स्वत॰ सन्नसन्नापि सत्वेन समवायत ।
सन्नेव शश्वदित्युक्तौ व्याघात केन बाध्यते ॥६८॥
स्वरूपेणासत॰ सत्वसमवाये च खांबुजे ।
स स्यात् किं न विशेषस्याभावात्तस्य ततोऽञ्जसा ॥६९॥
स्वरूपेण सत सत्वसमवायेपि सर्वदा ।
सामान्यादौ भवेत्सत्वसमवायोऽविशेषत ॥७०॥
स्वत सतो यथा सत्वसमवायस्तथास्तु स ।
द्रव्यत्वात्मत्वबोद्धृत्वसमवायोऽपि तत्वत ॥ ७१ ॥
द्रव्यस्यैवात्मनो बोद्धु स्वयं सिद्धस्य सर्वदा ।
नहि स्वतो तथाभूतस्तथात्वसमवायभाक् ॥ ७२ ॥
स्वयं ज्ञत्वे च सिद्धेऽस्य महेशस्य निरर्थकं ।
ज्ञानस्य समवायेन ज्ञत्वस्य परिकल्पनं ॥ ७३ ॥
तत्त्वार्थव्यवसायात्मज्ञानतादात्म्यमृच्छत ।
कथं चिदीश्वरस्यास्ति जिनेशत्वमसंशयं ॥ ७४ ॥
स एव मोक्षमार्गस्य प्रणेता व्यवतिष्ठते ।
सदेह सर्वविन्नष्टमोहो धर्मविशेषभाक् ॥ ७५ ॥

ज्ञानादन्यस्तु निर्देहः सदेहो वा न युज्यते ।
शिवः कर्तोपदेशस्य सोऽभेत्ता कर्मभूभृतां ॥ ७६ ॥

स्वतन्त्रत्वे हि समवायस्य षण्णामाश्रितत्वम् "अन्यत्र नित्यद्रव्येभ्यः" इति कथमाश्रितत्वं स्वयं वैशेषिकैरिष्टमिति तत्रविरोधो दोषः । तस्याश्रितत्वप्रतिपादने स्वतन्त्रत्वविरोधात् । पराश्रितत्वं हि पारतन्त्र्यं तेन स्वातन्त्र्यं कथं न प्रतिहन्यते । स्यान्मतं न परमार्थतः समवायस्याश्रितत्वं धर्मः कथ्यते यतस्तत्रविरोधः स्यात् किंतूपचारात् निमित्तमुपचारस्य समवायिषु सत्सु समवायज्ञानं समवायिशून्ये देशे समवायज्ञानासम्भवात् परमार्थतस्तस्याश्रितत्वे स्वाश्रयनाशात् विनाशप्रसंगात् गुणादिवदिति । तदसत् । दिगादीनामप्येवमाश्रितत्वप्रसंगात् । मूर्तद्रव्येषु सत्सूपलब्धिलक्षणप्राप्तेषु दिग्लिंगस्येदमतः पूर्वेणेत्यादिप्रत्ययस्य कालर्लिंगस्य च परत्वापरत्वादिप्रत्ययस्य सद्भावात् मूर्तद्रव्याश्रितत्वोपचारप्रसंगात् । तथा चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति व्याघातः नित्यद्रव्यस्यापि दिगादेरुपचारादाश्रितत्वसिद्धेः । सामान्यस्यापि परमार्थतोऽनाश्रितत्वमनुषज्यते स्वाश्रयविनाशेऽपि विनाशाभावात् समवायवत्तदिदं स्वाभ्युपगमविरुद्धं वैशेषिकाणां, उपचारतोऽपि समवायस्याश्रितत्वं स्वातन्त्र्यं वा । किंच समवायो न संबंधः सर्वथाऽनाश्रितत्वात् यो यः सर्वथाऽनाश्रितः स स न संबंधो यथा दिगादि, सर्वथाऽनाश्रितश्च समवायः तस्मान्न संबंध इति इहेदं प्रत्ययलिंगो यः स समवायो न स्यात् अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामपि संबंधान्तरेणाश्रितेन भवितव्यं संयोगादेरसम्भवात् । समवायस्याप्यनाश्रितस्य संबंधत्वविरोधात् । स्यादाकूतं । समवायस्य धर्मिणोऽप्रतिपत्तौ हेतोराश्रयासिद्धत्वं । प्रतिपत्तौ धर्मिग्राहकप्रमाणबाधितः पक्षो हेतुश्च कालात्ययापदिष्टः प्रसज्येत । समवायो हि यतः प्रमाणात्प्रतिपन्नस्तत एवायुतसिद्धसंबंधत्वं प्रतिपन्नमयुतसिद्धानामेव संबंधस्य समवायव्यपदेशसिद्धेरिति । तदपि न धीमदभिधेयं । समवायिग्राहिणा प्रमाणेनाश्रितस्यैव समवायस्याविष्वग्भावलक्षणस्य प्रतिपत्तेस्तस्यानाश्रितत्वाभ्युपगमे चासंबंधत्वस्य प्रसंगेन साधनात् । साध्यसाधनयोर्व्याप्यव्यापकभावसिद्धौ परस्य व्याप्याभ्युपगमे तन्नान्तरीयकस्य व्यापकाभ्युपगमस्य प्रतिपादनात् । न ह्यनाश्रितत्वमसंबंधत्वेन व्याप्तं दिगादिष्वसिद्धं । नाप्यनैकान्तिकमनाश्रितस्य कस्यचित्संबंधत्वाप्रसिद्धेः विपक्षे वृत्त्यभावात् तत एव न विरुद्धं । नापि सत्प्रतिपक्षं तस्यानाश्रितस्यापि संबंधत्वव्यवस्थापकानुमानाभावादिति न परेषां समवायः संबंधोऽस्ति यतः प्रतिनियमः कस्यचित्क्वचित्समवायिनि व्यवस्थाप्यते । भवतु वा समवायः । किमेकोऽनेको वा । यदि सर्वत्रैक एव समवायोऽभ्युपगम्यते तदा महेश्वरे ज्ञानं समवैति न पुनराकाशादौ दिगादौ वेति कथमवबुध्यते । इहेति प्रत्ययादिति चेन्न तस्येह शंकरे ज्ञानमिति प्रत्ययस्यैकसमवायहेतुकस्य खादिव्यवच्छेदेन शंकर एव ज्ञानसमवायसाधनासमर्थत्वात् । नियामकादर्शनाच्छंकरस्य व्यवस्थापयितुमशक्तेः । ननु च विशेषणभेद एव नियामकः सत्तावत् सत्ता हि द्रव्यादिविशेषणभेदादेकापि भिद्यमाना दृष्टा प्रतिनियतद्रव्यादिसत्त्वव्यवस्थापिका द्रव्यं सत् गुणः सन् कर्म सदिति, द्रव्यादिविशेषणविशिष्टस्य सत्प्रत्ययस्य द्रव्यादिविशिष्टसत्ताव्यवस्थापकत्वात् तद्वत्समवायिविशेषणविशिष्टेहेदंप्रत्ययाद्विशिष्टसमवायिविशेषणस्य समवायस्य व्यवस्थितेः । समवायो हि यदुपलक्षितो विशिष्टप्रत्ययादिष्यते तत्प्रतिनियमहेतुरेवाभिधीयते यथेह तन्तुषु पट इति तन्तुपटविशिष्टेहेदंप्रत्ययात्तन्तुष्वेव पटस्य समवायो नियम्यते न वीरणादिषु न चायं विशिष्टेहेदंप्रत्ययः सर्वस्य प्रतिपत्तुः प्रतिनियतविषयः समनुभूयमानः पर्यनुयोगार्हः किमिति विभक्तं तत्रैव प्रतिनियतोऽनुभूयते न पुनरन्यत्रेति । तथा तस्य पर्यनुयोगे कस्यचित्स्वेष्टतत्त्वव्यवस्थानुपपत्तेः । तद्व्यवस्थापकप्रत्ययस्यापि पर्यनुयोगस्यानिवृत्तेः । सुदूरमपि गत्वा यदि कस्यचित्प्रत्ययविशेषस्यानुभूयमानस्य पर्यनुयोगाविषयत्वात् । ततस्तत्त्वव्यवस्थितिरभ्युपगम्यते तदेह शंकरे ज्ञानमिति विशिष्टेहेदंप्रत्ययात्प्रमाणोपपन्नात्तत्रैव ज्ञानसमवायो व्यवतिष्ठते न खादिषु । विशेषणभेदात्समवायस्य भेदप्रसिद्धेरिति केचिद्व्युत्पन्नवैशेषिकाः,

योत्पादप्रसङ्गात् प्रागभावाभावस्ततोऽर्थान्तरस्यासंभवात् कथं तेन कार्यस्य प्रतिबन्धः सिध्येत् कार्योत्पादप्रागभावाभावस्यार्थान्तरत्वे प्रागेव कार्योत्पादः स्यात् शश्वदभावाभावे शश्वत्सद्भाववत् । न ह्यन्यदैवाभावस्याभावोऽन्यदैव भावस्य सद्भाव इति अभावाभावसद्भावयोः कालभेदो युक्तः सर्वत्राभावाभावस्यैव भावसद्भावप्रसिद्धेः भावाभावस्याभावप्रसिद्धिवत् तथा च कार्यसद्भाव एव तदभावाभावः कार्याभाव एव च तद्भावस्याभावः इत्यभावविनाशवद्भावविनाशप्रसिद्धेः न भावाभावौ परस्परमाश्रित्य व्यवतिष्ठेते ॥ तदनेनासत्त्वस्य नानात्वं नित्यत्वं च प्रतिजानानाः सत्त्वस्यापि तत्प्रतिज्ञातव्यमिति कथंचित्सत्त्वस्यैका सदिति प्रत्ययाविशेषात् । कथंचिदनेका प्रागभूदित्यादि सत्प्रत्ययभेदात् । कथंचिन्नित्या सैवेयं सत्तेति प्रत्यभिज्ञानात् कथंचिदनित्या कालभेदात् पूर्वं सत्ता पश्चात्सत्तेति सत्प्रत्ययभेदात् सकलबाधकाभावादनुमन्तव्या सत्प्रतिपक्षभूताऽसत्तावत् । ततः समवायिविशेषणविशिष्टेहेदंप्रत्ययहेतुत्वात् समवायस्य समवायिविशेषप्रतिनियमहेतुत्वं द्रव्यादिविशेषणविशिष्टसत्प्रत्ययहेतुत्वाद्द्रव्यादिविशेषप्रतिनियमहेतुसत्तावदिति विषमदृष्टान्तः सत्ताया नानात्वसाधनात् तद्वत्समवायस्य नानात्वसिद्धेः सोऽपि हि कथंचिदेक एव इहेदंप्रत्ययाविशेषात् । कथंचिदनेक एव नानासमवायिविशिष्टेहेदंप्रत्ययभेदात् । कथंचिन्नित्य एव प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । कथंचिदनित्य एव कालभेदेन प्रतीयमानत्वात् । नचैकत्राधिकरणे परस्परमेकत्वानेकत्वे नित्यत्वानित्यत्वे वा विरुद्धे सकलबाधकरहितत्वे सत्युपलभ्यमानत्वात् कथंचित्सत्त्वासत्त्ववत् । यदप्युच्यते सत्त्वासत्त्वे नैकत्र वस्तुनि सकृत्संभवतस्तयोर्विधिप्रतिषेधरूपत्वात् । ययोर्विधिप्रतिषेधरूपत्वं ते नैकत्र वस्तुनि सकृत्संभवतो यथा शीतत्वाशीतत्वे । विधिप्रतिषेधरूपे च सत्त्वासत्त्वे तस्मान्नैकत्र वस्तुनि सकृत्संभवत इति । तदप्यनुपपन्नं वस्तुन्येकत्राभिधेयत्वानभिधेयत्वाभ्यां सकृत्संभवद्भ्यां व्यभिचारात् कस्यचिदन्याभिप्रायकाभिधानापेक्षया अभिधेयत्वमन्याभिप्रायकाभिधानापेक्षया चानभिधेयत्वं सकृदुपलभ्यमानमबाधितमेकत्राभिधेयत्वानभिधेयत्वयोः सकृत्संभवं साधयत्येव तद्वत्स्वरूपाद्यपेक्षया सत्त्वं पररूपाद्यपेक्षया चासत्त्वं निर्बाधमनुभूयमानमेकत्र वस्तुनि सत्त्वासत्त्वयोः सकृत्संभवं किं न साधयेत् विधिप्रतिषेधरूपत्वाविशेषात् । कथंचिदुपलभ्यमानयोर्विरोधानवकाशात् यनैव स्वरूपेण सत्त्वं तेनैवासत्त्वमिति सर्वथाऽर्पितयोरेव सत्त्वासत्त्वयोर्युगपदेकत्र विरोधसिद्धेः । कथंचित्सत्त्वासत्त्वयोरेकत्र वस्तुनि सकृत्प्रसिद्धौ च तद्वदेकत्वानेकत्वयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोश्च सकृदेकत्र निर्णयान्न किंचिद्विप्रतिषिद्धं समवायस्यापि तथा प्रतीतेरबाधितत्वात् । सर्वथैकस्य महेश्वर एव ज्ञानस्य समवायो वृत्तिर्न पुनराकाशादिष्विति प्रतिनियमस्य नियामकमपश्यतां निश्चयासंभवात् । न चाकाशादीनामचेतनता नियामिका चेतनात्मगुणस्य ज्ञानस्य चेतनात्मन्येव महेश्वरे समवायोपपत्तेरचेतनद्रव्येष्वाकाशादिषु तदयोगात् ज्ञानस्य तद्गुणत्वाभावादिति वक्तुं युक्तं । शंभोरपि स्वतोऽचेतनत्वप्रतिज्ञानात् खादिभ्यस्तस्य विशेषासिद्धेः । स्यादाकूतं नश्वरः स्वतश्चेतनोऽचेतनो वा चेतनसमवायात्तु चेतयिता स्यात् खादयस्तु न चेतनासमवायाच्चेतयितारः कदाचिदतोऽस्ति तेभ्यस्तस्य विशेष इति । तदप्यसत् । स्वतोमहेश्वरस्य स्वरूपानवधारणात्स्वरूपतापत्तेः । स्वयं तस्यात्मरूपत्वान्न स्वरूपहानिरिति चेन्न । आत्मनोऽप्यात्मत्वयोगादात्मत्वेन व्यवहारोपगमात् स्वतोऽनात्मत्वादात्मरूपस्याप्यसिद्धेः । यदि पुनः स्वयं नात्मा महेशो नाप्यनात्मा केवलमात्मत्वयोगादात्मेति मतं । तदा स्वतः किमसौ स्यात् ? द्रव्यमिति चेन्न । द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यव्यवहारवचनात् । सतो द्रव्यस्वरूपेणापि महेश्वरस्याव्यवस्थितेः । यदि तु न स्वतोऽसौ द्रव्यं नाप्यद्रव्यं द्रव्यत्वयोगाद्द्रव्यमिति प्रतिपद्यते । तदा न स्वयं द्रव्यं स्वरूपस्याप्यभावात् किंस्वरूपः शंभुर्भवेदिति वक्तव्यं । सन्नसौ स्वयमसाविति चेन्न । सत्त्वयोगात्सन्निति व्यवहारसाधनात् स्वतः सद्रूपस्याप्रसिद्धेः । अथ न स्वतः सन्नसन्नपि सत्त्वसमवायात्तु सन्नित्यभिधीयते तदा व्याघातो दुरुत्तरः स्यात् सत्त्वासत्त्वयोरन्योन्यव्यवच्छेदरूपयोरेकतरस्य प्रतिषेधेऽन्यतरस्य विधानप्रसङ्गात् उभयप्रतिषेधस्यासंभवात् । कथमन्यत्र सत्त्वासत्त्वयोः स्याद्वादिभिः प्रतिषेधे तेषां व्याघातो न भवेदिति चेत्,

ते कथंचित्सत्त्वासत्त्वयोर्विधानात् । सर्वथा सत्त्वासत्त्वे हि कथंचित्सत्त्वासत्त्वव्यवच्छेदेनाभ्युपगम्येते सर्वथा सत्त्वस्य कथंचित्सत्त्वस्य व्यवच्छेदेन व्यवस्थानात् । असत्त्वस्य च कथंचिदसत्त्वव्यवच्छेदेन ति सर्वथा सत्त्वस्य प्रतिषेधे कथंचित्सत्त्वस्य विधानात् । सर्वथा चासत्त्वस्य निषेधे कथंचित्सत्त्वस्य विधिरिति कथं सर्वथा सत्त्वासत्त्वप्रतिषेधे स्याद्वादिना व्याघातो दुरुत्तरः स्यात् सर्वथैकान्तवादिनामेव तस्य दुरुत्तरत्वात् ॥ एतेन द्रव्यत्वाद्रव्यत्वयोरात्मत्वानात्मत्वयोश्चेतनत्वाचेतनत्वयोश्च परस्परव्यवच्छेदरूपयोर्युगपत्प्रतिषेधे व्याघातो दुरुत्तरः प्रतिपादितः । तदेकतरप्रतिषेधेऽन्यतरस्य विधेरवश्यंभावात् उभयप्रतिषेधस्यासंभवात् । कथंचित्सत्त्वासत्त्वयोर्वैशेषिकैरनभ्युपगमात् किं च स्वरूपेणासति महेश्वरे सत्त्वसमवाये प्रतिज्ञायमाने खपुष्पे सत्त्वसमवायः परमार्थतः किं न भवेत् स्वरूपेणासत्त्वाविशेषात् । खपुष्पस्याभावान्न तत्र समवायः पारमार्थिकः सद्वर्गे द्रव्यगुणकर्मलक्षणे सत्त्वसमवायसिद्धेः । महेश्वरस्यात्मद्रव्यविशेषस्य सत्त्वसमवाय इति च स्वमनोरथमात्रं स्वरूपेणासतः कस्यचित्सद्वर्गत्वासिद्धेः ॥ स्वरूपेण सति महेश्वरे सत्त्वसमवायोपगमे सामान्यादावपि सत्त्वसमवायप्रसङ्गः स्वरूपेण सत्त्वाविशेषात् । यथैव हि महेश्वरस्य स्वरूपतः सत्त्वं वृद्धवैशेषिकैरिष्यते तथा पृथिव्यादिद्रव्याणां रूपादिगुणानामुत्क्षेपणादिकर्मणां सामान्यविशेषसमवायानां च प्रागभावादीनामपीष्यत एव तथापि क्वचिदेव सत्त्वसमवायसिद्धौ नियमहेतुर्वक्तव्यः सत्सदितिज्ञानमबाधितं नियमहेतुरिति चेन्न । तस्य सामान्यादिष्वपि भावात् । यथैव हि द्रव्यं सत् गुणः सन् कर्म सदिति ज्ञानमबाधितमुत्पद्यते तथा सामान्यमस्ति विशेषोऽस्ति समवायोऽस्ति प्रागभावादयः सन्तीति ज्ञानमप्यबाधितमेव । सामान्यादिष्वागभावादिसत्त्वास्तित्वं । अन्यथा तद्वादिभिः कथमभ्युपगम्यते । तत्रास्तित्वधर्मसद्भावादस्तीति ज्ञानं न पुनः सत्तासंबन्धात् तत्र सत्तासंबन्धे अनवस्थाप्रसङ्गात् ॥ सामान्यकल्पनात् । विशेषेषु च सामान्योपगमे सामान्यज्ञानात् विशेषानुपलम्भादुभयविशेषस्मरणाच्च कस्यचिद्वस्तुनि भाविनि संशये तद्व्यवच्छेदार्थं विशेषान्तरकल्पनानुषङ्गः । पुनस्तत्रापि सामान्यकल्पनेऽवश्यंभावी संशयः सति तस्मिंस्तद्व्यवच्छेदाय तद्विशेषान्तरकल्पनायामनवस्थाप्रसङ्गात् । परापरविशेषसामान्यकल्पनस्यानिवृत्तेः सुदूरमपि गत्वा विशेषेषु सामान्यानभ्युपगमे सिद्धाः सामान्यरहिता विशेषाः समवाये च सामान्यस्यासंभवः प्रसिद्ध एव तस्यैकत्वात् संभवे चानवस्थानुषङ्गात् समवाये सामान्यस्य समवायान्तरकल्पनादिति सामान्यादिषु सदिति ज्ञानं सत्तानिबन्धनं बाध्यमानत्वात् । तथा प्रागभावादिष्वपि सत्तासमवाये प्रागभावादित्वविरोधात् न सत्तानिबन्धनमस्तीति ज्ञानं । ततोऽस्तित्वधर्मविशेषणसामर्थ्यादेव तत्रास्तीति ज्ञानमभ्युपगन्तव्यं । अन्यथाऽस्तीति व्यवहारायोगादिति कश्चिद्वैशेषिकः समभ्युपगमत् तांश्च परः प्रतिक्षिपति । सामान्यादिषूपचरितसत्त्वाभ्युपगमात् मुख्यसत्त्वे बाधकसद्भावान्न पारमार्थिकमस्तित्वं, सत्तासंबन्धादिव नास्तित्वधर्मविशेषणबलादपि समाप्यते, सत्ताव्यतिरेकेणास्तित्वधर्मग्राहकप्रमाणाभावात् । अन्यथास्तित्वे धर्मेऽप्यस्तीति प्रत्ययादस्तित्वान्तरपरिकल्पनायामनवस्थानुषङ्गात् । तत्रोपचरितस्यास्तित्वस्य प्रतिज्ञाने सामान्यादिष्वपि तदुपचरितमस्तु मुख्ये बाधकसद्भावात् सर्वत्रोपचारस्य मुख्यबाधकसद्भावादेवोपपत्तेः । प्रागभावादिष्वपि मुख्यास्तित्वबाधकोपपत्तेरुपचारतः एवास्तित्वव्यवहारसिद्धेरिति तथा द्रव्यादिष्वपि सदितिज्ञानं सत्तानिबन्धनं कुतः सिध्येत् तत्रापि बाधकसद्भावात् । तेषां स्वरूपतोऽसत्त्वे सत्त्वे वा सत्तासंबन्धानुपपत्तेः । स्वरूपेणासत्सु द्रव्यादिषु सत्तासंबन्धेऽतिप्रसङ्गस्य बाधकस्य प्रतिपादनात् । स्वरूपतः सत्सु सत्तासंबन्धेऽनवस्था तस्य बाधकस्यापनिपातात् सत्तासंबन्धेनापि सत्सु सत्त्वे पुनः सत्तासंबन्धपरिकल्पनप्रसङ्गात् तस्य वैयर्थ्यात् अपरिकल्पने स्वरूपतः सत्स्वपि तत एव सत्तासंबन्धपरिकल्पनं माभूत् स्वरूपतः सत्त्वासाधारणात् सत्सदित्यनुवृत्तिप्रत्ययस्यानुपपत्तेः । द्रव्यादिषु तन्निबन्धनस्य साधारणसत्तासंबन्धस्य परिकल्पनं न व्यर्थमिति चेन्न । स्वरूपसत्त्वादेव सदृशात्सदिति प्रत्ययस्योपपत्तेः । सदृशेतरपरिणामसामर्थ्यादेव द्रव्यादीनां साधारणासाधारणसत्त्वनिबन्धनस्य सत्प्रत्ययस्य घटनात् । सर्वथाऽर्थान्तरभूतसत्तासंबन्धसामर्थ्यात्सदिति प्रत्ययस्य साधारणस्यायोगात् । सत्तावद्द्रव्यं सत्तावान्गुणः

नाप्येकदेशेन दिग्भागभेदेन षड्भिः परमाणुभिरेकस्य परमाणोः संसृज्यमानस्य षडंशतापत्तेः सततमसंसृष्टाः परमाणवः प्रत्यक्षेणालम्ब्यंत इति चेत् कथमत्यासन्नास्ते विरोधादन्तरिष्टदेशव्यवधानाभावाद त्यासन्नास्त इति चेन्न। समीपदेशव्यवधानापगमप्रसंगात्। तथा च समीपदेशव्यवधायकं वस्तु व्यवधीयमानपरमाणुभ्यां संसृष्टं व्यवहितं वा स्यात् गत्यंतराभावात्। न तावत्संसृष्टं तत्संसर्गस्य सर्वात्मनैकदेशेन वा विरोधात्। नापि व्यवहितं व्यवधायकांतरपरिकल्पनानुषंगात् व्यवधायकांतरमपि व्यवधीयमानाभ्यां संसृष्टं व्यवहितं चेति पुनः पर्यनुयोगेऽनवस्थानादिति नात्यासन्नाऽसंसृष्टरूपाः परमाणवो बहिः संभवेयुः। ये प्रत्यक्षविषयाः स्युस्तेषां प्रत्यक्षाविषयत्वे न कार्यलिंगं स्वभावलिंगं वा परमाण्वात्मकं प्रत्यक्षतः सिध्येत् परमाण्वात्मकसाध्यवत्। तच्चेत्तदसिद्धौ च न कार्यकारणयोर्व्याप्यव्यापकयोर्वा सद्भावः सिध्येत् प्रत्यक्षानुपलंभव्यतिरेकेण तत्साधनासंभवात् तदसिद्धौ च न स्वार्थानुमानमुदियात्। तस्य लिंगदर्शनसंबंधस्मरणाभ्यामेवोदयप्रसिद्धेः। तदभावे तदनुपपत्तेः। स्वार्थानुमानानुपपत्तौ च न परार्थानुमानरूपं श्रुतमिति कः श्रुतमयी चिंतामयी च भावना स्यात् यत्प्रकर्षपर्यंतजं योगिप्रत्यक्षमुररीक्रियते ततो न विश्वतत्त्वज्ञता सुगतस्य तत्त्वतोऽस्ति येन संपूर्णं गतः सुगतः शोभनं गतः सुगतः सुष्ठु गत इति सुशब्दस्य संपूर्णाद्यर्थत्रयमुदाहृत्य सुगतशब्दस्य निर्वचनत्रयमुपवर्ण्यते। सकलाविद्यातृष्णाप्रहाणाच्च सर्वार्थज्ञानवैतृष्ण्यसिद्धेः सुगतस्य जगद्धितैषिणः प्रमाणभूतस्य सर्वदावस्थितस्य विधूतकल्पनाजालस्यापि धर्मविशेषाद्विनेयजनसमस्ततत्त्वोपदेशप्रणयनं संभाव्यते सौत्रांतिकमते विचार्यमाणस्य परमार्थतोऽर्थस्य व्यवस्थापनायोगादिति सूक्तं सुगतोऽपि निर्वाणमार्गस्य न प्रतिपादकस्तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञतापायात्कपिलादिवदिति। येऽपि ज्ञानपरमाणव एव प्रतिक्षणविशरारवः परमार्थसंतो न बहिरर्थपरमाणवः प्रमाणाभावादश्वविषाणवदिति योगाचारमतानुसारिणः प्रतिपन्नास्तेषामपि न संवित्परमाणवः स्वसंवेदनप्रत्यक्षतः प्रसिद्धास्तेन तथाननुभासनादसदात्मान एव सुखदुःखचेतनाविचित्रव्यापिनः प्रतिभासनात् तथा परप्रतिभासोऽनाद्यविद्यावासनाबलात्समुपजायमानो भ्रांत एवेति चेन्न। बाधकप्रमाणाभावात्। नन्वेकः पुरुषः क्रमभुवः सुखादिपर्यायान् सहभुवश्च गुणान् किमेकेन स्वभावेन व्याप्नोत्यनेकेन वा। न तावदेकेन तेषामेकरूपतापत्तेः। नाप्यनेकेन तस्याप्यनेकस्वभावत्वात् भेदप्रसंगादेकत्वविरोधादित्यपि न बाधकं वेद्यवेदकाकारैकज्ञानेन तस्यापसारितत्वात् संवेदनं ह्येकं वेद्यवेदकाकारौ स्वसंवित्स्वभावेनैकेन व्याप्नोति न च तयोरेकरूपता, संविद्रूपेणैकरूपतैवेति चेत् तर्ह्यात्मा सुखदुःखज्ञानादीन् स्वभावेनैकेनात्मत्वेन व्याप्नोति तेषामात्मरूपतयैकत्वाविरोधात् कथमेव सुखादिभिन्नाकारः प्रतिभासः इति चेद्वेद्यादिभिन्नाकारः प्रतिभासः कथमेकत्र संवेदने स्यादिति समः पर्यनुयोगः। वेद्यादिवासनाभेदादिति चेत् सुखादिपर्यायपरिणामभेदादेकत्रात्मनि सुखादिभिन्नाकारः प्रतिभासः किं न भवेत्। वेद्याद्याकारप्रतिभासभेदेऽप्येकं संवेदनमशक्यविवेचनत्वादिति वदन्नपि सुखाद्यनेकाकारप्रतिभासेऽप्येक एवात्मा शश्वदशक्यविवेचनत्वादिति वदतः कथं प्रत्याचक्षीत यथैव हि संवेदनस्यैकस्य वेद्याद्याकाराः संवेदनांतरं नेतुमशक्यत्वादशक्यविवेचनाः संवेदनमेकं तथात्मनः सुखाद्याकाराः शश्वदात्मांतरं नेतुमशक्यत्वादशक्यविवेचनाः कथमेक एवात्मा न भवेत्। यद्यथा प्रतिभासते तत्तथैव व्यवहर्तव्यं यथा वेद्याद्याकारात्मकैकसंवेदनरूपतया प्रतिभासमानं संवेदनं तथा च सुखज्ञानाद्यनेकाकारैकात्मरूपतया प्रतिभासमानश्चात्मा तस्मात्तथा व्यवहर्तव्य इति नात्मा सुखाद्यनेकाकारात्मा प्रतिभासमानो निराकर्तुं शक्यते। यदि तु वेद्यवेदकाकारयोर्भ्रांतत्वात्तद्विविक्तमेव संवेदनमात्रं परमार्थसदिति निगद्यते तदा तत्प्रचयरूपमेकपरमाणुरूपं वा। न तावत्प्रचयरूपं बहिरर्थपरमाणूनामिव संवेदनपरमाणूनामपि प्रचयस्य विचार्यमाणस्यासंभवात्॥ नाप्येकपरमाणुरूपं सकृदपि तस्य प्रतिभासाभावाद्बहिरर्थैकपरमाणुवत्। ततोऽपि न संवित्परमाणुरूपोऽपि सुगतः सकलसंतानसंवित्परमाणुरूपाणि चतुरार्यसत्यानि दुःखादीनि परमार्थतः संवेदयते वेद्[illegible]ति न तत्त्वतो विश्वतत्त्वज्ञः स्यात्, येनासौ निर्वाणमार्गस्य प्रतिपादकः समनुम

ष्यते ॥ एवमेव संवृत्त्या वेद्यवेदकभावस्य सद्भावात्सुगतो विश्वतत्त्वानां ज्ञाता श्रेयोमार्गस्य चोपदेष्टा स्तूयते वन्द्यतस्तद्वदसमवादिति तदप्यज्ञचेष्टितमिति निवेदयति—

"संवृत्या विश्वतत्त्वज्ञः श्रेयोमार्गोपदेश्यपि ।
बुद्धो वन्द्यो न तु स्वप्नस्तादृगित्यज्ञचेष्टितं" ॥ ८५ ॥

ननु ■ संवृतत्वाविशेषेऽपि सुगतस्वप्नसंवेदनयोः सुगत एव वन्द्यस्तस्य मुख्यमानत्वादविसंवादकत्वेन बाध्यमानत्वादर्थक्रियाहेतुत्वाच्च । न तु स्वप्नसंवेदनं तत्र तस्य संवृत्यापि बाध्यमानत्वात् स्वप्नार्थस्याभावादर्थक्रियाहेतुत्वाभावाच्चेति चेन्न सुगतस्वप्नसंवेदनयोर्विशेषाविषयत्वात् । मुख्यं हि यस्य शास्त्रसमन्तयोः कथमेकत्र सकृत्सम्भव । संवृतिः अन्य मुख्यविपर्ययः । तस्य विपर्ययैरबाध्यमानत्वानुपपत्तेः स्वप्नसंवेदनादविशेषात् । ननु च संवृतिरपि द्वेधा सादिरनादिश्च । सादिः स्वप्नसंवेदनादि । सा बाध्यते सुगतसंवेदनादनादि सा न बाध्यते संवृतित्वाविशेषेऽपीति चेन्न । प्रक्षाराभ्याबाध्यत्वप्रज्ञात् सुगतादिरेवानाद्यविद्यावासनाहेतुत्वात् प्रबाध्यते मुक्तिकारणसामर्थ्यात् । अन्यथा कस्यचित् संसाराभावप्रसिद्धेः । संवृत्या सुगतस्य वन्द्यत्वे च परमार्थतः किं नाम वन्द्यं स्यात् संवेदनाद्वैतमिति चेन्न तस्य स्वतोऽन्यतो वा प्रतिपत्त्यभावादित्याह—

यत्तु संवेदनाद्वैतं पुरुषाद्वैतवन्न तत् ।
सिद्ध्येत्स्वतोऽन्यतोवापि प्रमाणात्स्वेष्टहानितः ॥ ८६ ॥

यदि संवेदनाद्वैतं न तावत्स्वतः सिध्यति पुरुषाद्वैतवत् । स्वरूपस्य स्वतो गतेरसम्भवात् । अन्यथा सर्वेषां तत्र विप्रतिपत्तेरयोगात् पुरुषाद्वैतस्यापि प्रसिद्धेरिष्टहानिप्रसङ्गाच्च । ननु च पुरुषाद्वैतं न स्वतोऽवसीयते तस्य नित्यस्य सकलकालकलाव्यापितया सर्वगतस्य च सकलदेशव्यापितया तथा स्वानुभवाभावादिति चेन्न । संवेदनाद्वैतस्यापि प्रतिक्षणक्षयिणोऽनन्यवेद्यतया निरंशस्यैकपरमाणुरूपतया सकृदप्यनुभवाभावाविशेषात् । यदि पुनरन्यतः प्रमाणात्संवेदनाद्वैतसिद्धिः स्यात् तदापि स्वेष्टहानिरवश्यम्भाविनी साध्यसाधनयोरभ्युपगमे द्वैतसिद्धिप्रसङ्गात् । यथा चानुमानात् संवेदनाद्वैतं साध्यते । यत्संवेद्यते तत्संवेदनमेव । यथा संवेदनस्वरूपं संवेद्यन्ते च नीलसुखादीनि । तथा पुरुषाद्वैतमपि वेदान्तवादिभिः साध्यते । प्रतिभासमात्रमेवेदं सर्वं प्रतिभासमानत्वात्, यत्प्रतिभासमानं तत्प्रतिभासमेव यथा प्रतिभासस्वरूपं प्रतिभासमानं चेदं जगत् तस्मात्प्रतिभासमात्रमेवेत्यनुमानात् । न हीदं जगत् प्रतिभासमानत्वमसिद्धं बाह्याभ्यन्तरार्थानामप्रतिभासमानत्वे सकलशब्दविकल्पवागगोचरतया वक्तुमशक्यत्वात् प्रतिभासस्य चिद्रूपत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतिभासान्तरविरोधात् । चिन्मात्रं च पुरुषाद्वैतं तस्य च देशकालाकारैः विच्छेदानुपलक्षणत्वात् । नित्यत्वसर्वगतत्व निराकारत्वं च व्यवतिष्ठते । नहि स कश्चित्कालोऽस्ति यत्र प्रतिभासमात्रस्याभावः प्रतिभासविषयत्वेन विच्छेदात्प्रतिभासविच्छेदप्रसङ्गात् । सोऽपि कालः प्रतिभासते वा न वा प्रतिभासते चेत् प्रतिभासान्तरेण विच्छेदात्प्रतिभासमात्रं नु सकलप्रतिभासविशेषकालेऽव्यभिचारि न कालान्तरम् अपि देशः कश्चित् प्रतिभासविषयस्य स्वाकारप्रतिभासविरहेण विच्छेदेऽपि प्रतिभासमात्रस्य विच्छेदादिति न देशविच्छेदः प्रतिभासमात्रं नाप्याकारविच्छिन्नं केनचिदाकारेण प्रतिभासविशेषाणामाकारान्तरप्रतिभासविरहेण विच्छेदेऽपि प्रतिभासमात्रस्य सर्वाकारप्रतिभासविशेषेषु सद्भावान्न देशाद्यविच्छिन्नं तत् । प्रतिभासविशेषास्तु देशकालाकारैर्विच्छिद्यमाना यदि न प्रतिभासन्ते तदा न व्यवस्थाऽतिप्रसङ्गात् प्रतिभासन्ते चेत्प्रतिभाससामान्ये प्रविष्टा एव प्रतिभासस्वरूपवत् । नहि प्रतिभासमानं किञ्चित्प्रतिभासमात्रात् प्रविष्टं नोपलब्धं यतो नैकान्तिकं प्रतिभासमानत्वं स्यात् यदा देशकालाकारभेदाश्च परैरभ्युपगम्यमाना यदि न प्रतिभासन्ते

त्वाद्यदित्थं तदित्थं यथास्मदादिप्रत्यक्षं प्रत्यक्षशब्दवाच्यं च विवादाध्यासितं तत्प्रत्यक्षं तस्मान्न धर्माद्यर्थविषयं इत्यनुमानेन धर्माद्यर्थविषयस्य प्रत्यक्षस्य निराकरणात् न चेदमस्मदादिप्रत्यक्षागोचरविप्रकृष्टार्थग्राहि गृध्रवराहपिपीलिकादिचक्षुःश्रोत्रघ्राणप्रत्यक्षैर्व्यभिचारि साधनं तेषामपि धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थाविषयत्वादस्मदादिप्रत्यक्षविषयसजातीयार्थग्रहणानतिक्रमात्स्वविषयस्यैवेंद्रियेण ग्रहणादिंद्रियांतरविषयस्यापरिच्छित्तेः । ननु च प्रज्ञामेधास्मृतिश्रुत्यूहापोहप्रबोधशक्तीनां प्रतिपुरुषमतिशयदर्शनात्कस्यचित्सातिशयं प्रत्यक्षं सिध्यत्परां काष्ठामापद्यमानं धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थसाक्षात्कारि संभाव्यत एव । इत्यपि न मंतव्यं । प्रज्ञामेधादिभिः पुरुषाणां स्तोकस्तोकांतरत्वेन सातिशयत्वदर्शनात् । कस्यचिदतींद्रियार्थदर्शनानुपलब्धेः । तदुक्तं भट्टेन “ येऽपि सातिशया दृष्टाः प्रज्ञामेधादिभिर्नराः । स्तोकस्तोकांतरत्वेन न त्वतींद्रियदर्शनादिति ” । ननु च कश्चित्प्रज्ञावान्पुरुषः शास्त्रविषयान् सूक्ष्मानर्थानुपलब्धुं प्रभुरुपलभ्यते तद्वत्प्रत्यक्षतोऽपि धर्मादिसूक्ष्मानर्थान् साक्षात्कर्तुं क्षमः किमिति न संभाव्यते ? ज्ञानातिशयानां नियमयितुमशक्तेरित्यपि न चेतसि निधेयं । तस्य स्वजात्यनतिक्रमेणैव निरतिशयोपपत्तेः । नहि सातिशयं व्याकरणमति दूरमपि जानानो नक्षत्रग्रहचक्रातिचारादिनिर्णयेन ज्योतिःशास्त्रविदोऽतिशेते तद्बुद्धेः शब्दापशब्दयोरेव प्रकर्षोपपत्तेः । वैयाकरणांतरातिशायनस्यैव संभवात् । ज्योतिर्विदोऽपि चंद्रार्कग्रहणादिषु निर्णयेन प्रकर्षं प्रतिपद्यमानस्यापि न भवत्यादिशब्दसाधुत्वज्ञानातिशयेन वैयाकरणातिशायित्वमुत्प्रेक्ष्यते तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवतोऽपि कस्यचिन्न स्वर्गदेवताधर्माधर्मसाक्षात्करणमुपपद्यते एतदभ्यधायि “ एकशास्त्रपरिज्ञाने दृश्यतेऽतिशयो महान् । नतु शास्त्रांतरज्ञानं तन्मात्रेणैव लभ्यते । ज्ञात्वा व्याकरणं दूरं बुद्धिः शब्दापशब्दयोः । प्रकृष्यते न नक्षत्रतिथिग्रहणनिर्णये । ज्योतिर्विच्च प्रकृष्टोऽपि चंद्रार्कग्रहणादिषु । न भवत्यादिशब्दानां साधुत्वं ज्ञातुमर्हति । तथा वेदेतिहासादिज्ञानातिशयवानपि । न स्वर्गदेवताऽपूर्वप्रत्यक्षीकरणे क्षमः ” इति । एतेन यदुक्तं सर्वज्ञवादिना ज्ञानं क्वचित्परां काष्ठां प्रतिपद्यते प्रकृष्यमाणत्वात् यद्यत्प्रकृष्यमाणं तत्तत्क्वचित्परां काष्ठां प्रतिपद्यमानं दृष्टं यथा परिमाणमापरमाणोः प्रकृष्यमाणं नभसि, प्रकृष्यमाणं च ज्ञानं तस्मात्क्वचित्परां काष्ठां प्रतिपद्यत इति । तदपि प्रत्याख्यातं ज्ञानं हि धर्मित्वेनोपादीयमानं प्रत्यक्षज्ञानं, शास्त्रार्थज्ञानमनुमानादिज्ञानं, वा भवेद्गत्यंतराभावात् तत्रेंद्रियप्रत्यक्षं प्रतिप्राणिविशेषं प्रकृष्यमाणमपि स्वविषयानतिक्रमेणैव परां काष्ठां प्रतिपद्यते गृध्रवराहादींद्रियप्रत्यक्षज्ञानवत् । न पुनरतींद्रियार्थविषयत्वेनेति प्रतिपादनात् । शास्त्रार्थज्ञानमपि व्याकरणादिविषयं प्रकृष्यमाणं परां काष्ठामुपव्रजन्न शास्त्रांतरविषयतया धर्मादिसाक्षात्कारितया वा तामास्तिघ्नुते तथाऽनुमानादिज्ञानमपि प्रकृष्यमाणमनुमेयादिविषयतया पराकाष्ठामास्कंदेत् । न पुनस्तद्विषयसाक्षात्कारितया । एतेन ज्ञानसामान्यं धर्मि क्वचित्परमप्रकर्षमियर्ति प्रकृष्यमाणत्वात् परमाणुवदिति यदपि निरस्तं । प्रत्यक्षादिज्ञानव्यक्तिभ्यो व्यतिरिक्तज्ञानव्यक्तेरेव परमप्रकर्षगमनसिद्धेस्तद्व्यतिरेकेण ज्ञानसामान्यस्य प्रकर्षगमनानुपपत्तेस्तस्य निरतिशयत्वात् । यदपि केनचिदभिधीयते श्रुतज्ञानमनुमानज्ञानं वाऽभ्यस्यमानमभ्याससात्मीभावे तदर्थसाक्षात्कारितया परां दशामासदयति तदपि स्वकीयमनोरथमात्रं क्वचिदभ्याससहस्रेणापि ज्ञानस्य स्वविषयपरिच्छित्तौ विषयांतरपरिच्छित्तेरनुपपत्तेर्नहि गगनतलोत्प्लवनमभ्यस्यतोऽपि कस्यचित्पुरुषस्य योजनशतसहस्रोत्प्लवनं लोकांतोत्प्लवनं वा संभाव्यते तस्य दशहस्तांतरोत्प्लवनमात्रदर्शनात्तदप्युक्तं “ दशहस्तांतरं व्योम्नि यो नामोत्प्लुत्य गच्छति न योजनमसौ गंतुं शक्तोऽभ्यासशतैरपि ” इत्यत्राभिधीयते यत्तावदुक्तं विवादाध्यासितं च प्रत्यक्षं न धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयं प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वादस्मदादिप्रत्यक्षवदिति तत्र किमिदं प्रत्यक्षं, सत्संप्रयोगे पुरुषस्येंद्रियाणां बुद्धिजन्म प्रत्यक्षमिति चेत्तर्हि विवादाध्यासितस्य प्रत्यक्षस्यैतत्प्रत्यक्षविलक्षणत्वात् प्रत्यक्ष... न धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्वाभावं सिध्यति यादृशं इंद्रियप्रत्यक्षं प्रत्यक्षशब्दवाच्यं ... दृष्टं तादृशमेव देशांतरे कालांतरे च विवादाध्यासितं प्रत्यक्षं तथा साधयितुं युक्तं तथाविधप्रत्यक्षस्यैव धर्माद्यविषयत्वस्य साधने प्रत्यक्षशब्दवाच्यस्य हेतोर्गमकत्वोपपत्तेः । तस्य

देशेनाविनाभावनियमनिश्चयात् न पुनस्तद्विलक्षणस्यार्हत्प्रत्यक्षस्य धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थविषयत्वाभाव सकलपुरुषस्य तदगमकत्वादविनाभावनियमनिश्चयानुपपत्ते शब्दसाम्येऽप्यर्थभेदात्, कथमन्यथा गोशब्दवाच्यत्वात्पशुवदित्यनुमान गमक न स्यात् । यदि पुनर्गोशब्दवाच्यत्वविशेषस्य विषाणित्व तत सिध्यति तत्रैव तत्साधने तस्य गमकत्वान्न पुनर्वागादौ तस्य तदा प्रत्यक्षशब्दवाच्यत्वाविशेषेऽपि नार्हत्प्रत्यक्षस्य सूक्ष्माद्यर्थविषयत्वासिद्धिः । अश्नाति व्याप्नोति जानातीत्यक्ष आत्मा तमेव प्रतिगत प्रत्यक्षमिति हि भिन्नार्थमेवेन्द्रियगोचरत्वात् मुख्यप्रत्यक्षत्वसिद्धे । तथाहि विवादाध्यसितमर्हत्प्रत्यक्ष मुख्य द्रव्यपर्यायविषयत्वात् यत्तु न मुख्य तन्न तथा यथाऽस्मदादिप्रत्यक्ष, सर्वद्रव्यपर्यायविषय तस्मुख्य । नचेदमसिद्ध साधन । तथाहि सर्वद्रव्यपर्यायविषयमर्हत्प्रत्यक्ष क्रमातिक्रान्त मनोक्षानपेक्षत्वान्मनोक्षानपेक्ष तत्सकलकलकविकलत्वात् सकलाप्रशमाज्ञाना सकलकलकविकल तत्, प्रक्षीणकारणमोहज्ञानदर्शनावरणवीर्यान्तरायत्वात् । यन्नैत्थ तन्नैव । इत्थ च तत्तस्मादेवमिति हेतुसिद्धि । ननु च प्रक्षीणमोहादिचतुष्टयत्व कुतो सिद्धं ? तत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षदर्शनात् । तथाहि मोहादिचतुष्टय क्वचिदत्यत प्रक्षीयते तत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावात् । यत्र यत्कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भावस्तत्र तदत्यत प्रक्षीयमाण दृष्ट यथा तथा च केवलिनि मोहादिचतुष्टयस्य कारणप्रतिपक्षप्रकर्षसद्भाव तस्मादत्यत प्रक्षीयते । किं पुन कारण मोहादिचतुष्टयस्येति चेदुच्यते । मिथ्यादर्शनमिथ्याज्ञानमिथ्याचारित्रत्रय तस्य यस्य सद्भाव एव भावस्तस्य तत्कारण यथा श्लेष्मविशेषस्तिमिरस्य, मिथ्यादर्शनात्रय मोहादिचतुष्टयस्य तस्मात्तत्कारण । क पुनस्तस्य प्रतिपक्ष इति चेत् सम्यग्दर्शनादित्रय तत्प्रकर्षे तदपकर्षदर्शनात् । यस्य प्रकर्षे यदपकर्षस्तस्य स प्रतिपक्षो यथा शीतस्याग्नि । तत्प्रकर्षेऽपकर्षश्च मिथ्यादर्शनादित्रयस्य तस्मात्तस्य प्रतिपक्ष । कुत पुनस्तत्प्रतिपक्षस्य प्रकर्षपर्यंतगमन प्रकृष्यमाणत्वात् यत्प्रकृष्यमाण तत्क्वचित्प्रकर्षपर्यंत गच्छति प्रकृष्यमाण नभसि, प्रकृष्यमाण च सम्यग्दर्शनादित्रय तस्मात्क्वचित्प्रकर्षपर्यन्तगमन तत्र तत्प्रतिपक्षमिथ्यादर्शनादित्रयमत्यंत प्रक्षीयते यत्र यत्प्रक्षय, चतुष्टयात्यंतिक क्षय इति तत् कार्यप्रशमादिकलकचतुष्टयवैकल्यात्सिद्ध मर्हत्प्रत्यक्षस्य मनोक्षनिरपेक्षत्व साधयति । तथाक्रमवत्व तदपि सर्वद्रव्यपर्यायप्रसिद्ध । साव्यवहारिक तु मनोक्षापेक्ष वैशद्यस्य देशत सद्भावात् इति साधर्म्यमात्रात् धर्मादिसूक्ष्माद्यर्थाविषयत्व विवादाध्यासितस्य प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षानुमानबाधितत्वात्कालात्ययापदिष्टो हेतु स्यात् तदेव निरवद्याद्धेतोर्विश्वतत्त्वाना साधकप्रमाणरहितत्वाच्च तथाहि ।

प्रत्यक्षमपरिच्छिन्दत्त्रिकालं भुवनत्रयं ।
रहितं विश्वतत्त्वज्ञैर्नहि तद्बाधकं भवेत् ॥ ९७ ॥
नानुमानोपमानार्थापत्त्यागमबलादपि ।
विश्वज्ञाभावसंसिद्धिस्तेषां सद्विषयत्वत ॥ ९८ ॥
नार्हन्निःशेषतत्त्वज्ञो वक्तृत्वपुरुषत्वतः ।

हेतोरस्य विपक्षेण विरोधाभावनिश्चयात् ।
वक्तृत्वादेः प्रकर्षेऽपि ज्ञानानिर्ह्रासससिद्धितः ॥ १०० ॥
नोपमानमशेषाणां नृणामनुपलम्भतः ।
उपमानोपमेयानां तद्बाधकमसंभवात् ॥ १०१ ॥
नार्थापत्तिरसर्वज्ञं जगत्साधयितुं क्षमा ।
क्षीणत्वादन्यथाभावाभावात्तत्तदबाधिका ॥ १०२ ॥
नागमोऽपौरुषेयोऽस्ति सर्वज्ञाभावसाधनः ।
तस्य कार्ये प्रमाणत्वादन्यथाऽनिष्टसिद्धितः ॥ १०३ ॥
पौरुषेयोऽप्यसर्वज्ञप्रणीतो नास्य बाधकः ।
तत्र तस्याप्रमाणत्वाद्धर्मादाविव तत्त्वतः ॥ १०४ ॥
अभावोऽपि प्रमाणं ते निषेध्याधारवेदने ।
निषेध्यस्मरणे च स्यान्नास्तिता ज्ञानमञ्जसा ॥ १०५ ॥
नचाशेषजगज्ज्ञानं कुतश्चिदुपपद्यते ।
नापि सर्वज्ञसंवित्तिः पूर्वं तत्स्मरणं कुतः ॥ १०६ ॥
येनाशेषजगत्यस्य सर्वज्ञस्य निषेधनं ।
परोपगमतस्तस्य निषेधे स्वेष्टबाधनं ॥ १०७ ॥
मिथ्यैकांतनिषेधस्तु युक्तोऽनेकांतसिद्धितः ।
नासर्वज्ञजगत्सिद्धेः सर्वज्ञप्रतिषेधनं ॥ १०८ ॥
एवं सिद्धः सुनिर्णीतासंभवद्बाधकत्वतः ।
सुखवद्विश्वतत्त्वज्ञः सोऽर्हन्नेव भवानिह ॥ १०९ ॥
स कर्मभूभृतां भेत्ता तद्विपक्षप्रकर्षतः ।
यथा शीतस्य भेत्तेह कश्चिदुष्णप्रकर्षतः ॥ ११० ॥

यस्य धर्मादिसूक्ष्मार्थाः प्रत्यक्षा भगवतोऽर्हतः सर्वज्ञस्यानुमानसामर्थ्यात्तस्य बाधकं प्रमाणं प्रत्यक्षादीनामन्यतमं भवेत् गत्यन्तराभावात् तत्र न तावदस्मदादिभिः प्रत्यक्षं सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञस्य बाधकं तेन त्रिकालत्रिभुवनत्रयस्य सर्वज्ञरहितस्यापरिच्छेदात् तत्परिच्छेदे तस्यास्मदादिप्रत्यक्षत्वविरोधात् नापि योगिप्रत्यक्षं तद्बाधकं तस्य तत्साधकत्वात्सर्वज्ञाभाववादिना तदनभ्युपगमाच्च । नाप्यनुमानोपमानार्थापत्त्यागमानां सामर्थ्यात् सर्वज्ञस्याभावसिद्धिः तेषां तद्विषयत्वात् प्रत्यक्षवत् । स्यान्मतं नार्हन्निःशेषतत्त्ववेदी वक्तृत्वात्पुरुषत्वात् ब्रह्मादिवदित्याद्यनुमानात्सर्वज्ञत्वनिराकृतिः सिध्यत्येव सर्वज्ञविरुद्धकार्यं वचनं हि तदभ्युपगम्यमानं स्वकारणं किंचिज्ज्ञत्वं साधयति तच्च सिध्यत्सर्वज्ञत्वविरुद्धं निवर्तयतीति विरुद्धकार्योपलब्धिः शीताभावे साध्ये धूमवद्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिर्वा

ज्ञत्वेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्वं तेन च व्याप्तं वक्तृत्वमिति । एतेन पुरुषत्वोपलब्धिर्विरुद्धव्याप्तोपलब्धिरुक्ता सर्वज्ञत्वेन हि विरुद्धमसर्वज्ञत्वं तेन च व्याप्तं पुरुषत्वमिति । तथाच सर्वज्ञो यदि वक्ताऽभ्युपगम्यते यदि वा पुरुषस्तथापि वक्तृत्वपुरुषत्वाभ्यां तदभावः सिध्यतीति कश्चिदाचक्षीत ? तदेतदप्यनुमानद्वितयं त्रितयं वा परैः प्रोक्तं न सर्वज्ञस्य बाधकमविनाभावनियमनिश्चयस्यासंभवात् । हेतोर्विपक्षे बाधकप्रमाणाभावादसर्वज्ञे हि साध्ये तद्विपक्षः सर्वज्ञ एव तत्र च प्रकृतस्य हेतोर्न बाधकमस्ति । विरोधो बाधक इति चेन्न सर्वज्ञस्य वक्तृत्वेन विरोधासिद्धेः । तस्य तेन विरोधो हि सामान्यतो विशेषतो वा स्यात् । न तावत्सामान्यतो वक्तृत्वेन सर्वज्ञत्वं विरुध्यते, ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वस्यापकर्षप्रसंगात् । यद्धि येन विरुद्धं तत्प्रकर्षे तस्यापकर्षो दृष्टो यथा पावकस्य प्रकर्षे तद्विरोधिनो हिमस्य । नच ज्ञानप्रकर्षे वक्तृत्वस्यापकर्षो दृष्टस्तस्मान्न तत्तद्विरुद्धं वक्ता च स्यात्सर्वज्ञश्च स्यादिति संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिको हेतुर्न सर्वज्ञाभावं साधयेत् । यदि पुनर्वक्तृत्वविशेषेण सर्वज्ञस्य विरोधोऽभिधीयते, तदा हेतुरसिद्ध एव नहि परमात्मनो युक्तिशास्त्रविरुद्धो वक्तृत्वविशेषः संभवति च सर्वज्ञविरोधी तस्य युक्तिशास्त्राविरुद्धार्थवक्तृत्वनिश्चयात् । नच युक्तिशास्त्राविरोधि वक्तृत्वं ज्ञानातिशयमन्तरेण दृष्टं तत सकलार्थविषयं वक्तृत्वं युक्तिशास्त्राविरोधि सिद्ध्यत्सकलार्थवेदित्वमेव साधयेत् इति वक्तृत्वविशेषो विरुद्धो हेतुः साध्यविपरीतसाधनात् । तथा पुरुषत्वमपि सामान्यतः सर्वज्ञाभावसाधनायोपादीयमानं संदिग्धविपक्षव्यावृत्तिकमेव साध्यं न साधयेत् विपक्षेण विरोधासिद्धेः पुरुषश्च स्यात्कश्चित्सर्वज्ञश्चेति । नहि ज्ञानातिशयेन तत्पुरुषत्वं विरुध्यते कस्यचित्सातिशयज्ञानस्य महापुरुषत्वसिद्धेः । पुरुषत्वविशेषो हेतुश्चेत् स यद्यज्ञानादिदोषदूषितपुरुषत्वमुच्यते तदा हेतुरसिद्धः परमेष्ठिनि तथाविधपुरुषत्वासंभवात् । अथ निर्दोषपुरुषत्वविशेषो हेतुस्तदा विरुद्धः साध्यविपर्ययसाधनात् सकलाज्ञानादिदोषविकलपुरुषत्वं हि परमात्मनि सिध्यत् सकलज्ञानादिगुणप्रकर्षपर्यन्तगमनमेव साधयेत् तस्य तेन व्याप्तत्वादिति नानुमानं सर्वज्ञस्य बाधकं बुध्यामहे । नाप्युपमानं तस्योपमानोपमेयग्रहणपूर्वकत्वात् प्रसिद्धे हि गोगवययोरुपमानोपमेयभूतयोः सादृश्ये दृश्यमानाद्गोर्गवये विज्ञानमुपमानं सादृश्योपाध्युपमेयविषयत्वात् । तथोक्तम् । "दृश्यमानाद्यदन्यत्र विज्ञानमुपजायते । सादृश्योपाधितं कैश्चिदुपमानमिति स्मृतं" । न चोपमानभूतानामस्मदादीनामुपमेयभूतानां चासर्वज्ञत्वेन साध्यानां पुरुषविशेषाणां साक्षात्करणं संभवति । नच तेष्वसाक्षात्करणेषु तत्सादृश्यं प्रसिध्यति । न चाप्रसिद्धतत्सादृश्यः सर्वज्ञाभाववादी सर्वेऽप्यसर्वज्ञाः पुरुषाः कालान्तरदेशान्तरवर्तिनो यथास्मदादय इत्युपमानं कर्तुमुत्सहते जात्यन्ध इव दुग्धस्य बकोपमानं तत्साक्षात्करणे वा स एव सर्वज्ञ इति । कथमुपमानं तदभावसाधनायालं । तथार्थापत्तिरपि न सर्वज्ञरहितं जगत्सर्वदा साधयितुं क्षमा क्षीणत्वात्तस्याः साध्याविनाभावनियमाभावात् सर्वज्ञेन रहितं जगत्तत्कृतधर्माद्युपदेशासंभवान्यथानुपपत्तेरित्यर्थापत्तिरपि न साधीयसी सर्वज्ञकृतधर्माद्युपदेशासंभवस्यार्थापत्त्युत्थापकस्यार्थस्य प्रत्यक्षाद्यन्यतमप्रमाणेन विज्ञातुमशक्तेः । नन्वपौरुषेयाद्वेदादेव धर्माद्युपदेशसिद्धेः । धर्मे चोदनैव प्रमाणमिति वचनान्न धर्मादिसाक्षात्करी कश्चित्पुरुषः संभवति यतोऽसौ धर्माद्युपदेशकारी स्यात् । तत सिद्ध एव सर्वज्ञकृतधर्माद्युपदेशासंभव इति चेन्न । वेदादपौरुषेयाद्धर्माद्युपदेशनिश्चयायोगात् सहि वेदः केनचिद्व्याख्यातो धर्मस्य प्रतिपादकः स्यादव्याख्यातो वा ? प्रथमपक्षे तद्व्याख्याता रागादिमान् विरागो वा ? रागादिमांश्चेन्न तद्व्याख्यानाद्वेदार्थनिश्चयस्तदसत्यत्वस्य संभवात् । व्याख्याता हि रागाद्द्वेषादज्ञानाद्वा वितथार्थमपि व्याचक्षाणो दृष्ट इति वेदार्थं वितथमपि व्याचक्षीत, अवितथमपि व्याचक्षीत नियामकाभावात् । गुरुपर्वक्रमायातवेदार्थवेदी महाजनो नियामक इति चेन्न तस्यापि रागादिमत्त्वे यथार्थवेदित्वानिर्णयानुपपत्तेः गुरुपर्वक्रमायातस्य वितथार्थस्यापि वेदे संभाव्यमानत्वादुपनिषद्वाक्यार्थस्येश्वराद्यर्थस्यद्वा नहि स गुरुपर्वक्रमायातो न भवति वेदार्थो वा न चावितथं प्रतिपद्यते मीमांसकैस्तद्वदग्निष्टोमेन यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवेदवाक्यस्याप्यर्थं कथं वितथं पुरुषव्याख्यानान्न शक्येत वक्तुं । यदि पुनर्वीतरागद्वेषमोहो वेदस्य व्या

र्व्याख्याता प्रतिज्ञायते तदा स एव पुरुषविशेषः सर्वज्ञः किमिति न क्षम्यते वेदार्थानुष्ठानपरायण एव वीतरागद्वेषः पुरुषोऽभ्युपगम्यते वेदार्थव्याख्यानविषय एव रागद्वेषाभावात् न पुनर्वीतसकलविषयरागद्वेषः कश्चित् कस्यचित्क्वचिद्विषयवीतरागद्वेषस्यापि विषयांतरे रागद्वेषदर्शनात्तथा वेदार्थविषय एव वीतमोहः पुरुषस्तद्व्याख्याताऽभ्यनुज्ञायते न सकलविषये कस्यचित्क्वचित्सातिशयज्ञानसद्भावेऽपि विषयांतरेषु अज्ञानदर्शनात् न च सकलविषयरागद्वेषप्रक्षयो ज्ञानप्रकर्षो वा वेदार्थं व्याचक्षाणस्योपयोगी यो हि यद्व्याचष्टे तस्य तद्विषयरागद्वेषाज्ञानाभावः प्रेक्षावद्भिरन्विष्यते रागादिमतो विप्रलंभसंभवात् न पुनः सर्वविषये कस्यचिज्ज्ञानातरे यथार्थव्याख्याननिर्णयविरोधात् तथापि तदन्वेषणे च सर्वज्ञवीतराग एव सर्वस्य शास्त्रस्य व्याख्याताभ्युपगंतव्य इत्यसर्वज्ञदाशास्त्रव्याख्यानव्यवहारो निखिलजनप्रसिद्धोऽपि न भवेत्। न चैवं युर्गीनशास्त्रव्याख्याता कश्चित्प्रक्षीणाशेषरागद्वेषः सर्वज्ञः प्रतीयते इति नियतविषयशास्त्रार्थपरिज्ञानं तद्विषयरागद्वेषराहित्यं च यथार्थव्याख्याननिबंधनं तद्व्याख्यातुरभ्युपगंतव्यं तच्च वेदार्थव्याचक्षाणस्यापि ब्रह्मप्रजापतिमनुप्रमुखजैमिन्यादेर्विद्यते एव तस्य वेदार्थविषयाज्ञानरागद्वेषविकलत्वाद्यथा तद्व्याख्यानस्य शिष्टपरम्परया परिग्रहविरोधात्ततोऽवेदस्य व्याख्याता तदर्थज्ञ एव न पुनः सर्वज्ञः तद्विषयरागद्वेषराहित एव न पुनः सकलविषयरागद्वेषशून्यो यतः सर्वज्ञो वीतरागश्च पुरुषविशेषः क्षम्यत इति केचित्तेऽपि न मीमांसकाः, सकलसमयव्याख्यानस्य यथार्थभावानुपगात्[१] स्यान्मतं समयांतराणां व्याख्यानं न यथार्थं बाधकप्रमाणसद्भावात् प्रसिद्धमिथ्योपदेशव्याख्यानवत् इति तदपि न विचारक्षमं वेदव्याख्यानस्यापि बाधकसद्भावात् यथैव हि सुगतकपिलादिसमयांतराणां परस्परविरुद्धार्थाभिधायित्वं बाधकं तथा भावनानियोगविधिधात्वर्थादिवेदवाक्यार्थव्याख्यानानामपि तत्प्रसिद्धमेव। न चैतेषां मध्ये भावनामात्रस्य नियोगमात्रस्य वा वेदवाक्यार्थस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन निर्णयः कर्तुं शक्यते सर्वथा विशेषाभावात् तत्राक्षेपसमाधानानां समानत्वादिति देवागमालंकृतौ तत्त्वार्थालंकारे विद्यानंदमहोदये च विस्तरतो निर्णीतं प्रतिपत्तव्यं ततो न केनचित्पुरुषेण व्याख्याता हेदाद्धर्माद्युपदेशः संप्रतिष्ठते, नाप्यव्याख्यातात्, तस्य स्वयं स्वार्थप्रतिपादकत्वेन तदर्थविप्रतिपत्त्यभावप्रसंगात्। दृश्यते च तदर्थविप्रतिपत्तिर्वेदवादिनामिति न वेदाद्धर्माद्युपदेशस्य संभवः। पुरुषविशेषादेव सर्वज्ञवीतरागात्तस्य संभवात्ततो न धर्माद्युपदेशासंभवः पुरुषविशेषस्य सिद्धेः य सर्वज्ञरहितं जगत्साधयेदिति कुतोऽर्थापत्तिः सर्वज्ञस्य बाधिका। यदि पुनरागमः सर्वज्ञस्य बाधकः तदाप्यसावपौरुषेयः पौरुषेयो वा, न तावदपौरुषेयस्तस्य कार्यादर्थादन्यत्र परैः प्रमाण्यानिष्टेरन्यथानिष्टसिद्धिप्रसंगात्, नापि पौरुषेयस्तस्यासर्वज्ञपुरुषप्रणीतस्य प्रमाण्यानुपपत्तेः सर्वज्ञप्रणीतस्य तु परेषामसिद्धेरन्यथा सर्वज्ञसिद्धेस्तत्स्वभावायोगादिति न प्रभाकरमतानुसारिणां प्रत्यक्षादिप्रमाणानामन्यतममपि प्रमाणं सर्वज्ञाभावसाधनायालं यत् सर्वज्ञबाधकमभिधीयते। भट्टमतानुसारिणामपि सर्वज्ञस्याभावसाधनमभावप्रमाणं नोपपद्यत एव तद्धि सदुपलंभप्रमाणपंचकनिवृत्तिरूपं साध सर्वज्ञविषयसदुपलंभकप्रमाणपंचकनिवृत्तिरात्मनः परिणामो वा विज्ञानं वान्यवस्तुनि स्याद्गत्यंतराभावात्। न तावदसर्वज्ञविषयप्रत्यक्षादिप्रमाणरूपेणात्मनः परिणामः सर्वज्ञस्याभावसाधकः सत्यपि सर्वज्ञे तत्संभवात् तद्विषयस्य ज्ञानस्यासंभवात्तस्यातींद्रियत्वात्परचेतोवृत्तिविशेषवत्। नापि निषेध्यात्सर्वज्ञादन्यवस्तुनि विज्ञानं, तदेकज्ञानसंसर्गिणः कस्यचिद्वस्तुनोऽभावात् घटैकज्ञानसंसर्गिभूतलवत् न हि यथा घटभूतलयोश्चाक्षुषैकज्ञानसंसर्गात् केवलभूतले प्रतिषेध्याद् घटादन्यत्र वस्तुनि विज्ञानं घटाभावव्यवहारं साधयति तथा प्रतिषेध्यात्सर्वज्ञादन्यत्र वस्तुनि विज्ञानं न तदभावसाधनसमर्थं संभवति सर्वज्ञस्यातींद्रियत्वात्तद्विषयज्ञानस्यासंभवात्तदेकज्ञानसंसर्गिणोऽस्मदादिप्रत्यक्षस्य कस्यचिद्वस्तुनोऽनभ्युपगमादनुमानाद्येकज्ञानेन सर्वज्ञतदन्यवस्तुनोः संसर्गात्सर्वत्रैकज्ञानसंसर्गिणि क्वचिदनुमेयेऽर्थेऽनु

१ भाट्ट। २ प्राभाकर। ३ वेदान्तिन।

मानक्षानं संभवत्येवेति चेन्न तथा क्वचित्सर्वज्ञस्य सिद्धिप्रसंगात् सर्वत्र सर्वदा सर्वस्य सर्वज्ञस्याभावे कस्यचिद्वस्तुनस्तेनैकज्ञानसंसर्गायोगात्तदन्यवस्तुविज्ञानलक्षणाद्भावप्रमाणात्सर्वज्ञाभावसाधनविरोधात्। किंच गृहीत्वा निषेध्याधारवस्तुसद्भावं स्मृत्वा च तत्प्रतियोगिनं निषेध्यमर्थं नास्तीति ज्ञानं मानसमक्षानपेक्षं जायत इति येषां दर्शनं तेषां निषेध्यसर्वज्ञाधारभूतं त्रिकालं भुवनत्रयं च कुतश्चित्प्रमाणाद्ग्राह्यं तत्प्रतियोगी च प्रतिषेध्यः सर्वज्ञः स्मर्तव्य एवान्यथा तत्र नास्तिताज्ञानस्य मानसस्यानुपपत्तेर्न च निषेध्याधारत्रिकालजगत्त्रयसद्भावग्रहणं कुतश्चित्प्रमाणान्मीमांसकस्यास्ति नापि प्रतिषेध्यसर्वज्ञस्य स्मरणं तस्य प्रागननुभूतत्वात्पूर्वं तदनुभवे वा क्वचित्सर्वत्र सर्वदा सर्वज्ञाभावसाधनविरोधात्, ननु च पराभ्युपगमात्सर्वज्ञः सिद्धस्तदाधारभूतं च त्रिकालं भुवनत्रयं सिद्धं, तत्र श्रुतसर्वज्ञस्मरणनिमित्तं तदाधारवस्तुग्रहणनिमित्तं च सर्वज्ञे नास्तिताज्ञानं मानसमक्षानपेक्षं युक्तमेवेतिचेन्न। स्वेष्टबाधनप्रसंगात् पराभ्युपगमस्य हि प्रमाणसिद्धत्वे तेन सिद्धः सर्वज्ञः प्रतिषेधतोऽभावप्रमाणस्य सद्बाधनप्रसंगात् तस्याप्रमाणत्वे न ततोनिषेध्याधारवस्तुग्रहणं निषेध्यसर्वज्ञस्मरणं वा युज्यं स्यात्तदभावे तत्र सर्वज्ञेऽभावप्रमाणं न प्रादुर्भवेदिति तदेव स्वेष्टबाधनं दुर्वारमायात। नन्वेवं मिथ्यैकान्तस्य प्रतिषेधः स्याद्वादिभिः कथं विधीयते तस्य क्वचित्कथंचित्कदाचिदनुभवाभावे स्मरणासंभवात् तस्याननुस्मर्यमाणस्य प्रतिषेधायोगात्क्वचित्कथंचित्तदनुभवे वा सर्वथा तत्प्रतिषेधविरोधात् पराभ्युपगमात्प्रसिद्धस्य मिथ्यैकान्तस्य स्मर्यमाणस्य प्रतिषेधेऽपि स पराभ्युपगमः प्रमाणमप्रमाणं वा, यदि प्रमाणं तदा तेनैव मिथ्यैकान्तस्याभावसाधनाय प्रवर्तमानं प्रमाणं बाध्यते इति स्याद्वादिनामपि स्वेष्टबाधनं, यदि पुनरप्रमाणं पराभ्युपगमस्तदापि तत सिद्धस्य मिथ्यैकान्तस्य स्मर्यमाणस्य नास्तीतिज्ञानं प्रजायमानं मिथ्यैव स्यादिति तदेवस्वेष्टबाधनं परेषामिवेति न मन्तव्यं स्याद्वादिनामनेकान्तसिद्धेरेव मिथ्यैकान्तनिषेधनस्य व्यवस्थानात् प्रमाणतः प्रसिद्धे हि बहिरन्तर्वा वस्तुन्यनेकान्तात्मनि तत्राध्यारोप्यमाणस्य मिथ्यैकान्तस्य दर्शनमोहोदयाकुलितचेतसा बुद्धौ विपरीताभिनिवेशस्य प्रतिभासमानस्य प्रतिषेधः क्रियते प्रतिषेधव्यवहारो वा प्रवर्त्तते विप्रतिपन्नप्रत्यायनाय सन्नयोपन्यासात। न चैवमसर्वज्ञजगत्सिद्धेरेव सर्वज्ञप्रतिषेधो युज्यते तस्याः कुतश्चित्प्रमाणादसंभवस्य समर्थनात्तदेवमभावप्रमाणस्यापि सर्वज्ञबाधकस्य सदुपलम्भकप्रमाणपंचकवदसंभवाद्देशान्तरकालान्तरपुरुषान्तरापेक्षयाऽपि तद्बाधकस्यानवकाशात्सिद्धः सुनिर्णीतासंभवद्बाधकप्रमाणः सर्वज्ञः स्वसुखादिवत्सर्वत्र वस्तुसिद्धौ सुनिर्णीतासंभवद्बाधकप्रमाणत्वमन्तरेणाश्वासनिबंधनस्य कस्यचिदभावात्। स च विश्वतत्त्वानां ज्ञाताऽर्हन्नेव परमेश्वरादेर्विश्वतत्त्वज्ञतानिराकरणादेवावसीयते। स एव कर्मभूभृतां भेत्ता निश्चीयतेऽन्यथा तस्य विश्वतत्त्वज्ञत्वानुपपत्तेः। स्यादाकूतं कर्मणां कार्यकारणसंतानेन प्रवर्तमानानामनादित्वाद्विनाशहेतोरभावात्कथं कर्मभूभृतां भेत्ता विश्वतत्त्वज्ञोऽपि कश्चिद्व्यवस्थाप्यते इति तदप्यसत् विपक्षप्रकर्षपर्यंतगमनात्कर्मणां संतानरूपतयानादित्वेऽपि प्रक्षयप्रसिद्धेः महानादिसंततिरपि शीतस्पर्शः क्वचिद्विपक्षस्योष्णस्पर्शस्य प्रकर्षपर्यंतगमनान्निर्मूलं प्रलयमुपव्रजन्नोपलभ्यो नापि कार्यकारणरूपतया बीजांकुरसंतानो वानादिरपि प्रतिपक्षभूतदहनान्निर्दग्धबीजो निर्दग्धांकुरो वा न प्रतीयत इति वक्तुं शक्यं, यतः कर्मभूभृतां संतानानादिरपि क्वचित्प्रतिपक्षसात्मीभावान्न पर्क्षीयते ततो यथा हीनस्योष्णस्पर्शप्रकर्षविशेषेण कश्चिद्भेत्ता तथा कर्मभूभृतां तद्विपक्षप्रकर्षविशेषेण भेत्ता भगवान् विश्वतत्त्वज्ञ इति सुनिश्चितं नश्चेत क पुन कर्मभूभृतां विपक्ष इति यदुच्यते।

तेषामागामिनां तावद्विपक्षः संवरो मतः
तपसा संचितानां तु निर्जरा कर्मभूभृतां ॥ १११ ॥

द्विविधा हि कर्मभूभृतः काश्चिदागामिनः परे पूर्वभवमतानसंचितास्तत्रागामिनां कर्मभूभृतां विपक्षस्तावत्संवरस्तस्मिन्सति तेषामनुत्पत्तेः संवरो हि कर्मणामाश्रवनिरोधः सचाश्रवो मिथ्यादर्शनाविरति-

प्रमादकषाययोगविकल्पात्पंचविधस्तस्मिन् सति कर्मणामास्रवात् कर्मागमनहेतोरास्रव इति व्यपदेशात् कर्माण्यास्रवत्यागच्छंति यस्मादात्मनि स आस्रव इति निर्वचनात्मएव हि बंधहेतुर्विनिश्चित प्राग्विशेषेण । मिथ्याज्ञानस्य मिथ्यादर्शनेऽतर्भावात् तन्निरोध पुन कार्त्स्न्यतो देशतो वा तत्र कार्त्स्न्यतो गुप्तिभि सम्यग्योगनिग्रहलक्षणाभिर्विधीयते । समितिधर्मानुप्रेक्षापरीषहजयचारित्रैस्तु देशत स्तन्निरोध सिद्ध सम्यग्योगनिग्रहस्तु साक्षादयोगकेवलिनश्चरमक्षणप्राप्तस्य प्रोच्यते तस्यैव सकलकर्मभूभृन्निरोधनिरधनत्वसिद्धे सम्यग्दर्शनादित्रयस्य चरमक्षणपरिप्राप्तस्य साक्षान्मोक्षहेतोस्तथाभिधानात् पूर्वत्र गुणस्थाने तदभावाद्योगसद्भावात्सयोगकेवलिक्षीणकषायोपशांतकषायगुणस्थाने ततोपि पूर्वत्र सूक्ष्मसांपरायानिवृत्तिबादरसांपराये चापूर्वकरणे चाप्रमत्ते च कषाययोगविशिष्टसद्भावात् ततोपि पूर्वत्र प्रमत्तगुणस्थाने प्रमादकषाययोगनिर्णीते संयतासंयतसम्यग्दृष्टिगुणस्थाने प्रमादकषायविशिष्ट योगाना ततोपि पूर्वस्मिन् गुणस्थानत्रये कषायप्रमादाविरतमिथ्यादर्शनविशिष्टयोगसद्भावनिश्चयात् । योगा हि त्रिविध कायादिभेदात् ' कायवाङ्मन कर्म योग , इति सूत्रकारवचनात् कायवर्गणालबनो ह्यात्मप्रदेशपरिस्पद काययोगो वाग्वर्गणालबनो वाग्योगो मनोवर्गणालबनो मनोयोग 'स आस्रव, इति वचनात् मिथ्यादर्शनाविरतिप्रमादकषायाणाम स्रवत्व न स्यादिति न मंतव्य योगस्य सकलास्रव व्यापकत्वात्तद्ग्रहणादेव तेषा परिग्रहात्तन्निग्रह तन्निग्रहप्रसिद्ध योगनिग्रहे मिथ्यादर्शनादीना निग्रह सिद्ध एवायोगकेवलिनि, तदभावात्कषायनिग्रहे तत्पूर्वास्रवनिरोधवत्क्षीणकषाये, प्रमादनिग्रहे पूर्वास्रवनिरोधवदप्रमत्तादौ । सर्वाविरतिनिरोध तत्पूर्वास्रवमिथ्यादर्शननिरोधवच्च, प्रमत्ते संयतासंयते च । मिथ्यादर्शननिरोधे तत्पूर्वास्रवनिरोधवच्च सासादनादौ । पूर्वपूर्वास्रवनिरोधे सुत्तरास्रवनिरोध साध्यएव न पुनरुत्तरास्रवनिरोधे पूर्वास्रवनिरोधस्तत्र तस्य सिद्धत्वात्कायादियोगनिरोधेऽप्येव वक्तव्य तत्राप्युत्तरयोगनिरोधे पूर्वयोगनिरोधस्यावश्यभावात् काययोगनिरोध हि तत्पूर्ववाङ्मानस निरोध सिद्ध एव वाग्योगनिरोधे च मनोयोगनिरोध पूर्वयोगनिरोधे तूत्तरयोगनिरोधो भाज्यत इति सकलयोगनिरोधलक्षणया परमगुप्त्या सकलास्रवनिरोध परमसवर सिद्ध । समित्यादिभि पुनरपर सवरो देशतएवास्रवनिरोधसद्भावात्तत्र हि यो यदास्रवप्रतिपक्ष स तस्य सवर इति यथायोगमागमानिरोधेनाभिधानीय कर्मागमनकारणस्यास्रवस्य निरोधे कर्मभूभृतामागामिनामनुत्पत्तिसिद्धे र्यथा तपामहेतुकत्वापत्ते सर्वस्य ससारिण सचकर्मागमनप्रसक्तेश्च तत सवरो विपक्ष कर्मभूभृतामागामिनामिति स्थित सचितानातु निर्जरा विपक्ष सा च द्विविधानुपक्रमोपक्रमिकी च तत्र पूर्वा यथाकाल ससारिण स्यात् उपक्रमकी तु तपसा द्वादशविधेन साध्यते सवरवत्, यथैवहि तपसा सचितानां कर्मभूभृतां निर्जरा विधीयते यथाऽऽगामिनां सवरोपीति सचितानां कर्मणां निर्जरा विपक्ष प्रतिपाद्यते । प्रकर्षस्य कर्मणां विपक्षस्य परमप्रकर्ष कुत प्रसिद्धो यतस्तथामात्यंतिक क्षय स्यादित्याह

" तत्प्रकर्ष पुन सिद्ध परम परमात्मनि ।
तारतम्यविशेषस्य सिद्धेरुष्णप्रकर्षवत् ॥ ११२ ॥

यस्य तारतम्यप्रकर्षस्तस्य क्वचित्परम प्रकर्ष सिद्धयति यथोष्णस्य, तारतम्यप्रकर्षश्च कर्मणां विपक्षस्य सवरनिर्जरालक्षणस्यासयतसम्यग्दृष्ट्यादिगुणस्थानविशेषेषु प्रमाणतो निश्चीयते तस्मात्परमात्मनि तस्य परम प्रकर्ष सिद्धयतीत्यवगम्यते । दु खादिप्रकर्षेण व्यभिचार इति चेन्न दु खस्य सप्तमनरकभूमौ नरकाणां परमप्रकर्षसिद्ध सर्वार्थसिद्धौ देवानां सासारिकसुखपरमप्रकर्षवत् । एतेन क्रोधमानमायालोभानां तारतम्येन व्यभिचारशंका निरस्ता तेषामभव्येषु मिथ्यादृष्टिषु च परमप्रकर्ष सिद्धेस्तत्प्रकर्षोहि परमोऽनतानुबधित्वलक्षणस्स च तत्र प्रसिद्ध क्रोधादीनामनंतानुबधिनां तत्र स द्भावात् । ज्ञानहानिप्रकर्षेण व्यभिचार इति चेन्न तस्यापि क्षायोपशमिकस्य हीयमानतया प्रकृष्यमाण-

स्य प्रसिद्धस्य केवलिनि परमप्रकर्षसिद्धेः क्षायिकस्य तु हानेरेवानुपलब्धेः कुतस्तत्प्रकर्षो येन व्यभिचारः शक्यते । के पुनः कर्मभूभृतो येषां विपक्षः परमप्रकर्षभाक् साध्यत इत्यारेकायामिदमाह

कर्माणि द्विविधान्यत्र द्रव्यभावविकल्पतः ।
द्रव्यकर्माणि जीवस्य पुद्गलात्मान्यनेकधा ॥ ११३ ॥
भावकर्माणि चैतन्यविवर्त्तात्मानि भांति नुः ।
क्रोधादीनि स्ववेद्यानि कथंचिच्चिदभेदतः ॥ ११४ ॥
तत्स्कंधराशयः प्रोक्ता भूभृतोऽत्र समाधितः ।
जीवाद्विश्लेषणं भेदः संतानात्यंतसंक्षयः ॥ ११५ ॥

जीवं परतंत्रीकुर्वंति स परतंत्रीक्रियते वा यैस्तानि कर्माणि, जीवेन वा मिथ्यादर्शनादिपरिणामैः क्रियंत इति कर्माणि तानि द्विप्रकाराणि द्रव्यकर्माणि भावकर्माणि च तत्र द्रव्यकर्माणि ज्ञानावरणादीन्यष्टौ मूलप्रकृतिभेदात्तथाऽष्टचत्वारिंशदुत्तरशतमुत्तरप्रकृतिविकल्पात्तथोत्तरोत्तरप्रकृतिभेदादनेकप्रकाराणि तानि च पुद्गलपरिणामात्मकानि जीवस्य पारतंत्र्यनिमित्तत्वान्निगडादिवत्, क्रोधादिभिर्व्यभिचार इति चेन्न तेषां जीवपरिणामानां पारतंत्र्यस्वरूपत्वात्, पारतंत्र्यं हि जीवस्य क्रोधादिपरिणामो न पुनः पारतंत्र्यनिमित्तं । ननु च ज्ञानावरणदर्शनावरणमोहनीयांतरायाणामेवानंतज्ञानदर्शनसुखवीर्यलक्षणजीवस्वरूपघातित्वात्पारतंत्र्यनिमित्तत्वं पुनर्नामगोत्रसद्वेद्यायुषां तेषामात्मस्वरूपाघातित्वात्पारतंत्र्यनिमित्तत्वासिद्धेरिति पक्षाव्यापको हेतुर्वनस्पतिचैतन्ये स्वापवदिति चेन्न तेषामपि जीवस्वरूपसिद्धत्वप्रतिबंधित्वात्पारतंत्र्यनिमित्तत्वोपपत्तेः कथमेवं तेषामघातिकर्मत्वमिति चेज्जीवन्मुक्तिलक्षणपरमार्हंत्यलक्ष्मीघातित्वाभावादिति ब्रूमहे ततो न पक्षाव्यापको हेतुः, नाप्यन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयविकलः पुद्गलपरिणामात्मकसाध्यमंतरेण पारतंत्र्यनिमित्तत्वस्य साधनस्यानुपपत्तिनियमनिर्णयात्तानि च स्वकार्येण यथानाम प्रतीयमानेनानुमीयंते दृष्टकारणव्यभिचारादृष्टकारणसिद्धेः । भावकर्माणि पुनश्चैतन्यपरिणामात्मकानि क्रोधाद्यात्मपरिणामानां क्रोधादिकर्मोदयनिमित्तानामौदयिकत्वेऽपि कथंचिदात्मनोऽनर्थांतरत्वाच्चिद्रूपत्वाविरोधात् ज्ञानरूपत्वं तु तेषां विप्रतिषिद्धं ज्ञानस्यौदयिकत्वाभावाद्धर्माधर्मयोः कर्मरूपयोरात्मगुणत्वादौदयिकत्वं नापि पुद्गलपरिणामात्मकत्वमिति केचित्तेपि न युक्तिवादिनः कर्मणामात्मगुणत्वे तत्पारतंत्र्यनिमित्तत्वायोगात्सर्वदाऽऽत्मनो बंधानुपपत्तेर्मुक्तिप्रसंगात् । न हि यो यस्य गुणः स तस्य पारतंत्र्यनिमित्तं यथा पृथिव्यादेः रूपादि, आत्मगुणश्च धर्माधर्मसंज्ञकं कर्म परैरभ्युपगम्यत इति न तदात्मनः पारतंत्र्यनिमित्तं स्यात् तत एव च 'प्रधानविवर्त्तः शुक्लं कृष्णं च कर्म' इत्यपि मिथ्या तस्यात्मपारतंत्र्यनिमित्तत्वाभावे कर्मत्वायोगादन्यथातिप्रसंगात् । प्रधानपारतंत्र्यनिमित्तत्वात्तस्य कर्मत्वमिति चेन्न प्रधानस्य तेन बंधोपगमे मोक्षोपगमे च पुरुषकल्पनावैयर्थ्यात् । बंधमोक्षफलानुभवनस्य पुरुषे प्रतिष्ठानान्न पुरुषकल्पनावैयर्थ्यमिति चेत्तदेतदसंबद्धाभिधानं प्रधानस्य बंधमोक्षौ, पुरुषस्तत्फलमनुभवतीति कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगात्, प्रधानेन हि कृतौ बंधमोक्षौ न च तस्य तत्फलानुभवनमिति कृतनाशः पुरुषेण तु तौ न कृतौ तत्फलानुभवनं च तस्येत्यकृताभ्यागमः कथं परिहर्तुं शक्यः । पुरुषस्य चेतनत्वात्फलानुभवनं, न प्रधानस्याचेतनत्वादिति चेन्न मुक्तात्मनोऽपि प्रधानकृतकर्मफलानुभवनानुषंगात् । मुक्तस्य प्रधानसंसर्गाभावान्न तत्फलानुभवनमिति चेत्तर्हि संसारिणः प्रधानसंसर्गाद्बंधफलानुभवनं सिद्धं तथा च पुरुषस्यैव बंधः सिद्धः प्रधानेन संसर्गस्य बंधफलानुभवननिमित्तस्य बंधरूपत्वाद्बंधस्यैव संसर्ग इति नामकरणात् स चात्मनः प्रधानसंसर्गकारणमंतरेण न संभवतीति पुरुषस्य मिथ्यादर्शनादिपरिणामस्तत्कारणमिति प्रत्येतव्यं । प्रधानपरिणामस्यैव तत्संसर्गकारण

नासिद्ध इति न प्रतिज्ञार्थैकदेशो नामासिद्धो हेतुरस्ति विपक्षे बाधकप्रमाणाभावात् । अन्यथानुपपन्नत्वनियमानिश्चयादगमकोऽयं हेतुरितिचेन्न ज्ञानमात्रादौ विपक्षे मोक्षमार्गत्वस्य हेतोः प्रमाणबाधितत्वात् । सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वे हि मोक्षमार्गस्य साध्ये ज्ञानमात्रादिर्विपक्षस्तत्र च न मोक्षमार्गत्वं सिद्धं बाधकसद्भावात्तथाहि ज्ञानमात्रं न कर्मं महाव्याधिमोक्षमार्गं श्रद्धानाचरणशून्यत्वात् शारीरमानसव्याधिविमोक्षकारणरसायनज्ञानमात्रवत् । नाप्याचरणमात्रं तत्कारणं श्रद्धानज्ञानशून्यत्वात् रसायनाचरणमात्रवत् नापि ज्ञानवैराग्ये तदुपायत्वश्रद्धानविधुरत्वाद्रसायनज्ञानवैराग्यमात्रवदिति सिद्धोऽन्यथानुपपत्तिनियमः साधनस्य ततो मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वसिद्धिः । परंपरया मोक्षमार्गस्य सम्यग्दर्शनमात्रात्मकत्वसिद्धेर्व्यभिचारी हेतुरितिचेन्न साक्षादितिविशेषणात्साक्षान्मोक्षमार्गत्वं सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वं न व्यभिचरति क्षीणकषायचरमक्षणवर्त्तिपरमार्हन्त्यलक्षणजीवन्मोक्षमार्ग इवेति सुप्रतीतं तथैवायोगकेवलिचरमक्षणवर्त्तिकृत्स्नकर्मक्षयलक्षणमोक्षमार्गे साक्षान्मोक्षमार्गत्वं सम्यग्दर्शनादित्रयात्मकत्वं न व्यभिचरति तपोविशेषस्य परमशुक्लध्यानलक्षणस्य सम्यक्चारित्रेंऽतर्भावादितिविस्तरतस्तत्त्वार्थालंकारेषुन्यायागमाविरोधेन परीक्षितमवबोद्धव्यं तदेवंविधस्य मोक्षमार्गस्य प्रणेता विश्वतत्त्वज्ञः साक्षात्परंपरया वेति शंकायामिदमाह ।

प्रणेता मोक्षमार्गस्याबाध्यमानस्य सर्वथा ।
साक्षाद्यएव स ज्ञेयो विश्वतत्त्वज्ञताश्रयः ॥११९॥

न हि परंपरया मोक्षमार्गस्य प्रणेता गुरुपर्वक्रमाविच्छेदादधिगततत्त्वार्थशास्त्रार्थोऽप्यस्मदादिभिः साक्षाद्विश्वतत्त्वज्ञताया समाश्रयः साध्यते प्रतीतिविरोधात्किं तर्हि साक्षान्मोक्षमार्गस्य सकलबाधकप्रमाणरहितस्य यः प्रणेता स एव विश्वतत्त्वज्ञताश्रयस्तत्त्वार्थसूत्रकारैरुमास्वामिप्रभृतिभिः प्रतिपाद्यते भगवद्भिः, साक्षात्सर्वतत्त्वज्ञतामन्तरेण साक्षादबाधितमोक्षमार्गस्य प्रणयनानुपपत्तेरिति वंदे तद्गुणलब्धय इत्यस्य व्याख्यानुमतां प्राह

वीतनिःशेषदोषोऽतः प्रवंद्योऽर्हन् गुणांबुधिः ।
तद्गुणप्राप्तये सद्भिरिति संक्षेपतोऽन्वयः ॥१२०॥

यस्माच्च साक्षान्मोक्षमार्गस्याबाधितस्य प्रणेता स एव विश्वतत्त्वानां ज्ञाता कर्मभूभृतां भेत्ताऽतएवार्हन् प्रवंद्यो मुनीन्द्रैस्तस्य वीतनिःशेषाज्ञानादिदोषत्वात्तस्यानंतज्ञानादिगुणांबुधित्वाच्च यो हि गुणांबुधिः स एव तद्गुणलब्धये सद्भिराचार्यैर्वंदनीयः स्यान्नान्य इति मोक्षमार्गस्य नेतारं भेत्तारं कर्मभूभृतां ज्ञातारं विश्वतत्त्वानां भगवंतमर्हंतमेवायोगव्यवच्छेदेन निर्णीतमहं वंदे तद्गुणलब्धयमिति संक्षेपतः शास्त्रादौ परमेष्ठिगुणस्तोत्रस्य मुनिपुंगवैर्विधीयमानस्यान्वयः संप्रदायाव्यवच्छेदलक्षणः पदार्थघटनालक्षणो वा लक्षणीयः प्रपंचतस्तदन्वयस्याक्षेपसमाधानलक्षणस्य श्रीमत्स्वामिसमंतभद्रैर्देवागमाख्याप्तमीमांसायां प्रकाशनात्तत्त्वार्थविद्यानमहोदयालंकारेषु च तदन्वयस्य व्यवस्थापनादलं प्रसंगपरंपरया अत्र समासतस्तद्विनिश्चयात्कस्मात्पुनरेवंविधो भगवान् सकलपरीक्षालक्षितमोहक्षयः साक्षीकृतविश्वतत्त्वार्थो वद्यते सद्भिरित्यावेद्यते ।

मोहाक्रांतान्न भवतिगुरोर्मोक्षमार्गे प्रणीतिः ।
नर्तेतस्याः सकलकलुषध्वंसजा स्वात्मलब्धिः ॥
तस्यैवद्य परगुरुरिहक्षीणमोहस्त्वमर्हन् ।
साक्षात्कुर्वन्नमलकमिवाशेषतत्त्वानि नाथ ॥१२१॥

मोहस्तावदज्ञानं रागादिप्रपञ्चस्तेनाक्रान्ताद् गुरोर्मोक्षमार्गस्य यथोक्तस्य प्रणीतिर्नोपपद्यते यस्माद्रागद्वेषाज्ञानपरवशीकृतमानसस्य सम्यग्गुरुत्वेनाभिमन्यमानस्यापि यथार्थोपदेशित्वनिश्चयासंभवात् तस्य वितथार्थाभिधानशङ्कानतिक्रमात् दूरे मोक्षमार्गप्रणीतिर्यतश्च तस्या मोक्षमार्गप्रणीतेर्विना मोक्षमार्गे भावनाप्रकर्षपर्यंतगमनेन सकलकर्मलक्षणकलुषप्रध्वंसजन्यानंतज्ञानादिलक्षणा स्वात्मलब्धि परमनिर्वृत्ति कस्यचिन्न घटते तस्मात्तस्यै स्वात्मोपलब्धये त्वमेवार्हन् परमगुरुरिह शास्त्रादौ वंद्य क्षीणमोहत्वात्करतलनिहितस्फटिकमणिवत्साक्षात्कृताशेषतत्त्वार्थत्वाच्च न ह्यक्षीणमोह साक्षादशेषतत्त्वानि द्रष्टुं समर्थ कपिलादिवन्नापि साक्षादपरिज्ञाताशेषतत्त्वार्थो मोक्षमार्गप्रणीतये समर्थो न च तदसमर्थ परमगुरुरभिधातुं शक्यस्तद्वद्देवेति न मोहात्क्रांत परमात्मा श्रेयसार्थिभिरभिवन्दनीय । कथमेवमाचार्य्योदय प्रवंदनीया स्युरिति चेत् परमगुरुवचनानुसारितया तेषां प्रवर्त्तमानत्वादेकदेशतो मोहरहितत्वाच्च तेषां वंदनीयत्वमिति प्रतिपद्यामहे तत एव परापरगुरुगुणस्तोत्रं शास्त्रादौ मुनीन्द्रैर्विहितमिति व्याख्यानमनुवर्तनीयं, पञ्चानामपि परमेष्ठिनां गुरुत्वोपपत्तेः कात्स्न्र्यतो देशतश्च क्षीणमोहत्वसिद्धेरशेषतत्त्वार्थज्ञानप्रसिद्धेश्च यथार्थाभिधायित्वनिश्चयाद्वितथार्थाभिधानशङ्कापायान्मोक्षमार्गप्रणीतौ गुरुत्वोपपत्तेस्तत्प्रसादादभ्युदयनिश्रेयससंप्राप्तेरवश्यंभावात्तदेवमाप्तपरीक्षेषा विहिता हितपरीक्षादक्षैर्विचक्षणैः पुन पुनश्चेतसि परिमलनीयेत्याचक्ष्महे ।

न्यक्षेणाप्तपरीक्षाप्रतिपक्ष क्षपयितुं क्षमा साक्षात् ।
प्रेक्षावतामभीक्ष्णं विमोक्षलक्ष्मीक्षणाय संलक्ष्या ॥ १२२ ॥

श्रीमत्तत्त्वार्थशास्त्राद्भुतसलिलनिधेरिद्धरत्नोद्भवस्य
प्रोत्थानारंभकाले सकलमलभिदे शास्त्रकारैः कृतं यत् ।
स्तोत्रं तीर्थोपमानं प्रथितपृथुपथं स्वामिमीमांसितं तत् ।
विद्यानंदैः स्वशक्त्या कथमपि कथितं सत्यवाक्यार्थसिद्ध्यै ॥१२३॥

इति तत्त्वार्थशास्त्रादौ मुनींद्रस्तोत्रगोचरा ।
प्रणीताप्तपरीक्षेयं कुविवादनिवृत्तये ॥१२४॥

विद्यानंदहिमाचलमुखपद्मविनिर्गता सुगंभीरा
आप्तपरीक्षाटीका गंगा नश्चिरतरं जयतु ॥ १ ॥

भास्वद्भासिरदोषा कुमतिमतध्वांतभेदने पट्वी ।
आप्तपरीक्षालंकृतिराचंद्रार्कं चिरं जयतु ॥ २ ॥

स जयतु विद्यानंदो रत्नत्रयभूरिभूषणस्सततं ।
तत्त्वार्थार्णवतरणे सदुपाय प्रकटितो येन ॥ ३ ॥

इत्याप्तपरीक्षा समाप्ता ।

श्रीपरमात्मने नमः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

२

स्याद्वादविद्यापतिश्रीविद्यानंदस्वामिविरचिता

पत्रपरीक्षा

श्रीवर्द्धमानमानुत्य स्याद्वादन्यायनायकं ।
प्रबुद्धाशेषतत्त्वार्थं पत्रवाक्यं विचार्यते ॥ १ ॥

कस्मात्पुनः श्रीवर्द्धमानमर्हन्तं भगवन्तं स्याद्वादन्यायनायकं प्रकर्षेण साक्षात्प्रबुद्धाशेषद्रव्यपर्यायात्मजीवादिपदार्थमेवानुत्य पत्रवाक्यमाचार्यपरंपरया निर्चरैत् विचार्यते । नन्वक्षपादाद्येकांतवादिनाम् यतममित्यत्रोच्यते ।

नैकांतवादिनां पत्रवाक्यं संभवदर्थकं । तत्तत्त्वाधिगमोपायप्रकाशरहितत्वतः ॥ १ ॥
यत्तु संभवदर्थात्मा न तद्वाक्यमीक्षितं । यतो स्याद्वादभृद्वाक्यं तदेकंदं न तैश्चर्या ॥ २ ॥

नन्वक्षपादादीनां पत्रवाक्यं तावदेवत्ययुक्तं तस्य प्रसिद्धावयवत्वेन प्रसिद्धत्वात् देवदत्तादिवाक्यवत् नापि तदसंभवदर्थकं स्वेष्टस्यार्थस्य साधकत्वात् । न चाऽसाधुगूढपदप्रायमपि पत्रमासज्यते साधुगूढपदप्रायस्यैव निराकुलस्य तस्य तैरावेदितत्वात् । तदुच्यते—

प्रसिद्धावयवं वाक्यं स्वेष्टस्यार्थस्य साधकं । साधुगूढपदप्रायं पत्रमाहुरनाकुलं ॥ १ ॥

कथं पुनः प्रसिद्धावयवत्वादिविशेषणविशिष्टं वाक्यं पत्रं नाम तस्य श्रोत्रपथमधिगम्य पदसमुदायविशेषरूपत्वात् पत्रस्य तद्विपरीताकारत्वात् न च वचनोऽन्यत्तत्तेन व्यपदिश्यतेऽतिप्रसंगात् नीलादयोपि हि कंबलादिभ्योऽन्ये न ते नीलादिव्यपदेशहेतवः तेषां तद्व्यपदेशहेतुतया प्रतीयमानत्वात् किरीटादीनां पुरुषे तद्व्यपदेशहेतुत्ववत् तद्योगाच्चत्र मत्वर्थीयाभिधानात् । नीलादयः संति येषां ते नीलाः कंबलादय इति गुणवचनेभ्यो मत्वर्थीयस्याभावप्रसिद्धेरितिचेत् उपचरितोपचारादिति ब्रूमः । श्रोत्रपथप्रस्थायिनो हि शब्दात्मकस्य पदसमुदायविशेषरूपस्य लिप्यामुपचारः तत्र तस्य जनैरारोप्यमाणत्वात् लिप्युपचरितवाक्यस्यापि पत्रे समुपचर्यमाणत्वात् तत्र लिखितस्य पत्रस्थत्वात् तदुपचरितोपचारात् पत्रव्यपदेशसिद्धेः न च वचनोऽन्यत्तेनोपचारादुपचारोपचारात् वा व्यपदेष्टुमशक्यं शक्रादेः पत्र व्यवहर्तृजने शक्राभिप्राये स्फुटमुपचारदर्शनात् ततोऽन्यत्रापि पेटिकादावुपचारोपचारात् शक्रव्यपदेशसिद्धेः तदुक्तं—

---

१ स्वाभाविकमेव । २ आगच्छत् । ३ तेषां । ४ जीवादितत्त्व । ५ स्वार्थनिश्चयस्य । ६ प्रमाणनयप्रदर्शकवाक्यं । ७ तस्मात् । ८ संभवदर्थमेव । ९ आदिशब्देन गामानय शुक्लां दण्डेनेत्यादिग्रहणं । १० दार्थे रहितं । ११ कर्णं । १२ नील कंबल इत्यत्र कंबलोऽसावनेन नीलेन व्यपदिश्यते इत्यत आह । १३ तेषु कंबलादिषु नीलादिव्यपदेशहेतवो न भवंती स्वयं । १४ लिपिरेव वाक्यमिति । १५ वाक्यस्य । १६ भिन्ने । १७ पट्टिकादौ । १८ आदिशब्देन पाषाणादिग्रहणं ।

मुख्यं शब्दात्मकं वाक्यं लिप्याभारोप्यते जनैः । पत्रस्थत्वात्तु तत्पत्रमुपचारोपचारतः ॥ १ ॥

अथवा प्रकृतवाक्यस्य मुख्यत एव पत्रव्यपदेश इति निर्वेदान पदानि त्रायते गोप्यते रक्ष्यते परेभ्यः प्रतिवादिभ्यः स्वयं विजिगीषुणा यस्मिन् वाक्ये तत्पत्रमिति पत्रशब्दस्य निर्वचनसिद्धेः । तथा लोके व्यवहर्त्तरि शास्त्रे च गुरुपर्वक्रमायाते प्रतीते न च पदानि विनिश्चितपदस्वरूपतदभिधेयतत्त्वेभ्यः परेभ्यः स्वात्तुमशक्यान्येव गुप्तश्चिद्वर्णविपर्यासनादेः प्रकृतिप्रत्ययादिगोपनाद्वा तत्राणसंभवात् पदगूढादिकाव्यवत्तदुक्तं—

त्रायते वा पदान्यस्मिन्परेभ्यो विजिगीषुणा । कुतश्चिदिति पत्रं स्याल्लोके शास्त्रे च रूढितः ॥२॥

न चैवमसाधुपदासपदमपि वाक्यं पत्रमासज्यते सुस्पष्टपदमेव वा साधुगूढपदप्रायमिति वचनात्तदुक्तं—

नचासाधुपदं वाक्यं प्रस्पष्टपदमेव वा । साधुगूढपदप्रायमिति तस्य विशेषणात् ॥ ३ ॥

पद्यपादादिगूढकाव्यमेव पत्रं प्राप्नोति इति चेन्न प्रसिद्धावयवत्वेन विशिष्टस्य पत्रत्ववचनात् न हि पदगूढादिकाव्यं प्रमाणसिद्धप्रतिज्ञाद्यवयवविशेषणतया किंचित्प्रसिद्धं तस्य तथा प्रसिद्धौ पत्रव्यपदेशसिद्धेरबाधितत्वात्तदुक्तं—

पदगूढादिकाव्यं च नैव पत्रं प्रसज्यते । प्रसिद्धावयवत्वेन विशिष्टस्याभिधानतः ॥

स्वयमिष्टस्यार्थस्यासाधकमपि तादृग्वाक्यं पत्रमेवमासक्तमिति चेन्न स्वेष्टार्थसाधनस्यैवेह पत्रविचारे पत्रत्ववचनात् तदप्यभिहितं—

स्वेष्टार्थासाधनस्यापि नैव पत्रत्वमापतेत् । स्वेष्टार्थसाधनस्यैव पत्रत्ववचनादिह ॥

ततो नाक्षपादादीनामेकांतवादिनां पत्रवाक्यमसमवदर्थकं इति केचित्तदसत् यथोक्तलक्षणस्य पत्रवाक्यस्य तेषां विचार्यमाणस्याव्यवस्थितेः तथाहि—नाक्षपादस्य तावद्यथोक्तलक्षणं पत्रवाक्यं संभवति प्रसिद्धावयवत्वस्य विरहात्सुगतादीनामिव । तदवयवा हि प्रतिज्ञादयः पंचाक्षपादेनाभिधीयते प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति सूत्रप्रणयनात् । तत्रागमः प्रतिज्ञा विश्वतश्चक्षुरिति विश्वतो मुखो विश्वतो बाहुरिति विश्वतः पात् संबाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एक इति यथा आगमार्थो वा प्रतिज्ञा विवादाध्यासितमुपलब्धिमत्कारणकमिति । यथा हेतुरनुमानं तेन प्रतिज्ञातार्थस्यानुमीयमानत्वात् कार्यत्वादिति । यथा उदाहरणं प्रत्यक्षं वादिप्रतिवादिनोर्यत्र बुद्धिसाम्यं तदुदाहरणमिति वचनात् वस्त्रादिवदिति यथा उपनयमुपमानं दृष्टांतधर्मिसाध्यधर्मिणोः सादृश्यात्, "प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानमिति" वचनात् यत्कार्यं तदुपलब्धिमत्कारणकं दृष्टं यथा वस्त्रादि तथा च विवादाध्यासितमिति । यथा सर्वेषामेकविषयत्वप्रदर्शनफलं निगमनं तस्मादुपलब्धिमत्कारणकमिति यथा आगमानुमानप्रत्यक्षोपमानवत् फलसमुदायरूपस्यावयवानामवयवानामिति व्याख्यानात् । न चैते पंचावयवा प्रमाणतो विचार्यमाणा विपश्चिच्चेतसि सुनिश्चितसाधकाः संति, पत्रवाक्याभासेऽपि संभवात् तेषां पक्षधर्मत्वसपक्षेसत्त्वविपक्षासत्त्वमात्राणामिव त्रयाणामवयवानां सुगतसमतानां वीतादीनामिव कपिलविकल्पितानां तदभावेऽपि पत्रवाक्यस्य स्वार्थसाधनस्य दर्शनात् साध्याविनाभावनियमनिश्चयलक्षणादेव हेतोः साध्यप्रसिद्धेः तदुक्तं—

न चैवं लक्षणं पत्रमक्षपादस्य युज्यते । प्रसिद्धावयवत्वस्य विरहात्सुगतादिवत् ॥ १ ॥

पत्रस्यावयवाः पंच प्रतिज्ञादय इत्यसत् । पत्राभासेऽपि सद्भावात्तेषां त्रैरूप्यमात्रवत् ॥ २ ॥

तदभावेऽपि पत्रस्य स्वार्थसाधनतेक्षणात् । हेतोः साध्याविनाभावनियमात्मकतो यथा ॥३॥

सत्त्वं सदितिसंक्षेपात्साध्यसाधनदर्शनं । व्याप्त्या सामर्थ्यतः सर्वनामाभावेऽपि निश्चितं ॥४॥

ननु च यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटः इत्यादौ सति सर्वनामप्रयोगे व्याप्त्या साध्यसाधनवचन-

---

१ पदगूढं वाक्यं । २ यद् जैना । ३ परंपरा । ४ वाक्यस्य । ५ पत्रस्याभिधानात् । ६ वादिप्रतिवादिभ्यां । ७ प्रसिद्धावयवं साधुगूढपदप्रायं च । ८ अभ्यधायि । ९ न प्राप्नोति । १० तदेव विशिनोति । ११ धर्मधर्मिसमुदायः प्रतिज्ञा । १२ सर्वदर्शित्वात् । १३ सकलशास्त्रप्रणेतृत्वात् । १४ सकलकर्तृत्वात् । १५ सर्वगतत्वात् । १६ पुण्यपापाभ्यां । १७ परमाणुभिः । १८ क्षित्यादि । १९ बुद्धिमत्कारणकं । २० प्रतिज्ञाद्यवयवानां । २१ कार्यत्वात् । २२ पूर्वोक्तसूत्रव्याख्यानात् ।

मुपलभ्य न पुनरन्यदिति यत सत्सदित्यत्र सर्वनामप्रयोगाभावेऽपि संक्षेपतस्तत्सिद्धेत् धर्मिणश्चावचनमिहा-युक्त अग्निरत्रधूमादित्यादिषु धर्मिवचनदर्शनादिति कश्चित् सोऽप्यनालोचितवचनपथ सामर्थ्याद्गम्यमानस्य सर्वनाम्नो प्रयोगे विरोधैरैधुर्यात् पञ्चावयववादिन साधर्म्यावयवव्याख्यानादर्थतोगम्यमानानां वैधर्म्या-वयवानामिव क्वचिदवश्य तत्प्रयोगे पञ्चावयववचने न्यूनतानुपगात् अवयववादिना बौद्धाना त्र्यंशस्य हेतो-र्भाषणात् सामर्थ्यतो गम्यमानाना प्रतिज्ञादीनामिव तत्प्रयोग स्वयमसाधनाङ्गवचनस्य निग्रहाधिकरणस्य तैरभिधानात् तत एव धर्मिणोऽप्यवचनमिति संक्षिप्तपत्रवाक्येन निरुध्यते तस्य परीक्षादक्षैरदूषणतयोप-लक्षिततत्वात् तदुक्त—

वैधर्म्यावयवा यद्वत्पञ्चावयववादिन । साधर्म्यावयवाख्यानाद्गम्यतेऽर्थान्नभाषिता ॥ १ ॥
प्रतिज्ञायाश्च केषाचिद्धेतोस्त्र्यंशस्य भाषणात् । सामर्थ्याद्गम्यमानत्वान्न प्रयोज्या यथैव तु ॥२॥
तथा सामर्थ्यगम्यत्वात्सर्वनाम्नोप्यभाषण । क्वचिदिष्ट परीक्षाया दक्षैर्द्धर्मिण एव च ॥ ३ ॥

नन्वेव क्वचिदपि प्रतिज्ञादिप्रयोगे न स्याद्वादिना युक्तरूपो भवेत् तस्य सामर्थ्याद्गम्यमानत्वात्सर्व-नामवदिति न भारतीनिर्मिर्मनसि निधेय तेषा प्रतिपाद्यानुरोधेन प्रयोगोपगमात् यथैव हि कस्यचित्प्रतिबो-ध्यस्यानुरोधेन साधनवाक्ये सधर्माभिधीयते दृष्टान्तादिकमपि न चैव साधनस्यैकलक्षणत्व स्वैव परीक्षित-मपभिद्यते ततोऽन्यांशाना सतामपि तल्लक्षणत्वापायात्साधनाभासेपि तत्सद्भावादसाधारणताविरहात् तथैव हि कुमारनदिभट्टारकैरपि स्वन्यायन्याये निगदितत्वात्तदाह—

प्रतिपाद्यानुरोधेन प्रयोगेषु पुनर्यथा । प्रतिज्ञा प्रोच्यते तज्ज्ञैस्तथोदाहरणादिक ॥ १ ॥
न चैव साधनस्यैकलक्षणत्व निरुध्यते । हेतुलक्षणतापायादन्यांशस्य तथोदित ॥ २ ॥
अन्यथानुपपन्नत्वैकलक्षण लिंगमभ्यते । प्रयोगपरिपाटी प्रतिपाद्यानुरोधत ॥ ३ ॥

ननु चातिसंक्षिप्तपत्रवाक्ये हेतुरेव प्रयोक्तव्य तावन्मात्रात्साध्यमवबोद्धु समर्थान् नरान्प्रति साध्या-भिधानस्य निरर्थकत्वात् प्रपचतारतम्यात् साध्य निर्हेतुमीशान् प्रति द्वौ चावयवौ प्रयोक्तव्यौ पक्षो हेतुश्चेति त्रयश्चावयवा केचन प्रतिपक्षो हेतुर्दृष्टान्तश्चेति । चत्वारो वा तएवावयवा सोपनया परानुग्रहप्रवणे सद्भि प्रयोक्तव्या । पञ्च वा प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनभेदात् । अन्यथा तत्प्रतिपत्तेरयोगादित्यन्ये प्राहु तदाह—

हेतुरेव प्रयोक्तव्यस्तावन्मात्रात्प्रबोधितु । समर्थाप्रतिबोध्यान् नृन् साध्य संक्षेपतो ननु ॥ १ ॥
द्वा च त्रयश्च चत्वार पञ्च चावयवा परे । प्रयोक्तव्या प्रपचेन सद्भिरित्यपरे विदु ॥२॥

सेऽप्येव पृच्छया हेतुस्तावत्केवल प्रयुज्यमान कथ प्रयुज्यत इति यदि सन्मात सत्सदित्येव सदास्य पुन साध्यत्वेऽव्यवच्छेद साध्यलक्षणविकल्यात् सत्त्वस्य प्रसिद्धत्वात् साध्यस्याप्रसिद्धलक्षणत्वात् किं पुन सत्यादि युध्यते मतस्त सकलजनप्रसिद्ध साध्य यच्छेदेन साधनत्वेनैव बुद्ध्यामहे न पुन साध्यनिर्देश-त्वे । शक्यामहे सत्सदिति चेत् इमे ब्रूमहे सैदन सदिति प्रमा यैतोऽत्राभिप्रेता सर्वगत्यर्थत्वात् गत्यर्थस्य च

१ सर्वमनेकान्तात्मकमु शब्दस्य प्रयोगस्युक्त सत्त्वस्यत्वाभित्यर्थ । २ अप्रतिपाद्ये । ३ पर्वतादौ नाम्न । ४ विराध विरोधात् । ५ साधर्म्यावयवपञ्चकस्यैव वचन । ६ हीन अन्यतमेन न्यूनमिति निग्रहस्थानानुपगात । ७ यत्र पञ्चावयव प्रयोग । ८ परिपूर्णतया । ९ पक्षधर्मत्वसपक्षेसत्वविपक्षव्यावृत्तिरूपस्य । १० प्रतिज्ञा सघा प्रतिज्ञा , मर्यादित्यमर । ११ उपनयनिगमनयोग्रहण । १२ इति पराशङ्का मनसि कृत्वा निराकृतवान् जन । १३ अन्यथानुपपत्ति । १४ प्रतिज्ञादीनां विनापरूपत्वरहितत्वात् । १५ तदेव विवृणोति । १ प्रवक्ष्यमाण वतीत । १७ अवगाह्यत । १८ जैना प्रति । १९ साख्यान् प्रति । २० मीमांसका प्रति । २१ योगा प्रति । २२ उक्तविपर्यये एव न प्रयुज्यत चन् । २३ सौगता । २४ प्रपचेन साध्य प्रबोधितु समर्थान् नृन् प्रति । २५ अहा । २६ प्रमयात । २७ केन प्रकारेण । २८ व्यावृत्ति । २९सत्सदितिलिंग ३० प्रतिपादनार्थे । ३१ सत्सदिति सद्धेतुरित्यर्थ । ३२ बौद्धा । ३३ बुद्ध प्रत्ययाऽत्र ज्ञातव्य । ३४ कारणात् । ३५ ऊरुणाने ।

ज्ञानार्थत्वात्सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थे वर्तंते इति वचनात्सती विद्यमाना सा यस्मिन् तत्सत्सद्विद्यमानप्रम प्रमेयमिति
यावन्न कस्यचित्प्रमाणवादिन प्रमेयमप्रसिद्ध । सवितमात्रप्रमाणवादिन तदप्रसिद्धमिति न मतव्य तस्यापि
संवित्स्वरूपे प्रमेयत्वप्रसिद्धे स्वरूपस्य स्वतो गतिरिति स्वयमभिधानात्सद्वैता तदभिधाने परमार्थत स्वरू-
पादिगतिविरोधात्संविदद्वैतसिद्धेरयोगात् । यदि पुनरुत्पादादिस्वभावत्व सत्व तदा तत्स सत्साध्यमिति युक्त
निर्येमानोत्पादादिस्वभावत्वस्य सत्सत्त्वस्य केषाचिदप्रसिद्धत्वात् साध्यलक्षणसप्रतिपत्तेरित्येव ये ब्रुवते तेषा
सत्सदित्युक्ते सत्सत्वस्य प्रसिद्धतया साध्यव्यवच्छेदसिद्धावपि साधनस्य धर्मिणो व्यवच्छेद सिद्धेत् तस्यापि
प्रसिद्धत्वेन सम्मतत्वात् प्रसिद्धोधर्मीति वचनात् यदि पुनर्विदुषा साध्यसिद्ध्यर्थं धर्मिणो प्रयोज्यत्वात्तस्य
साध्याविनाभावाभावादेन व्यवच्छेदसिद्धिरिति मत तदा हेतु केवल कथ तेषा प्रयोज्य स्यात् स्वेष्टसि-
द्ध्यर्थं साध्यस्यानभिधाने तेन तस्याविनाभावाप्रसिद्धे । प्रस्तावाद्गम्यमानेन साध्येनानुक्तेनापि हेतोरविना-
भावस्तावद्विद्भिरवधार्यत्ते इति चेत् न चेतत्परीक्षाक्षम प्रस्तावस्येष्टानिष्टयोरर्थयोरविशेषात्कतरस्मिन्नर्थे हेतु
प्रयुक्तोयमिति ज्ञातुमशक्ते किमनित्य शब्दो नित्यो वेत्युभयाशावलंबिनि संशये सति हेतुप्रयोगस्येष्ट-
त्वात "सदिग्धेऽर्थे हेतुवचनादिति" कैश्चित्स्वयमभिधानात् । अथ यदकमुखएव प्रस्तावस्त्र्यात्मकं जगत् कथमेत-
दिति कस्यचित्प्रश्ने तदा हेतुस्तत्रैवायमिति ज्ञातु शक्यत्वात् प्रस्तावाद्गम्यमानेन साध्येन हेतोरविनाभाव-
सिद्ध्यत्येवेयपि न सर्वत्र पृष्टविपरीतार्थे हेतोर्वचनसद्भावदर्शनात् अत्र्यात्मकमिद सर्वमिति स्वयमभीप्सता
तत्रैव हेतुप्रयोगोपपत्ते यदि पुनस्तत्र प्रयुक्तस्य हेतोर्विरुद्धत्वनिश्चयात् तथा च त्र्यात्मकस्यैव सिद्धेरत्र्या-
त्मकत्वस्य साध्यत्वायोगात् न तेन हेतोरविनाभावसिद्धिरिति मत तदा त्र्यात्मकत्वस्यापि कुत साध्यत्व,
प्रसिद्धस्य साध्यत्वविरोधात्साधनवत् । कस्यचिद्धेतोरत्र्यात्मकत्वे साध्ये विरुद्धतामवबुद्ध्यमानस्य सामर्थ्यात्
त्र्यात्मकत्वे साध्ये सम्यग्घेतुत्वनिर्णयघटनात् तत्त्र्यात्मकप्रसिद्धत्वोपपत्ते यो ह्यनग्नौ साध्ये धूमवत्त्वस्य
हेतोर्विरुद्धतामवबुध्यते स तस्याग्नौ साध्ये सम्यग्घेतुत्वमपि बुध्यत एव । न चैव बुध्यमानस्य प्रतिपाद्यस्य
घटने प्रतिपादकवत् ततो न त प्रति हेतु केवल प्रयोक्तव्य स्यात् । अथ यत्पृष्ट प्रतिपाद्येन तत्र हेतु-
र्यदाचार्येण प्रयुज्यते तदा तस्य तेनाविनाभावावगतिर्भवत्येवेति मत तदपि न समीचीन साध्यनिर्देशस्यैव
समागते प्रतिपाद्यकृतप्रश्नविषयस्यान्यथा तत्रानुपपत्ते उत्पादाद्यात्मक सर्वं कुत एतदिति प्रश्ने प्रमेयत्वा-
दिति हेतोर्वचनेऽपि सर्वथा साध्यनिर्देशप्रसिद्धे एकनिर्देष्टुरिव भिन्ननिर्देष्टुरपि तस्य तेन सर्वथाविशेषात्
यथैव ह्येकस्य वक्तु साध्यनिर्देशानतर साधनस्य निर्देशे तस्य तेनाविनाभावसबधसाध्यसिद्धे साध्यव्याप्त-
साधनोपदर्शन स्फुटमवसीयते तथा प्रतिपाद्येन साध्यप्रश्नवचने कृते प्रतिपादकेन साधनाभिधानेऽपि
भिन्नवक्तृनिर्दिष्टयोरपि साध्यसाधनयोरविनाभावाविरोधात् कथमन्यथैकवाक्यस्य नानावक्तृभिरुदीर्यमाणस्य
मयवता सिद्धयेत् तत सर्वेषा वादिना अविगानेन सिद्ध सक्षेपत साध्यसाधननिर्देशमात्र न पुन केवल
हेतुवचन विदुषामपि तदयोगात् कियत् सर्वेषा वादिना अविगानेन सक्षेपत साध्यसाधनदर्शन प्रसिद्ध-
मिति चेदुच्यते श्रीमदकलकदेवस्य, प्रत्यक्ष विशद ज्ञान प्रमाणमित्यादिवत् । धर्मकीर्तेः प्रत्यक्ष कल्पना-
पोढमभ्रात मित्यादिवत् । योगस्य सदकारणवन्नित्यमित्यादिवत् । साख्यस्य चैतन्य पुरुषस्य स्वरूपमित्यादिवत्
सत्सत्सादिति पत्रवाक्यमनाकुल्येन सभावयाम स्वसाध्याविनाभाविसाधनस्याभिधानात् यथैव हि विशद-
ज्ञानात्मकत्वमतरेण प्रत्यक्षमनुपपन्न ज्ञानात्मकत्वेन च विना प्रमाणत्व केषाचित्परेषा कल्पनापोढाभ्रातात्म्या
विना प्रत्यक्षत्व अन्येषा नित्यत्वादृते सदकारणवत्त्वमितरेषा पुरुषस्वरूपाभावे चेतन्य तथोत्पादादित्रया-

१ पदार्थरूप । २ अपरमार्थत । ३ आदिशब्दन व्ययध्रौव्ययोर्ग्रहण । ४ क्षणिके प्रवर्तमान । ५ सौगता । ६ व्याप्तिसिद्धौ सत्यां । ७ वादिप्रतिवादिनो । ८ चेद्बु्द्ध ब्रवेति मत वत्तन । ९ व्याप्तेरभावात् । १० अप्रतिपादने । ११ प्रतिपादन । १२ उत्पादव्ययध्रौव्यस्वरूप । १३ वचो युक्तिमत्त । १४ चेद्बुद्ध ब्रवेति मत्त । १५ जगत । १६ हेतो १७ शिष्या । १८ शिष्येण । १९ उक्तविपर्यये । २० प्रतिपादनानतर । २१ ज्ञायते निर्धार्यते वा । २२ सामान्यतुक्तौ दृष्टवत्वादिकस्य । २३ सामर्थ्येन आविवादन । २४ तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टाते तद्वादिन । ख्याप्येते विदुषा वाच्यो हेतुरेव हि केवल ॥ २५ बौद्धावायस्य । २६ तदेव विवृणोति । २७ जैनाना ।

प्रतीतेः पुनः प्रत्यभिज्ञानात् तदभावादिति चेत् तदा कार्यविशेषाविशेषात् तत्र द्विरूपतावि द्रव्य-पर्यायोरिति चैतौ न सर्वदा तयो भिन्नयोस्तद्रूपत्वोपपत्तेः पर्यायोऽपि द्रव्यविशेषाद्भेदेनैव न स्यात् नाप्यनन्तरस्य च दृष्टान्तस्य सतो न प्रत्यक्षादेविरोधाभावात् निरवयवस्य द्रव्यस्य पर्यायी-नन्यवस्था तादात्म्येनभेदस्य तादात्म्याभावात् अभावादिप्रसङ्गात् हेतुरिति । तथा नयापेक्षयास्तित्वं निरंशं वा यथा विशेषः स्वभावात् इति निरूपणया हेतोः अर्थक्रियाकारित्वे तथा "द्रव्यपर्यायोरेक परिणामविशेषात् कथञ्चित् भेदः नयो परिणामविशेष, प्रत्ययादिभ्यः परिणामविशेषात् द्रव्यपर्यायया तस्यैकत्वविरोधि प्रतीतेरपि ननु च कथं परिणामविशेषात् पूर्वोत्तरीभावाद्युत्तराकारता धर्मविशेषात् निर्णयविशेषाद्भाव्यमानत्वे प्रत्यक्षेण स्वात्मनि व्यवस्थितम् । अथ पूर्वस्य विरोधाभावादुत्तरस्यावि भिन्नात् इति चैतदपि सदसत्त्वविरोधात् पर्यायाद् अनुत्पादम् । तत्र द्रव्यस्य क्षिप्रस्वभाव समवायादेव परिणाम परिणामविशेष इति चायुक्तिः प्रतीतेरेव तेषां यथायथमुत्पादम्, अत पूर्वापरस्वभावापरित्यागेनोत्तराकारोपादानं प्रतिपत्तव्यमिति सौगतस्याप्युक्तौ सर्वभूत परिणामविशेषात्सिद्धे इति कथमपि न युक्ता पूर्वपूर्वस्वभावपरित्यागेनोत्तरोत्तरस्वभावोपादानं परि-णामित्वस्य प्रमाणेन सिद्धत्वात् । तथा हि सर्वं वस्तु परिणामि सत्त्वात् यथा घटादयः सौगतैर्बाह्य परिणामेन परिणाममिति च सर्वथा न कथञ्चित् अर्थक्रियाविरोधात् कथञ्चित्क्रम-यौगपद्याभ्यामसम्भवात् तत्सम्भवश्च निरन्वयविनाशवादिनां कारणस्य नानास्वभावानुपपत्तेः क्षणिकस्यापि यौगपद्यस्य च विरोधात् सर्वथा सत्त्वस्य हेतुत्वमस्मद्विरुद्धं सर्वथैकान्तस्य देशक्रम कालक्रमस्य विरोधितत्वादिस्यात् नापि क्षणिकता च बीजाङ्कुरादिषु सन्तानेऽप्यादेवैकान्तवादिनां सम्भवादिति । यो यत्रैव स तत्रैव यो यदैव तदैव सः "देशकालयोर्व्याप्तिर्भावानामिह विद्यते" इत्यभिधानात् ननु च क्षणिकैकस्वलक्षणस्य देशकालस्वभावाभावात् क्रमोऽपि माभूत् तथाप्यस्य सामर्थ्य स्वभावान्तरभावात् यौगपद्यम् नानात्मकत्वं तु स्यात् सहकारिसन्निधानापेक्षया कोऽपि स्वभावः यौगपद्यम् इति चेन्न सर्वात्मना युगपदेकत्रैव सर्वकार्याणां जननात् द्वितीयक्षणे ... निरुपाख्यत्वप्रसङ्गात् ॥ न्यायावतारेण । स्याद्वादिनां युगपदनेकस्वभावात्मकत्वस्य कार्यादिसंभवात् तथाहि यथा वस्तुविज्ञानादिना क्रमशः स्वभावान्तरव्यवस्थितिकरणं सिद्धं युगपत्कार्यकारित्वम् एकाभ्यां यौगपद्यं कार्योत्पत्तिः यथा प्रदीपस्य वर्त्ति तैलादिविकारकारित्वम् । न चानेकस्वभावत्व-स्वभावासिद्धिरेतस्य ताद्रूप्यस्वभावत्वात् इति तदत्र नैरात्म्यवादिनां सर्वात्मना कार्यकारित्वे क्रम हि वस्तु साधनेनो भावे स्यादन्वयव्यतिरेकाभ्यां क्रमेणाकारणं कारकधर्मं प्रत्युत्पादात् तथा सति सिद्धम् । सर्वानेकत्वस्वभावस्य तत्र तथाविधस्वभावत्वात् ॥ निरीहं कथं प्रतिनियत इति चेत् क्षणिकस्य हेतुः । सैवाक्षणिकत्वात्त्याप्तिरिति चेत् निरीहस्यापि सकलदेशव्याप्तिप्रतिषेधोऽस्तु । ननु नित्यविकल्पादस्तोऽपि

१ आदिशब्देन द्रव्यस्वरूपविरोधपरिग्रहणं । २ कुतो न स्याद् स्याद्वादः । ३ यथा प्रत्ययैः प्राप्तस्य तथा न घटते इति भावः । ४ स्वरूपेण । ५ घटपटयोर्द्रव्यपर्याययोः । ६ विरुद्धस्य तदुपपत्तेः । ७कुतः कथमपि न युज्यते । ८तत्त्वार्थ श्लोकवार्तिकस्य । ९ बौद्ध । १० चेद् । ११ (पर्यायी) द्रव्याभावात् तस्मात् । १२ जैनाभिमतस्य । १३ स्यादेव १४ घटपटादि । १५ सौगतमते प्रत्यक्षप्रकारेण परिणामस्यानभ्युपगमात् । १६ परिणामि विशेषम् । १७ जैनैः पूर्वक्षणपरिणामविशेषस्यासिद्धत्वात् । १८ पूर्वापरस्वभावपरित्यागेन । १९ उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तम् । २० अपि शब्देन सौगतयौगयोर्ग्रहणं । २१ सर्वविनाशात् । २२ निरन्वयविनाशवादिनां पूर्वोक्तादि पूर्वस्य निरन्वयात्प्रत्ययस्य विनाशस्वाश्रयादिसस्वभाव समवायात्तत्र वर्तमानं परिणामविशेष इति लक्षणं निरुक्तं क्षणिकं । २३ यत्र कालान्तरे कूटस्थत्वस्य सान्वयव्यया प्राप्तं । २४ सौगतादीनां तत्पक्षे । २५ कारणमनुत्पादयन्नयुक्ता । २६ द्वाभ्याम् । २७ बौद्ध । २८ स्वलक्षण । २९ भवतीत्यध्याहार । ३० स्वलक्षणस्य । ३१ क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाकारित्वलक्षणं । ३२ विपक्ष ३३ क्षणिकाक्षणिकवादिना परस्परं वदता ३४ स्वलक्षणवत् । ३५ बौद्ध । ३६ अन्यतमाकारेणाभिव्यक्त्यभावात् । ३७ तत् निरीह इत्यध्याहार । ३८ जन । ३९ बौद्ध ।

देशव्यतिरेकस्यापि न संभवः तदनुत्पत्तौ तु तद्देशस्यैव कार्यस्य सर्वदोत्पत्तेः प्रतीतिविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकाद्भिन्नकालस्य कार्योत्पादे व्यतिरेकाभावस्तदभाव एव तद्भावात्, तदभिन्नकालस्योत्पादे कार्यत्वविरोधः समसमयवर्तित्वात्सव्येतरगोविषाणवत्। क्षणिकलक्षणे स्वकाले सति भवतः कालांतरेऽपि कार्यस्यान्वयवत् तदा तस्मिन्नसंभवतो व्यतिरेकः सिद्ध्यतीति चेत् तर्हि नित्येऽपि स्वदेशे सति देशांतरेऽपि भवतः कार्यस्यान्वयवत् तत्राप्यसति तस्याभवतो व्यतिरेकः सिद्ध्येत्। न चैवमनभिमतदेशस्यापि कार्यस्य जन्म प्रसज्यते नित्यवादिनः क्षणिकवादिनोऽपि तदनभिमतकालस्य जन्मप्रसंगात्। ततः स्वयोग्याभिन्नकालस्योत्पत्तौ नित्यादपि स्वयोग्यभिन्नदेशस्योत्पत्तेरलं प्रबंधेन सर्वथा क्षणिकेतरवादिनोः परस्परमनतिशयात् क्षणिकैकांतस्य तस्यान्यत्र प्रपंचतो निराकरणाच्च न पूर्वापरस्वभावविनाशोत्पादमात्रेण परिणामेन परिणामि सर्वं वस्तु नाप्याविर्भावतिरोभावमात्रेण नित्यैकांते तदनुपपत्तेः कूटस्थस्याविर्भावतिरोभावोत्पत्तौ तदवस्थाविरोधात् अनित्यतानुषंगात् तदवस्थयोस्तदुपपत्तौ ततस्तयोर्भेदैकांतानतिक्रमात् भेदे नित्यस्यावस्थेति व्यपदेशासिद्धिः संबंधाभावात्। अवस्थावस्थावद्भाव एव संबंध इति चेत् न तस्य भेदैकांते सह्यविंध्यवदघटनात्। एतेन द्रव्यस्य भिन्नेन गुणादिना परिणामेन परिणामित्वं प्रत्याख्यातं गुणादिद्रव्ययोः समवायस्यापि भेदैकांते तद्वदनुपपत्तेरविशेषात्। देशाभेदात्तयोः संबंध इति चेन्न वातातपयोरात्माकाशयोर्वा तत्प्रसंगात् कालभेदादुभयाभेदाच्च स तयोरित्यस्याप्यनेनापास्तं। तयोरविष्वग्भावादुपपन्नः संबंध इति चेत् स यदि देशकालाभेद एव तदा स एव दोषः ततोऽन्यश्चेत् स्वभावाभेदः, प्रतिभासाभेदो, व्यपदेशाभेदो, वा न तावत्स्वभावाभेदः संभवति द्रव्यस्य गुणादेश्च भिन्नस्वभावत्वोपगमात्। प्रतिभासव्यपदेशाभेदोऽपि न युक्तः, तस्यासिद्धत्वात्। कथंचिदेकद्रव्यतादात्म्यमविष्वग्भाव इति चेत् स्याद्वादमतसिद्धिः सैवास्तु गत्यंतराभावात् इति यथोक्तपरिणामेनैव परिणामित्वं सत्त्वस्य व्यापकं सिद्धं ततस्तस्यैव साधनमिति सिद्धः परिणामविशेषो हेतुः द्रव्यपर्याययोः कथंचिदैक्यं साधयति। यथैव हि द्रव्यस्य द्रव्यरूपतया स्थितिः, पूर्वापरपर्यायरूपतया तु नाशोत्पादौ परिणामविशेषस्तथा पर्यायस्यापि स्वरूपेणात्मलाभो विनाशश्च द्रव्यरूपतया तु स्थितिरिति तल्लक्षणः परिणामविशेषोऽस्त्येव। तथा द्रव्यपर्याययोः कथंचिदैक्यं शक्तिमच्छक्तिभावात् ययोस्तु नैक्यं न तयोः शक्तिमच्छक्तिभावः यथा सह्यविंध्ययोः शक्तिमच्छक्तिभावश्च द्रव्यपर्याययोरिति व्यतिरेकी हेतुरन्यथानुपपत्तिलक्षणः साध्यं साधयति। शक्तिमद्धि द्रव्यं शक्तयः पर्यायाः प्रतीता एव तद्भावः शक्तिमच्छक्तिभावः सिद्धोऽन्यथानुपपत्त्यात्मको हेतुः। न चान्यथानुपपत्तिरसिद्धा कथंचिदैक्यमंतरेण द्रव्यपर्याययोर्भेदैकांते तदभेदैकांते च शक्तिमच्छक्तिभावस्यासंभवात्। अशक्यविवेचनलक्षणपरिणामविशेषवत्। तथा द्रव्यपर्याययोः कथंचिन्नानात्वं संज्ञासंख्यालक्षणप्रयोजनप्रतिभासभेदान्नुपपत्तेः शक्रपुरंदरादिसंज्ञाभेदेन कलत्रं दाराः इत्यादिसंख्याभेदेन ज्ञानादिस्वलक्षणभेदेन तापशोषादिप्रयोजनभेदेन स्पष्टास्पष्टादिप्रतिभासभेदेन च व्यभिचारी हेतुरिति चेन्न तस्यापि कथंचिद्भेदमंतरेणानुपपद्यमानत्वात् सर्वस्यैकानेकस्वभावताविनिश्चयात् संज्ञेयसंख्येयस्वलक्ष्यप्रयोज्यप्रतिभास्यस्वभावभेदार्पणायामेव संज्ञादिभेदव्यवहारसिद्धेरन्यथातिप्रसंगात् ततोऽनवद्यं द्रव्यपर्याययोः कथंचिद्भेदसाधनं कथंचिदैक्यसाधनवत् नचैवं विरोधवैयधिकरण्यादिदूषणं, प्रमाणसिद्धयोः कथंचिद्भेदाभेदयोस्तदगोचरत्वात् क्वचित्सर्वथा भेदाभेदयोरेव विरोधादिविषयतयावसायात्। ननु च द्रव्यपर्याययोर्यमात्मानमाश्रित्य भेदो यं चाश्रित्याभेदस्तौ यदि ततो भिन्नौ तदा भेद एव न हि भिन्नादभिन्नमभिन्नं नाम नानाभाजनस्थक्षीरादभिन्नक्षीरांतरवत् अथाभिन्नौ तथापि न भेदः तदुक्तं—

> यावात्मानौ समाश्रित्य भेदाभेदौ द्वयोस्तयोः। तावभिन्नौ ततः स्यातां यदि भेदस्तदा न किम् ॥१॥
> किं भिन्नौ यदि तौ भेदः सर्वथा केन वार्यते। भिन्नादभिन्नयोर्भेदो भिन्नार्थादभेदवत् ॥२॥

---

१ नित्यस्थितस्यैव। २ भिन्नः कालो यस्य। ३ कारणाभाव एव। ४ कार्यसद्भावात्। ५ कारणाभिन्नकालस्य। ६ कार्यकारणयोः। ७ क्षणिकस्वरूपवत्। ८ अनुत्पद्यमानस्य। ९ उत्पद्यमानस्य। १० भिन्नो देशो यस्य कार्यस्य तस्य। ११ विस्तरेण। १२ अतिशयरहितत्वात्। १३ देवागमालंकारादौ। १४ एकरूपतया तु यः कालव्यापी स कूटस्थः। १५ व्याख्यायमानयोः क्रियमाणायां। १६ कूटस्थादाविर्भावतिरोभावौ भिन्नावभिन्नौ वा।

इति स एवमप्युपालम्भो वस्तुनि न भवत्येव स्वमिथ्याविकल्पयोरेव तत्सम्भवात् वस्तुनो द्रव्यपर्यायात्मनोर्जात्यन्तरस्य तदंशयोर्द्रव्यपर्याययो कथंचिद्भेदाभेदात्मनो प्रतीतिसिद्धत्वात् नच तथा प्रतीति मिथ्या, बाधकस्य तद्विपरीतग्राहिण प्रमाणस्य कस्यचिदप्यसंभवात् तत्रानवस्थादेरनवतारात् तथा हि द्रव्यपर्याययोर्धर्मात्मान द्रव्यस्वभावमाश्रित्याभेद स्याद्वादिना संमत स एवाभेदो न पुनरन्योनाय पर्यायमात्मानमाश्रित्य तयोर्भेदो व्यवह्रियते सएव पर्यायात्मा भेद ततोनापर इत्याहुरनेकांतवादिन ततो नैवाभेदैकांत प्रसज्यते भेदैकांतो वा तथाप्यधायि इत्येनमप्युपालम्भो न संभवति वस्तुनि तथा प्रतीतिसिद्धत्वाद्बाधकस्याप्यसंभवात् ।

द्रव्यपर्यायोश्चात्र भेद स्याद्वादिनां मत । द्रव्यात्मान यमाश्रित्य स एवाभेद इत्यपि ॥१॥
पर्यायात्मानमाश्रित्य पचभेद प्रकीर्त्यते । स एव भेद इत्याहुस्तत्तदेकांतता कुत ॥२॥

इति तत एव च प्रतीतिसिद्धत्वाद्बाधकाभावादपि शीतोष्णस्पर्शवत् द्रव्यपर्यायोर्विरोधो ध्वस्त स्यात् तद्वद्वैयधिकरण्य च ध्वस्त स्यात् तत एवानवस्था ध्वस्ता स्यात् द्रव्यरूपेणाभेदस्यैव पर्यायरूपेण भेदस्यैवोभयस्वभावे वस्तुनि व्यवस्थितत्वात् सुनयार्पितैकांतावधारणस्यापि अनेकांताप्रतिघातत्वात् । ननु च प्रमाणार्पणादनेकांतएव नयार्पणाच्चैकांतएवेत्यप्येकांतएव प्रसक्त इति चेन्न तस्याप्यपरनयप्रमाणविषयतायामेकांतात्मकत्वात् अव्यवस्थितानेकांतोपगमात् आकांक्षाक्षयादेव व्यवस्थानसिद्धेरनवस्थादोषाभावात् । संकरश्च ध्वस्त स्यात् तयोर्युगपत्प्राप्त्यभावात् । व्यतिरेकश्च परस्परविषयगमनाभावात् । प्रतिनियतस्वरूपत्वात्संशीतिरपि ध्वस्ता । तथानयोर्नयप्रमाणाभ्या सुनिश्चितत्वात् तथैवाप्रतिपत्तिरभावश्च ध्वस्त स्यात् यौगाभिमतसामान्यविशेषवत् चित्राद्वैतवादिनश्चित्रवेदनवत्, सांख्यस्य सत्वरजस्तमोमयैकप्रधानवत् चित्रपटवच्चापरेषां नैकस्यानेकत्व विरोध भजते नापि वैयधिकरण्यादिदोषमिति प्रतिपत्तव्य । तदुक्त—

तत एव विरोधोऽत्र विभिन्नाश्रयतापि वा । अनवस्थाद्यपि ध्वस्त स्यात्सामान्यविरोधवत् ॥१॥
चित्रवेदनवच्चापि सत्वाद्यात्मप्रधानवत् । चित्रवस्त्रवदेकस्यानेकत्व न विरोधभाक् ॥ २ इति

एव च न सत्त्वस्वलक्षण प्रमेयत्व नित्यैकांतादिषु क्वचिदपि सर्वथैकांते संभवति प्रमाणेनेव नयैरपि जात्यन्तरस्यानेकांतात्मनो वस्तुन प्रवेदनात् । नित्यत्वाद्येकांतप्रवेदने तत्प्रतिपक्षाऽनित्यत्वादिधर्माणामनिराकरणात् तत्र तेषामपि गुणीभूताना सद्भावात् एतावतैव विपक्षे व्यावृत्तिनिश्चयेन हेतो प्रकृतस्यान्यथानुपपन्नताप्रधानलक्षणभूता सिद्धा । ततो युक्त साध्यसाधनवचन संक्षेपत पत्रवाक्ये केवलस्य हेतोरति संक्षेपतो प्रयोगाप्रयोगात्, सर्वथाविचारासहत्वात्, साध्यनिर्देशसहितस्यैव हेतो प्रयोगार्हत्वसमर्थनात्, तदुक्त-

तथा च न प्रमेयत्व ध्रौव्यैकांतादिषु क्वचित् । नयैरपि गुणीभूतानेकांतस्य प्रवेदनात् ॥
सिद्धा चैतावता हेतोरन्यथानुपपन्नता । प्रधानलक्षण युक्ता साध्यसाधनवाक् तत ॥ इति

विशेषाश्रयणात्कस्य कस्यावयवस्य वचन पत्रे प्रयोगयोग्यमिति उदाह्रियते ।

साध्यधर्मविशिष्टस्य धर्मिण साधनस्य च । वच प्रयुज्यते पत्रे विशेषाश्रयतो यथा ॥
स्वातभासितभूत्याद्यत्र्यतात्मतदुभातभाक् । परातद्योतितोद्दीप्तमितीत स्वात्मकत्वत ॥ इति

अत एव शांत स्वार्थिकेऽणि भवति वानप्रस्थादिवत् प्रादिपाठापेक्षया सोपात स्यात —उत् तेन भासिता द्योतिता भूतिरुद्भूतिरित्यर्थ सा आद्या येषा ते स्वातभासितभूत्याद्यास्तेच ते अताश्च ते उद्भूतिविनाशध्रौव्यधर्मा इत्यर्थ, त एवात्मान तान् तनोति इति स्वातभासितभूत्याद्यत्र्यतात्मतदिति साध्यधर्म उभाता वाक् यस्य तदुभातभाक् विश्वमिति धर्मो तस्य साध्यधर्मविशिष्टस्य निर्देश उत्पादादित्रिस्वभावव्यापि सर्वमिति यावत् । परातो यस्येति परात प्र सएव द्योतित द्योतनमुपसर्ग इत्यर्थ तेनोद्दीप्ता सा चासौ मितिश्च तामित स्वात्मा यस्य तत्परातद्योतितोद्दीप्तमिती तत्स्वात्मक प्रमिति प्राप्तस्वरूपमिति यावत् तस्य भावस्तत्त्व प्रमेयत्वं तस्मात्तत प्रमेयत्वात् इत्यर्थ प्रमाणविषयस्य प्रमेयत्वादिति एतस्य साधनस्य चान्यथानुपपन्नत्वनियमनिश्चयलक्षणस्योक्तन्यायेन समर्पितस्य वचन पत्रेति विशेषाश्रयेण प्रयुज्यते, दृष्टांतोपदर्शनाभावेऽपि हेतोर्गमकत्वसमर्थनात् । तथा त्रयश्चत्वार पंच षडादयो वा पत्रवाक्येऽवयवा स्यु नियमस्याप्यवस्थानादित्येतदभिधीयते ।

चित्रमदन्तराणीयमनेकांतात्मकत्वतः । यदित्थं न तदित्थं न यथा किंचिदिति त्रयं ॥१॥

तथाचेदमिति प्रोक्तास्चत्वारोऽवयवा मताः । तस्मात्तथेति निर्देशे पंच पत्रस्य कस्यचित् ॥२॥

पडादयोऽपि चैवं स्युर्नियमस्याप्यसंस्थिते । साधर्म्येतरदृष्टांताभिधाने च यथा कचित् ॥३॥

चित्रमेकानेकरूपं तदततीतिचित्रात् एकानेकरूपव्याप्यनेकांतात्मकमित्यर्थः सर्वनिश्चयदित्यादि सर्वेनामपाठापेक्षया यदतो विश्वशब्दः । यदत्तोस्येति यदतः इतिवृत्ते, यदतेन राणीयं शब्दनीयं विश्वमित्यर्थं तदनेनानेकांतात्मकं विश्वमिति पक्षनिर्देशः कृतः, आरेकाः संशयः सांतोस्येत्यारेकांतः प्रमेयः प्रमाणप्रमेयसंशयेत्यादिपाठापेक्षया स आत्मा स्वभावो यस्य तदारेकातात्मकं तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादिति साधनधर्मनिर्देशः यदित्थं न भवति यच्चित्रान्न भवति तदित्थं न भवति आरेकांतात्मकं न भवति यथा किंचिन्न किंचित् यथाचार्किंचित् सर्वथैकांतात्मकं तत्त्वं पराभ्युपगतमिति त्रयोऽवयवाः पत्रे प्रयुज्यते तथा चेदं प्रमेयात्मकं चेदं विश्वमिति पक्षधर्मोपसंहारवचने चत्वारोऽवयवाः प्रयोगेऽमी दृष्टाः तस्मात्तथानेकांतव्यापीति निर्देशे पंचावयवाः । पत्रवाक्यस्य कस्यचित् पडादयोपि चैवं प्रतिपाद्याः प्रतिपाद्याशयवशात् स्युः तेषामियत्तया चावधारणस्याभावात् तत्र साधर्म्यदृष्टांतस्य वैधर्म्यदृष्टांतस्य च गम्यमानस्यापि वचने षडवयवाः स्युः । यथानित्यः शब्दः कृतकत्वात् यत्कृतकं तदनित्यं दृष्टं यथा घटः यत्पुनर्नित्यं तदकृतकं दृष्टं यथाकाशं कृतकश्च शब्दः तस्मादनित्य इति अत्रैव साधर्म्योपनये वैधर्म्योपनये च कृतकः शब्दः, अकृतकस्तु न भवतीति प्रयुज्यमाने सप्तावयवाः स्युः तस्मादनित्यो नित्यस्तु न भवति इति निगमनवचनेऽष्टौ, अनित्यः शब्दो न तु नित्यः, इति प्रतिज्ञाद्वयवचने नवावयवाः स्युः कृतकत्वादकृतकत्वाभावादिति हेतुप्रयोगे दशापि श्रूयते गम्यमानावयवप्रयोगे पुनरुक्तत्वोपाभावात्, प्रतिज्ञावयवप्रयोगवत् पक्षधर्मोपसंहारवद्वा दुराशकाव्यवच्छेदस्य फलस्य सद्भावाविशेषात्, सर्वत्र निष्फलत्वायोगात्, तथाविधप्रतिपाद्याशयविशेषसंभवाच्च, यतश्चैवं तस्मात्साध्याविनाभूतस्य साधनस्योपदर्शनं प्रमाणसिद्धं तदभावे साध्यप्रसिद्धेः, पंचावयवाद्युपदर्शनं तु परेषां न प्रमाणसिद्धं बोध्यानुरोधमात्रादेतदुपदर्शनात् एवं च नैकांतवादिना प्रसिद्धावयवं वाक्यं संभवति यत् पत्रतया लभेत तदुक्तं—

ततः साध्याविनाभूतसाधनस्योपदर्शनं । प्रमाणसिद्धमेतस्याभावे साध्याप्रसिद्धितः ॥ १ ॥

बोध्यानुरोधमात्रात्तु शेषावयवदर्शनात् । परेषां न प्रमाणेन प्रसिद्धावयवं वच इति ॥ २ ॥

किंच यन्मते वर्णा अपि न व्यवतिष्ठते पदान्यपि च तस्य वाक्यं कुतः प्रमाणात् सिद्धयेत् यत् पत्रलक्षणेन यथोक्तेन समन्वितं स्यात् । ननु यौगानां वर्णादयो व्यवतिष्ठत एव आकाशगुणत्वेन शब्दानामभ्युपगमात् तद्बाधकाभावादिति न समाव्यं तत्र बाधकसद्भावात् किं तावद्बाधकं इति चेदुच्यते नाकाशगुणः शब्दः बाह्येंद्रियज्ञानविषयत्वात् य एवं सएवं यथा स्पर्शः तथा च शब्दस्तस्मान्नाकाशगुणः शब्दः इति नान्यथानुपपत्तिशून्यं साधनं । गगनगुणत्वे शब्दस्य तदनुपपत्तेः परममहत्त्वादिवत् । घटाकाशसंयोगादिना व्यभिचारि साधनमिति चेन्न बाह्येंद्रियज्ञानविषयत्वासिद्धेः अतींद्रिययोरिवातींद्रियेंद्रियकयोरपि संयोगस्य विभागादेश्च तदघटनात्, अन्यथातिप्रसंगात् तदुक्तं—

वर्णा न व्यवतिष्ठंते पदान्यपि च यन्मते । तस्य वाक्यं कुतः सिद्धयेत् यत्पत्रं लक्षणान्वितं॥१॥

न शब्दः खगुणो बाह्यकरणज्ञानगत्वतः । स्पर्शवत् खगुणस्यैव प्रमाणत्वाद्द्गतत्वतः ॥२॥ इति

न च मीमांसकस्यापि सर्वगतामूर्तद्रव्यनित्यैकात्मको वर्णो युज्यते तस्य बाह्येंद्रियग्राह्यस्वभावत्वात् घटादिवत् । नाकाशेन हेतोर्व्यभिचारः तस्य बाह्येंद्रियाग्राह्यस्वभावत्वात् कालादिवत् शुषिरस्याप्याकाशस्यानुमेयत्वात् तत्र मूर्तद्रव्यस्याभावे कस्यचिदमूर्तद्रव्यस्य सिद्धेः तुच्छस्याभावस्याघटनात्, निराश्रयस्य गुणादेरनुपपत्तेः परिशेषादाकाशस्य साधनात् । शुभ्रमाकाशं श्यामलं चेदमिति प्रत्ययाच्चक्षुर्ग्राह्यमाकाशमिति चेन्न आलोकांधकारयोराकाशत्वोपचारात् तथा प्रत्ययस्य भावात् तत्र घनद्रव्याभावेऽस्य तदुपचारहेतुत्वात् तयोरेवाकाशद्रव्यत्वोपगमे स्वमतविरोधात् न चान्यत्किंचित् सर्वगतामूर्तनित्यैकात्मकं द्रव्यं बाह्येंद्रियग्राह्यस्वभावं दृष्टं येन व्यभिचारात् साधनं स्यात् ततः घटवत् तथा शब्दः । तदुक्तं—

न च सर्वगतामूर्तनित्यैकात्मात्र युज्यते । वर्णो बाह्येंद्रियग्राह्यस्वभावत्वाद् घटादिवत् ॥१॥ इति

वर्णव्यतिरिक्तं पदं वाक्यं वा स्फोटाख्यमित्यपि न संभवति ग्राहकाभावात् अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिग्राहिकेति चेन्न तस्यास्तत्त्वतः कथंचिद्वर्णात्मकपदवाक्यहेतुत्वोपपत्तेः परोपगतस्फोटस्यानभिव्यक्तस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वविरोधात्, वर्णैस्तदभिव्यक्तेरपि प्रत्येकमयोगात्, वर्णांतरोच्चारणवैयर्थ्यात्, पौनःपुन्येन वाक्यार्थबोधनानुषंगात् समुदितैरपि तदभिव्यक्तेरसंभवात्, वर्णानां समुदायाघटनात्, पूर्ववर्णश्रवणाहितसंस्कारस्य प्रतिपत्तुरंत्यवर्णश्रवणानंतरं तदभिव्यक्तौ तथार्थप्रतिपत्तेरेव सिद्धेः स्फोटपरिकल्पनावैयर्थ्यात्, प्रतीत्यतिलंघनाच्च क्रमविशिष्टवर्णविशेषेभ्य एवार्थप्रतीतिसद्भावात् तेषामेव पदवाक्यरूपत्वोपपत्तेः । न चागमप्रमाणात् पदवाक्यस्फोटप्रतिपत्तिस्तस्य प्रामाण्यासिद्धेः । न चान्यद्ग्राहकमस्ति यतस्तद्व्यवस्था तत्त्वतः स्यात् तदुक्तं—

नर्ते वर्णात्पदं नाम न च वाक्यं पदादृते । स्फोटाख्यं ग्राहकाभावात् परेष्टस्यास्य तत्त्वतः ॥१॥

यस्य पुनः स्याद्वादिनः शब्दात्मकं बाह्यं वाक्यं पुद्गलरूपं चिदात्मकं चांतरंगमात्मस्वभावं प्रमाणात्सिद्ध्यति तस्य वाक्यं पत्रं भवेत् प्रोक्तलक्षणेनान्वितं, सिद्धे धर्मिणि वाक्ये तद्धर्मस्योदितलक्षणस्य परीक्षाविषयत्वघटनात् । ननु चानेकांतवादिनोऽपि वाक्यस्य ग्राहकं किं प्रमाणं यतस्तत्सिद्धिरिति चेत् चिदात्मनोंऽतरंगस्य स्वसंवेदनप्रत्यक्षं तदात्मरूपत्वात् वर्णपदवाक्यज्ञानपरिणतो ह्यात्मा भारती वर्णः पदं वाक्यं च गीयते ततएवार्थप्रतिपत्तिघटनात् लिंगज्ञानात्मकभावलिंगाल्लिंगिप्रतिपत्तिवत्, चक्षुरादिज्ञानाद्रूपादिप्रतिपत्तिवच्च, सर्वस्याचेतनस्यार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वविरोधात् अन्यत्रोपचारात् तत्कारणत्वात् तत्कार्यत्वाच्च तदुपचारसिद्धेः । तथा बाह्यस्येंद्रियप्रत्यक्षं ग्राहकं तत एव तत्पुद्गलात्मकं तदनात्मकस्येंद्रियप्रत्यक्षग्राह्यत्वानुपपत्तेरिति विचारितमन्यत्र प्रपंचेन । तदुक्तं—

बाह्यं शब्दात्मकं वाक्यमंतरंगं चिदात्मकं । पुद्गलात्मस्वरूपं तु प्रमाणाद्यस्य सिद्ध्यति ॥ १ ॥
तस्य वाक्यं भवेत् पत्रं तत्त्वतो लक्षणान्वितं । सिद्धे धर्मिणि धर्मस्य परीक्षाविषयत्वतः ॥२॥ इति

स्वाभ्युपगममात्रात् सर्वथैकांतवादिनां विद्यमानमपि वाक्यं धर्मिणं स्वेष्टार्थसाधनत्वधर्मो विवरणं स्वसाध्यार्थाविनाभाविलिंगस्य कस्यचिदपि अनुपपत्तेः तदभिधानात् सर्वस्य हेतोरसिद्धत्वाच्च । तदुच्यते—

वाक्यं सदपि नैकांतपक्षे स्वेष्टार्थसाधनं । स्वासाध्यार्थाविनाभावि लिंगस्यानुपपत्तितः ॥१॥
असिद्धत्वाच्च सर्वस्य हेतोस्तदभिधानतः । कार्थसिद्धिस्तथाचोक्तं तत्त्वार्थश्लोकवार्तिके ॥२॥
तत्र स्वरूपतोऽसिद्धो वादिनः शून्यसाधने । सर्वो हेतुर्यथा ब्रह्मतत्त्वोपप्लवसाधने ॥ ३ ॥
सत्त्वादिः सर्वथा साध्ये शब्दभंगुरतादिके । स्याद्वादिनः कथंचित्तु सर्वथैकांतवादिनः ॥४॥
शब्दाविनश्वरत्वे तु साध्ये कृतकतादयः । हेतवोऽसिद्धतां यांति बौद्धादेः प्रतिवादिनः ॥५॥
जैनस्य सर्वथैकांतधूमवत्त्वादयोऽग्निषु । साध्येषु हेतवोऽसिद्धाः पर्वतादौ तथा स्थिताः ॥ ६ ॥
शब्दादौ चाक्षुषत्वादिरुभयासिद्ध इष्यते । निःशेषोऽपि तथा शून्यब्रह्माद्वैतप्रवादिनो ॥७॥
वाद्यसिद्धोभयासिद्धौ तत्र साध्यप्रसाधने । समर्थनविहीनः स्यादसिद्धः प्रतिवादिनः ॥ ८ ॥
हेतुर्यस्याश्रयो न स्यादाश्रयासिद्ध एव सः । स्वसाध्येन विनाभावाभावादगमको मतः ॥९॥
प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वे संवादित्वादयो यथा । शून्योपप्लवशब्दाद्यद्वैतवादावलंबिनां ॥ १० ॥
संदेहविषयः सर्वः संदिग्धासिद्ध उच्यते । यथागमप्रमाणत्वे रुद्रोक्तत्वादिरास्थितः ॥११॥
सन्नप्यज्ञायमानोऽत्राज्ञातासिद्धो विभाव्यते । सौगतादेर्यथा सर्वः सत्त्वादिः स्वेष्टसाधने ॥१२॥
न निर्विकल्पकाध्यक्षादस्ति हेतोर्विनिश्चयः । तत्पृष्ठजाद्विकल्पाद्वावस्तुगोचरतः क्वचित् ॥१३॥
अनुमानांतराद्धेतुनिश्चये चानवस्थितिः । परापरानुमानानां पूर्वपूर्वत्र वृत्तितः ॥ १४ ॥
ज्ञानं ज्ञानांतराध्यक्षं वेदनावेदनदर्शितं । सर्वो हेतुरविज्ञातोऽनवस्थानाविशेषतः ॥ १५ ॥
अर्थापत्तिपरिच्छेद्यं परोक्षज्ञानमाहता । सर्वे ये तेप्यनेनोक्ता ज्ञाताज्ञातासिद्धहेतवः ॥१६॥
प्रत्यक्षं तु फलज्ञानमात्मानं वा स्वसंविदं । प्राहुर्ये करणज्ञानं व्यर्थं तथा निवेदितं ॥१७॥

प्रधानपरिणामित्वादचेतनमितीरितं । ज्ञानं मैस्ते कथं न स्युरज्ञातासिद्धहेतवः ॥ १८ ॥
प्रतिज्ञार्थैकदेशस्तु स्वरूपासिद्ध एव न । शब्दो नाशी विनाशित्वादित्यादि साध्यसंभिम ॥१९॥
यः साध्यविपरीतार्थाव्यभिचारी सुनिश्चितः । स विरुद्धोऽन्वयोद्भव्यस्तद्धेष्टविघातकृत् ॥२०॥
सत्वादिः क्षणिकवादी यथा स्याद्वादविद्विषां । अनेकांतात्मकत्वस्य नियमात्तेन साधनात् ॥२१॥
पारार्थ्यं चक्षुरादीनां संघातत्वं प्रसाधयेत् । तेषां द्रव्यनिवर्तत्वमेवमिष्टविघातकृत् ॥ २२ ॥
विरुद्धाश्च विभोसौ स्वयमिष्टाद्विपर्यये । सामर्थ्यस्याविशेषेण भेदे वातिप्रसंगतः ॥ २३ ॥
विवादाध्यासितं धीमद्धेतुकं कृतकत्वतः । यथा शकटमित्यादिविरुद्धोऽनेन दर्शितः ॥२४॥
यथा हि बुद्धिमद्धेतुं जगदेतत्प्रसाधयेत् तथा बुद्धिमतो हेतोरनेकत्वं शरीरितां ॥ २५ ॥
स्वशरीरस्य कर्तात्मा नाशरीरोऽस्ति सर्वथा । कार्मणेन शरीरेणानादिसन्तयसिद्धितः ॥२६॥
यतः साध्ये शरीरित्वे धीमतो व्यभिचारितां । जगत्कर्तृ प्रपद्येत तेन हेतुः कुतार्किक इति ॥२७॥

यतश्चैवमक्षपादादेः सर्वथैकांतवादिनः साध्यार्थाविनाभाविलिंगं सर्वथा न संभवत्यसिद्धतादिदोषदूषितत्वात् तस्मान्न तस्य पत्र समवदर्थके प्रतिष्ठापयितुं शक्यं कदाचिज्जैनान् प्रति तदुक्तं—

ततो नैवाक्षपादादेः पत्रं समवदर्थकं । प्रतिष्ठापयितुं शक्यं जातु स्याद्वादिनः प्रति ॥ १ ॥

कुत इति चेत्

तत्त्वाधिगमोपायप्रकाशरहितत्वतः । इत्येतस्य प्रसिद्धत्वाद्धेतोरव्यभिचारतः ॥ १ ॥

कः पुनरसौ तत्त्वस्याधिगमो नामेति स्वार्थाकारविनिश्चयः सुनिर्बाध इति ब्रूमः निर्विकल्पकदर्शनस्य विनिश्चयस्य सन्नयस्यैव तत्त्वाधिगमत्वानुपपत्तेः क्षणक्षयदर्शनवत् स्वाकारमात्रविनिश्चयस्यापि तद्भावायोगात् वेद्याकारविनिश्चयविरहे स्वाकारविनिश्चयस्याननुभवात् स्वसंवेदनस्यापि वेद्यवेदकाकारात्मनः प्रतीतेः तथार्थाकारमात्रविनिश्चयस्यापि तत्त्वाधिगमत्वाघटनात् स्वाकारविनिश्चयमंतरेणार्थाकारविनिश्चयविरोधात् । स्वार्थाकारविनिश्चयस्यापि कालांतरादौ सबाधस्य तद्विरोधात् मरीचिकाविनिश्चये तोयविनिश्चयवत्, देशकालांतरापेक्षयापि सुष्ठु निर्बाधस्य तथाभावसिद्धेरिति प्रपंचितत्वादन्यत्र । तदुक्तं—

तत्त्वस्याधिगमस्तावत्स्वार्थाकारविनिश्चयः । सुनिर्बाधोऽन्यथा तस्य व्यवस्थानुपपत्तितः ॥१॥

तर्हि कस्तस्योपाय इति चेत् कथ्यते साकल्येन प्रमाणं देशतो नयः प्रतिपत्तुस्तत्त्वाधिगमोपायः प्रतीयत एव तस्य शास्त्रे विस्तरतः समर्थितत्वात् नचासौ सर्वथैकांतवादिनामक्षपादादीनामुपपत्तिमास्कंदति तेषां स्वेष्टस्य दृष्टेष्टबाधितत्वात् इतिचिंतितप्रायं प्रपंचतोऽन्यत्र परीक्षादक्षबुद्धिभिर्लक्षणीयं, त एव हि संक्षेपेणाप्युक्तं लक्षयितुं क्षमंते तदुक्तं—

तस्योपायः पुनः कार्त्स्न्येनैकदेशेन वा मतः । प्रतिपत्तुः प्रमाणं वा नयो वा प्रतीयते ॥ १ ॥
न चासौ सर्वथैकांतवादिनामुपपद्यते । दृष्टेष्टबाधनात्तेषां स्वेष्टस्येत्यपि चिंतितं ॥ २ ॥
एतस्य प्रपंचतोऽन्यत्र परीक्षादक्षबुद्धिभिः । संक्षेपतोऽप्युपक्षिप्तं ते हि लक्षयितुं क्षमाः ॥ ३ ॥

कः पुनस्तत्त्वाधिगमोपायस्य प्रकाश इति चेत् प्रतिपाद्यं प्रति साधुशब्दैस्तस्य स्फुटं प्रदर्शनं प्रकाशः । न चाक्षपादादीनां सर्वथा तद्व्यवस्थास्ति प्रमाणनयासंभवात् । तदप्यभाणि—

प्रकाशस्तस्य सद्वाचा प्रतिपाद्यं प्रति स्फुटं । दर्शनं न चैतेषां तद्व्यवस्थास्ति सर्वथा ॥ १ ॥

सदैकांतवादिनां पत्रवाक्यं, न समवदर्थकं, तत्त्वाधिगमोपायप्रकाशरहितत्वात् इत्यनुमानं समर्थितं प्रतिपत्तव्यं तथा पत्रवाक्यं गूढमन्यथार्थगूढादि वादिना त्रिभिरभिहितं सत्तद्व्याख्यो वा तथैकार्थशति वा परिज्ञप्तिविशदिर्व्याख्येयितार्थ यदा तदा तदेवाविज्ञातार्थं नाम निग्रहस्थानमायातं तल्लक्षणस्यान्वयात् तत एव चाप्रतिपत्तिर्निग्रहस्थानं सदसतो भंगेतस्य यदा स्वपत्रवाक्यस्यार्थं व्याचष्टे वादिप्रतिवादिपरि[illegible]नाय तदापि यथार्थप्रतिपत्तिर्नाम निग्रहस्थानं तेन मिथ्यार्थप्रतिपादनात् सम्प्रतिपादितार्थस्य निर्नादित्वमिदमनेकांतो न बाधाय स्याद्वादिभिः यथा पत्रवाक्यस्यानेकांतार्थस्य साधने नियतप्रतीतिर्विप्रति

पत्तिरिति लक्षणस्य भावात् वाक्छल वा सभवदर्थपरित्यागेनासभवतोऽर्थस्य परिकल्पनात् न हि प्रमाणबलान्नैयायिकादिपरिकल्पित पत्रवाक्ये सभवन्नर्थ सिद्ध प्रत्यक्षादिबलादनेकातस्यैव प्रसिद्धे प्रत्यक्ष हि तावत् बहिरतश्च तत्त्व भावाभावात्मक व्यवस्यति सर्वथा विरोधाभावात् बाधकरहित जातुचित् एकांतस्यासाक्षात्करणात् तथाभूतानेकधर्माधिष्ठान भाव विशेषणविशेष्यादिव्यवहारान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानाच्च सत्र भावाभावात्मक सिद्ध । आगमाच्च सुनिर्बाधकप्रमाणादिति प्रपचतोन्यत्र तत्त्वार्थालकारे देवागमे च प्रोक्तमिह पत्रपरीक्षाया सद्भिरवगतव्यमित्यल प्रपचेन तदप्युक्त ।

तथा त्रि सतत्त्वोऽपि पत्रवाक्यमुदीरित । वादिना गूढमन्यत्राविज्ञातार्थमुपागत ॥ १ ॥
परिस्फुरतिवादिभ्यामविज्ञातत्वसद्धित । ततश्चाप्रतिपत्ति स्यान्निग्रहस्थानमजसा ॥ २ ॥
परिप्रतिवादिभ्यामविज्ञातत्वसद्धित । ततश्चाप्रतिपत्ति स्यान्निग्रहस्थानमजसा ॥ ३ ॥
वक्तुर्विप्रतिपत्तिर्वा मिथ्यार्थप्रतिपादनात् । विसवादकतायोगात् तदुक्तार्थस्य तत्त्वत ॥४॥
स्याद्वादिभि पुन पत्रस्यानेकातसाधने । भवेद्विप्रतिपत्तिर्वाक्छल वा लक्षणान्वयात् ॥ ५ ॥
तद्धि सभवतोऽर्थस्य परित्यागेन कल्पन । यदसभवतोर्थस्य प्रमाणबलतश्छल ॥ ६ ॥
न चेह सभवन्नर्थो यागादिपरिकल्पित । प्रत्यक्षादिबलात्सिद्धस्ततोनेकातसिद्धित ॥ ७ ॥
भावाभावात्मक वस्तु बहिरतश्च तत्त्वत । प्रत्यक्ष निश्चिनोत्येव सर्वथा बाधवर्जित ॥ ८ ॥
वास्तवानेकधर्माधिष्ठान भावो विशेषत । विशेषणविशेष्यादिव्यवहारप्रसिद्धित ॥ ९ ॥
सिद्धमित्यनुमानाच्चानतधर्मसमाश्रित । समस्त वस्तु निर्बाधादागमाच्च प्रमाणत ॥ १० ॥

इति प्रपचत प्रोक्तमन्यत्रेहावगम्यतां । सर्वं पत्रपरीक्षाया सद्भिरित्युपरम्यते ॥

तदेव पत्रविचारप्रकरणपरिसमाप्तौ विजिगीषो स्याद्वादिनो वचन चतुरग निराकृताशेषमिथ्याप्रवादप्रसर श्रिया सम्यग्दर्शनादिलक्षणयोपायभूतयोपमेयानतज्ञानादिलक्षणलक्ष्मीपर्यततया सदा जयत्विति जयवादेनाशसयति—

जीयान्निरस्तनिःशेषसर्वथैकातशासन ।
सदा श्रीवर्द्धमानस्य विद्यानदस्य शासन ॥ १ ॥
सूक्ताभासो भवति भवतस्तावदुच्चारहेतु
स्वस्यान्येषा गुरुतमतमश्छिद्र मायस्यभाजां ।
तन्मन्येन निपुणमतिभिस्तत्र यत्नो विधेयो
नानदायाखिलखलधियां त हि क कर्तुमीश ॥ २ ॥

इति श्रीस्याद्वादपतिविद्यानदस्वामिविरचिता पत्रपरीक्षा समाप्ता ।

